

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૬૪૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ મીર ડાસ્તમ

વિષય લૃ૨૬૨:૨૩૫૩ મી

॥ ॐ ॥

સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા.

વર્ષ ૨ જું

પુસ્તક ૫ મું.

મીર કાસિમ.

(ઇતિહાસ)

અનુવાદક:-મહાશંકર મંદ્રજ દવે.

પ્રકાશક:-લાલશંકર જીવરાજ બેશી.

વ્યવસ્થાપક: “ સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા ”

. ખાડિયા, દેશામની પોળા.-અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૮]

આગ્રજી ૧ લી

[ઇ. સ. ૧૯૨૩

કિંમત છૂટક રૂા. ૨—૦—૦

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય રાયખડેરાડ,—અમદાવાદ.

મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૧૦૬૧૬
ગુજરાત કોપીરાઈટ સોસાયટી

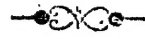
કાવ્ય શાસ્ત્ર વિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્ ।
વ્યસનેન ચ મૂર્ચાણાં નિદ્રયા કલહેન ચ ॥

બુદ્ધિમાનનો અવકાશ—સમય કાવ્ય શાસ્ત્રના
વિનોદે કરીને, મૂર્ખનો વ્યસન, નિદ્રા તથા કલહવડે
બળ્ય છે.

શ્રી પ્રભાણુસહસ્ત્રી

(આ પુસ્તકના કૉપી રાઇટનો લક્ષ પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

અર્પણપત્રિકા.

રાજ્યમાન રાજેશ્રી

શેઠ હંસરાજ પ્રાગજી ઠાકરશી.

(મુંબાઈ)

આપનો મારી પરનો સ્નેહ, પ્રથમથીજ મારા પ્રયાસોમાં આપની સહાનુભૂતિ, અને દેશોત્તતિની દિશામાં આપની ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષા વિગેરે શુભ ગુણોથી પ્રેરાઈ આપનું નામ આ ઇતિહાસ સાથે જોડી મને કૃતાર્થ થયેલો હું માનું છું.

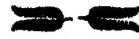
તે સાથે નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી આ પુસ્તક આપના કરમાં સમર્પિત કરી આનંદિત થાઉં છું. જગન્નિયંતા પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે આપને હીર્ણાયુ કરો. તેમજ આપની મહત્વાકાંક્ષા પરિપૂર્ણ કરો. અસ્તુ.

સ્વ૦ યંબક સ્મારક
પ્રથમાળા
તા. ૧-૮-૨૩
અમદાવાદ.

શુભાકાંક્ષી,
લાલશંકર જીવરાજ જોશી.

સ્વીકાર

પુસ્તકો—(૧) પ્રભાણ સહસ્રી તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા રચનાર પ્રાગજી ઠાકરશી મુળજી કીમત રૂ. ૩-૦-૦ શેઠ શ્રી હંસરાજ પ્રાગજી ઠાકરશી તરફથી (૨) જગતનો મહાન પુરૂષ, વિવિધ ગ્રંથમાળાના આરમા વર્ષાનું છેલ્લું પુસ્તક, પાઠું પૂરું કિંમત રૂ. ૧-૪-૦ રા. રા. સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના વ્યવસ્થાપક તરફથી, અમદાવાદ.

માસિકો—‘શ્રીખોધ’ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૪-૦ વર્ષ ૬૭ મું. અંક ૫ થી ૭. રા. રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા તરફથી ટે. પીરમશાહરોડ, અમદાવાદ.

‘ગુજરાત’ લવાજમ રૂ. ૮-૦-૦ સાહિત્ય સંસદ તરફથી અંક ૩ થી ૫ ટે. ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય; નં. ૨૨, એકલાકિસ લેન, મુંબાઇ નં. ૧.

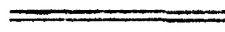
‘ભારત જીવન’ લવાજમ રૂ. ૩-૨-૦ વર્ષ ત્રીજું અંક ૨ થી ૩ રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા તરફથી.

‘યુગધર્મ’ લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦ રા. રા. યુગધર્મ કાર્યાલયના વ્યવસ્થાપક તરફથી અંક ૩ થી ૪. ટે. પ્રેમચંદ રાયચંદ રૂનીંગ કોલેજ સામે, અમદાવાદ.

‘રંગભૂમિ’ ત્રિમાસિક, વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭-૦-૦. અંક ૨ થી ૩ રા. રા. એ. કે. જોશીની કુંપની તરફથી ટે. ૭૯, બજારગેટ કોટ મુંબાઇ.

‘વિશ્વજ્યોતી’ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦ પુ. ૩ જી અંક ૧૦ મો રા. રા. પ્રભુશંકર નરભેરામ વ્યાસ તરફથી.

‘આળક’ ત્રિમાસિક લવાજમ રૂ. ૧-૦-૦ અંક ૨ થી ૩ રા. રા. ભીખાભાઈ તરફથી મળ્યો છે. જે આભાર સહિત સ્વીકારવામાં

નિવેદન

ઈશ્વરકૃપાથી અમારી માળાનું ૨ જ વર્ષનું બીજું પુસ્તક વાચકોને સમર્પિત થાય છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે અમારા પહેલા વર્ષના 'સિરાજદૌલા' ની માફક આ પુસ્તક પણ સુસત્કાર પામશે.

આ પુસ્તકમાં નવાબ 'સિરાજદૌલા' ના પછીનો રસમય હેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. તે અવશ્ય ઐતિહાસિક વિષયના વાચકોને લાભદાયક થઈ પડશે.

આ વર્ષનું ત્રીજું એટલે છેલ્લું પુસ્તક ૧૮૫૭ ના બળવાનો પ્રથમ ભાગ આપવામાં આવશે.

આ પુસ્તકની છપાઈ વાચકવર્ગને પસંદ પડશે એવી આશા છે. પ્રેસની ભૂલો બહુજ જૂજ રહેલી છે, તે બદલ પ્રેસના માલિક રા. રા. પ્રાણજીવનભાઈનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

હવેથી અમારા પુસ્તકોમાં જે છાપના દોષો આવના તે નહિ આવે એવી આશા છે.

ખાડીયા, દેસાઈની પોળ }
અંબાડ વદિ ૫, બુધવાર. }

વિનીત,
પ્રસિદ્ધ કર્તા.

જલદી મંગાવો! તૈયાર છે!! નામ નોંધાવો!!!

“સ્વ. ગ્રંથાંક સમારક ગ્રંથમાળા.”

[વડોદરા સ્ટેટની લાયબ્રેરીઓમાં મંજુર થયેલાં]

તૈયાર છે.

પહેલા વર્ષનાં પુસ્તકો	બીજા વર્ષના સોનેરી પાકા પૃથ્થાના
૧ રાજા રામકૃષ્ણ	૧ વજીરનાંદિની ગુલબેગમ
સોનેરી ચાર નામવાળું	પૃષ્ઠ ૪૦૦ કિં. ૨-૮-૦
પૃષ્ઠ ૪૦૦ મૂલ્ય રૂ. ૩-૪-૦	૨ મીર કાસિમ
૨ નવાબ સિરાજદૌલા	પૃષ્ઠ ૩૦૦ કિં. ૨-૦-૦
સોનેરી ચાર નામવાળું	૩ સને ૧૮૫૭નો બળવો
પૃષ્ઠ ૫૦૦ મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦	ભાગ ૧ લાં પૃષ્ઠ ૧૭૦૦
૩ હિન્દના હીરા	મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦
સોનેરી ચાર નામ વાળું	
પૃષ્ઠ ૨૨૫ રૂ. ૧-૪-૦	

અમારા તરફથી દર વર્ષ ૧૨૦૦ પૃથ્થાનાં પુસ્તકો આપવામાં આવે છે. જેનું લવાજમ રૂ. ૫-૪-૦ રાખવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરાંત પ્રવેશક ફી નો રૂ. ૧-૦-૦ જુદો પડશે.

લખો

લાલશંકર જીવરાજ જોશી.

ખાડિયા, દેસાઈની પોળ,

અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

—૨૪૭—

યુરોપીઅન લોકોએ જ્યાં જ્યાં પોતાનો પગદંડો જમાવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં ત્યાંના દેશી લોકો પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં તેઓથી નીતિનાં સુંદર પ્રમાણોનું ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યું છે, એવો સિદ્ધાંત કોઈ તટસ્થ ઇતિહાસકાર રજૂ કરે, તો તેમાં રજૂ પણ અતિશયોક્તિ નથી. અમેરિકાના ઇન્ડિઅનોતરફ, પેરુની સુધરેલી પ્રજા તરફ, આફ્રિકાના હાથસીઓ તરફ અને હિંદની જંગળોની પ્રજા તરફ તે લોકોએ જે વર્તણૂક ચલાવી છે, તે બેશક નીતિનાં ધોરણોથી તદ્દન વિરુદ્ધ જાય છે. ઇતિહાસમાં જ્યવંત અક્ષરે લખાઈ ચુક્યું છે કે, યુરોપી પ્રજાનાં સામ્રાજ્યના પાયાનું મંડાળ અધર્મ પર મંડાયું છે, એ પ્રજાઓનાં સામ્રાજ્યો અધર્મનો જયધ્વજ ફરકાવી રહ્યાં છે, એ અધર્મનું કંચેદન ક્યારે થશે, તે ભવિષ્યકથન કરવાનું કાર્ય ઇતિહાસનું નથી.

હિંદમાં બ્રિટિશ પ્રજાએ સામ્રાજ્યના પાયો શી રીતે નાખ્યો તેનો વાસ્તવિક ઇતિહાસ ‘સિરાજહૌલા’ માં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. એ પાયા પર હમારત ચણાવાની શરૂઆત શી રીતે થઈ તે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આલેખવામાં આવ્યું છે. મને લાગે છે કે ‘સિરાજહૌલા’ ની પેઠે આ પુસ્તક પણ જનસમાજને રુચશે.

મીર હાસિમ પોતાનું રાજ્ય પોતે ચલાવવા માગે, પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માગે, એ કેમ જાણે એક ગુનો હોય એવી તરેહનું લખાણ હાલમાં આપણી શાળાઓમાં ચલાવવામાં આવતા ઇતિહાસ-

માં લખવામાં આવ્યું છે. સિરાજ, મીર કાસિમ વગેરેનો ઇતિહાસ એક વિજેતા પ્રજા છતાંએલી પ્રજાને વશ રાખવા જે પદ્ધતિ અહણ કરે, તે પદ્ધતિનો આખાદ નમુનો છે; અને એ પદ્ધતિ એટલી તો સફળ થઈ છે કે, ભવિષ્યની હિંદી પ્રજા પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ભૂલી ગઈ છે.

આપણે શૌર્યમાં અંગ્રેજોથી જરાપણ કિરતા નહોતા તેમ અત્યારે પણ નથી, પણ સ્વદેશાભિમાનમાં તો જરૂર ને પ્રજા આપણાથી હજાર દરજ્જે વધારે આગળ વધેલી છે. પરાધીનતાને અંગે આવતા અનિવાર્ય અવગુણો-છપ્પા, સ્વાર્થ વગેરે-આપણામાં એટલા પ્રમાણમાં હતા અને છે કે જેથી આપણે આપણું ઘર સંભાળવા જેટલી તાકાત પણ ગુમાવી છે. આપણા ગૃહરાજ્યો સ્થાનભૂમિતુલ્ય બની ગયાં છે, આપણી મુંદર અવિભક્ત કુટુંબપ્રાણાલી પગની ખેડી રૂપ થઈ પડી છે, આપણે આપણી માતૃભૂમિને પરદેશીઓના કરમાં સોંપી દીધી છે, અને એ પરદેશી લોકો આપણી માતૃભૂમિનું ગમે તેટલું અપમાન કરે, છતાં આપણે દિલગીર થયા સિવાય બીજું કંઈ કરી શકતા નથી. છપ્પા ને સ્વાર્થીપણાને લીધે આપણામાંથી સંઘર્ષજન ગયું છે, તાકાત ગઈ છે, આ વાત ભવિષ્યની પ્રજા સમજે એટલું જ કાર્ય હાલમાં સ્થપાએલી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ કરે તો પણ બસ છે.

કાર્યકારણ પરંપરામય સાચો ઇતિહાસ એ દેશાનુભૂતિની ચાવી છે. પણ એવો ઇતિહાસ રચવાનું કાર્ય અતિ અટપટું છે. છતાં એ અશક્ય તો નથી જ. અંગાળામાંના વિદ્વાનોએ એવું કામ ઉપાડી

લીધું છે. જહુનાથ સરકાર, અક્ષયકુમાર મૈત્રેય આદિ વિદ્વાનો જૂના દસ્તાવેજો પરથી સ્વતંત્રપણે વિચાર કરી સાચો ઇતિહાસ લખવા મંડી પડ્યા છે. સિરાજદૌલા અને આ મીર કાસિમ એવા પ્રયત્નનું ફળ છે. અક્ષયકુમાર મૈત્રેયે જૂના સમયના દસ્તાવેજો પરથી એ અને પુસ્તકોમાં સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવ્યા છે; અને તેને પરિણામે તેઓ અત્યારે ળંગાળામાં પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારોમાંના એક ગણાય છે. મેં તેમનું તેજ ઝીલી આ પુસ્તકોનાં બાપાંતરો કર્યા છે.

આવાં પુસ્તકો છપાવવાનું સાહસ ઉઠાવે, એવા બુકસેલરોની પણ ગુજરાતમાં ખેટ છે. એવા સમયમાં બાઇ લાભશંકર અને આવાં પુસ્તકોનાં બાપાંતરો કરવાનો આગ્રહ કરે, એ પણ મારે માટે આનંદની વાત છે.

મને લાગે છે કે ‘સિરાજદૌલા’ કરતાં આ પુસ્તકની બાપા સહેલી લખાઇ છે, છતાં એ બાબતનો નિર્ણય મારા કરતાં વાચકો બહુ સારી રીતે કરી શકશે.

રાજમેતાની પોળ, બુશાલ વૈકુંઠની
ખડકા, અમદાવાદ.
આશ્વિન કૃષ્ણ ચતુર્થી મંગળ
સંવત ૧૯૭૮

મહાશંકર ઇદ્રજ દવે.

આધતંત્રી:
મન્દુલાલ ક. યાજ્ઞિક

યુગધર્મ

વર્તમાન તંત્રી:
ડૉ. સુમન્ત મહેતા

રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્ર
આરોગ્ય અને કેળવણી, સંસ્કૃતિ અને જીવન-
ચરિત્ર વગેરે અનેક વિષયો ચર્ચાતું ગુજરાતી
ભાષાનું પ્રથમ પંક્તિનું

માસિક

‘મોડર્ન રીવ્યુ’ અને ‘પ્રવાસી’ ની ઢબનું દર
માસની પૂર્ણિમાએ જહાર પડે છે.

દેશપરદેશના ઇતિહાસો, મહાન પુરૂષોનાં જીવનચરિત્રો
સાંપ્રત રાજનીતિ, પુસ્તકપરિચય, જ્ઞાનગોચરી, નોંધ વગેરે
આ માસિકનાં નિયમિત અંગો છે. તે ઉપરાંત જૂદા જૂદા
વિષયો પર જ્ઞાનપૂર્ણ, પ્રૌઢ, વિચારપ્રેરક લેખો દર માસે પ્રકટ
થાય છે. ઉછરતા લેખકો અને સંગીન વિચારકોને અતિ
ઉપયોગી. કાઉન આઠપેજી, જ્વેઝ કાગળ, પૃષ્ઠ ૮૦ થી ૧૦૦
વાર્ષિક લાવાજમ રૂ. ૬-૦-૦ પરદેશના રૂ. ૭-૮-૦

નમૂનાના અંક માટે દશ આનાની ટિકીટો ખીટો,
અથવા આહક તરીકે નામ નોંધાવો.

નવું વરસ આસો માસથી શરૂ થાય છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ હું	તપ્ત સુખારક	૧
૨ બું	મોહ મુદ્ગર	૧૧
૩ બું	મૃતે પશ્યન્તિ લર્ભરા: (મૂર્ખ માણસો કાર્યનું પરિણામ જોઈ સમજે છે)	૧૯
૪ હું	કલાદવનો ગર્દભ !	૩૧
૫ મું	કર્મ રૂળ	૪૨
૬ હું	કિંમત ઠરાવી	૫૩
૭ મું	મુકુટ ઉતાર્યો	૬૮
૮ મું	નવો નવાળ	૭૯
૯ મું	અંગ્રેજ વેપારીઓને જમીનદારી મળી	૯૨
૧૦ મું	બળવો સમાવ્યો	૧૦૦
૧૧ મું	સાહજાદાની ચડાઈ	૧૦૫
૧૨ મું	મીર કાસિમને સનદ મળી	૧૧૫
૧૩ મું	રાજ્ય વહીવટ	૧૩૦
૧૪ મું	ઉદ્ધોગ પર્વ	૧૩૬
૧૫ મું	મિત્રતા તૂટી	૧૪૭
૧૬ મું	લડાઈનાં પગરણ	૧૬૦
૧૭ મું	વળી પાછો મીરજાદર	૧૭૪

૧૮ મું	કટવાનું યુદ્ધ	૧૮૩
૧૯ મું	ધેરીયાનું યુદ્ધ	૨૦૧
૨૦ મું	ઉધૂયાનાનાની લડાઈ	૨૧૧
૨૧ મું	પટણાની કતલ	૨૨૩
૨૨ મું	દેશ ત્યાગ	૨૪૨
૨૩ મું	મિત્ર મળ્યો	૨૫૦
૨૪ મું	વિજય યાત્રા	૨૫૦
૨૫ મું	ભાગ્ય ક્યું	૨૫૮
ઉપસંહાર	દિવાની સનદ	૨૬૭
પરિશિષ્ટ	(ક) અગ્રેજ કંપની સાથે મીઠાજીરખાનું ધ્રુવકરનામું	૨૭૭
„	(જી) મીર કાસિમ સાથેનું કરારનામું	૨૮૧
„	(ગ) મીઠાજીરખા સાથેનું બ્રિટિશ કરારનામું	૨૮૩

ખાસ આખરૂદાર ગૃહસ્થો માટે જમવાની

ઉમદા સંગવડ

ધી સાગર બ્રાઉઝિંગ

≡ હાઉસ. ≡

માસિક ચાર્જ ૨૨—૮—૦

અરધા માસના ૧૧—૪—૦

કુ૦ ટંક—૬૦—૩૧. ૩૦

કુ૦ ટંક—૩૦—૩૧. ૧૫

અઠવાડિક પાસ કુપનની સંગવડ રાખવામાં
આવી છે. વધુ ખુલાસા માટે મેનેજરને મલો.

ડે. અલ્લશીના પાટીયા સામે,

કાલખાદેવી મુખ્યાર્થ નં. ૨.

એશિયાની ઉપકાળ

અને

આવતી કાલનો પુરુષ.

મહાન દેશભક્ત તત્ત્વજ્ઞાની અરવિન્દ ઘોષ.

[મહાન દેશભક્ત યોગી અરવિન્દ ઘોષ અને
પૌલ રિશારની છબીઓ સાથે.]

નવજીવનના વાયકવર્ગથી ‘આવતી કાલનો પુરુષ’ અને
‘મહાશય પૌલ રિશાર’ અબળણના નજ હોય. આ પુસ્તક પ્રખ્યાત
સંત પૌલ રિશારના ‘The Dawn Over Asia’ એ પુસ્તકનું
ભાષાન્તર છે. તેમાં સંત પૌલ રિશારે જાપાનનાં વિદ્વાન મંડળ સમક્ષ
આપેલાં વ્યાખ્યાનોનો સમૂહ છે. જાપાની ભાષામાં તેમજ મહાન
તત્ત્વજ્ઞાની અરવિન્દ ઘોષના હાથથી અંગ્રજીમાં પણ તેના તરજુમા
થયા છે. આ ઉપરથી જ પુસ્તકની અગત્ય સહેજે સમજી શકાય તેમ
છે. લેખકની ભાવના જાતિય-સમાનતા, એશિયાની જાગૃતિ-મુક્તિ-
ઐક્ય અને સંસ્કૃતિમાં રહી છે, અને આવી રીતે માનવ જાતને
મહત્ત્વની બાબતોની સાધનાથી ‘આદર્શ પુરુષ’ રચવામાં પ્રગતિરૂપ છે.
કૃષ્ણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે. તે મહાન યોગી અરવિન્દ ઘોષને
આવતી કાલના એશિયાના અને જગતના ઉદ્ધારક તરીકે મહાશય પૌલ
રિશાર જાહેર કરે છે. ગુજરાતી પ્રજા વર્ગના લાભ માટે મહાશય પૌલ
રિશારના કહેવાથી આ પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું
છે. અને દરેક ગુજરાતી બન્ધુએ જરૂર આ પુસ્તક ભારતની વર્તમાન
પરિસ્થિતિમાં વાંચવાની જરૂર છે. મૂલ્ય રૂ. ૧—૮—૦

લખો:—લાલશકર જીવરાજ બક્ષી.

ખાડિયા, દેસાઈની પાળ-અમદાવાદ.

સૂચના.

ખાસ વાંચવાલાયક અપટ્ટેટ નવલકથાઓ સારા અને સરતા ભાવે વાંચવી હોય તો લખો નીચેના સરનામે.

વેર વસુલ ભા. ૧ થી ૪	કિંમત રૂ. ૧૨—૦—૦
વિચિત્ર જગત ભા. ૧-૨	„ રૂ. ૬—૦—૦
ચમત્કારી ગુફા ભા. ૧-૨	„ રૂ. ૫—૮—૦
સુવર્ણ પ્રતિમા	„ રૂ. ૨—૧૨-૦
નખરાબાજ નશીબ પારસી	„ રૂ. ૪—૦—૦
ગુલીસ્તાનનું ગુલ	„ રૂ. ૫—૦—૦
માફી ચવિત્રી (સચિત્ર)	„ રૂ. ૪—૦—૦
આગ્રાનો ખજાનો	„ રૂ. ૨—૦—૦
સૈનીકની સુંદર	„ રૂ. ૪—૦—૦
ગુલ બદન	„ રૂ. ૩—૦—૦
ચમત્કારી ખુન	„ રૂ. ૨—૮—૦
શ્રીમતિ વિજયા	„ રૂ. ૩—૦—૦
ખંસરી બાલા	„ રૂ. ૩—૦—૦
શેરલાક હોમ્સના સાહસ કથો	„ રૂ. ૨—૮—૦
ડા. કુલ સાહેબ. ભાગ ૧ થી ૫	„ રૂ. ૩—૧૨-૦
વિશ્વમોહીની ભા. ૧ થી ૪	„ રૂ. ૮—૦—૦
રાજા રામકૃષ્ણ અથવા રમણીની રણભુમી	„ રૂ. ૩—૪—૦
હીંદના હીરા	„ રૂ. ૧—૮—૦
સીરાજદૌલા	„ રૂ. ૩—૮—૦
સંસારદર્શન	„ રૂ. ૮—૦—૦
અનંગમોહીની	„ રૂ. ૩—૮—૦

મીર કાસિમ	૩. ૨—૦—૦
વજીરનંદિની ગુલબેગમ	૩. ૨—૮—૦
બોસ્તાનનું બુલ બુલ	૩. ૫—૦—૦
સતરમી સદીનું ક્રાન્સ ભા. ૧-૨	૩. ૫—૧૨—૦
સ્વરાજને પંથે	૩. ૭—૮—૦
પ્રેમની ખુમારી ભા. ૧-૨	૩. ૬—૦—૦
વિશ્વ લીલા	૩. ૨—૦—૦
દક્ષિણનો વાઘ	૩. ૩—૦—૦
અબળાની આત્મકથાઓ	૩. ૨—૮—૦
પીશાચ મંદિર	૩. ૩—૪—૦

ઉપરના પુસ્તકોમાંથી કોઈ પણ પુસ્તક એકી સાથે દશ રૂપી-આના મંગાવનારને ૧૦ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે. ૨૫ રૂપી-આની ઉપર વધારે મંગાવનારને સેંકડે ૧૫ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે.

કોઈ પણ પુસ્તક ખીરીદવા પહેલાં અમારે ત્યાં ભાવ પુછવાથી કાયદો થશે.

તે સીવાય દરેક જાતનાં ગુજરાતી પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી કિ-કાયત ભાવે મળશે.

એક વખત ઓર્ડર આપી ખાત્રી કરો.

લખો:—

મોહનલાલ પીતાંબરદાસ બુકસેલર

એન્ડ કમીશન એજન્ટ,

કાલબાદેવીરોડ, મુબાઈ નં. ૨.

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः

स्व० व्यंकट स्मारक ग्रंथमाला

वर्ष २ जुं.

पुस्तक ५ मुं.

भीर आसिम

મીર કાસિમ

પ્રકરણ ૧ લું

તખ્ત મુબારક

મુશિદાયાદમાં આવેલા “મુબારક મંજિલ” નામના વિશાળ રાજમહેલના ખુલ્લા ચોકમાં એક જૂનું સિંહાસન પડ્યું રહેતું. તે સિંહાસનની સંભાળ લેનાર કોઈ ન હોવાથી તે દહાડે દહાડે જળરિત થતું જતું હતું! એ સિંહાસન પર બેસી એક સમયે દિલ્હીથી શાહજહાનના ખીજ દીકરા સુલતાન મુજાએ અંગાળમાં મોગલરાજ્યને સર્વોપરી બનાવ્યું હતું; ત્યારથી એ રાજગાદી-તખ્ત

મુખારક-પ્રથમ રાજમહાલ. પછી હાકા અને ત્યારબાદ મુશિંદાબાદની મોગલ રાજધાનીનો પ્રતાપ વધારતું હતું.

એ સિંહાસન કંઈ બહુ વિશાળ નહોતું. તદ્દન સાદા ચાર પથરના સ્તંભો વચ્ચે એક પથરની શિલા મૂકવામાં આવી છે, અને એ શિલાની એક બાજુએ લખવામાં આવ્યું છે કે:-“ આ પરમ માંગળિક સિંહાસન બિહારના સુખાના તાબામાં આવેલાં મોંગીર નગરને વિષે, ૧૦૫૨ હિજરી સાલના સાબાનની ૨૭ મી તારીખે, દાસાનુદાસ ખવાજ નજરે બોખારીએ બનાવ્યું હતું. ” તે સિંહાસન પર મૂલ્યવાન રત્નખચિત “મસ્નદ” બિઝાવી બંગાળા, બિહાર અને એરિસ્સાના નવાબનાજિમો ભભકાભેર બેસતા; પાસેના સુવર્ણદંડ પર સુંદર ચંદરવો ઝળઝળાટ કરતો કરતો મોગલોના વૈભવની છટા યોગમ ફેલાવતો.

નવાબ મનસુરી-ઉલ-મુલક સિરાજદૌલા શાહકુલી મિરજા મહમ્મદ હુયબત જંગ બહાદુરે એ સિંહાસન હિરાઝિલના રાજમહલમાં ગોઠવી બહુજ થોડો વખત તેનો ઉપભોગ કર્યો હતો. ‘તખ્ત મુખારક’ ની સંભાળ લેનાર સિરાજ પછી કોઈ ન નીકળ્યું !

ત્યાર બાદ એ સિંહાસન ખુલ્લી જગામાં પડ્યું રહ્યું. તેના પર ટાક, તાપ અને વરસાદનાં તોફાનો ચાલ્યાં ગયાં, સિંહાસન પર એ તોફાનો પોતપોતાની નીશાનીઓ રાખી ગયાં. આખાના મોગલ

૧. “ત્યાર શોદ તખ્ત મુખારક બતારિખ બિસ્તોહક તમ સહર સાબાનુદમણ આબજમ ૧૦૫૨ બે તમામ કમતારિજે બાન્દાહા ખવાજ નજરે બોખારી કિ મુકામે મુજેર મિન સુખા બેહાર. ”

રાજમહેલમાં જે સિંહાસન નજરે પડે છે, તેપર પણ એવાંજ ચિન્હો જણાય છે. એ ચિન્હો બેઝી મુશિદાબાદના મુસલમાનો કહે છે કે ઇસ્લામનું જૂનું ગૌરવ સંભારી ‘તખ્ત મુબારક’ અત્યારે પણ મુંગું મુંગું રડ્યા કરે છે; તેના પર જે રેલા ચાસેલા જણાય છે, તે એ રૂદનનાં ચિન્હો છે^૧.

આ વિખ્યાત સિંહાસન સાથે મીરજીરનાં પાપો જડાઈ રહ્યાં છે. હિંદુ કે મુસલમાનમાંનું કોઈ મીરજીરની વાત બૂલી શકે તેમ નથી. હાલમાં મીરજીર આ દુનિયાપર નથી. મુસલમાની રાજ્ય પણ વિસ્મૃતિના સાગરમાં ગરક થઈ ગયું છે. સુધરેલા બ્રિટિશ અમલથી જૂનું ઘસડાઈ ગયું છે અને તેની જગાએ નવું હિતપત્ર થયું છે. તો પણ મીરજીરનાં પાપોને વિસ્મૃતિના સાગરમાં ગરક થવાનો વખત મળ્યો નથી.

હિંદુ, મુસલમાન, અંગ્રેજ વગેરે બધા મીરજીર વિષે ચર્ચા કરી રહ્યા છે. પાંચસો વર્ષ થયાં મુસલમાનો આગળ કુર્નિસ બળવતાં બળવતાં હિંદુ બાળકોને મુસલમાની અમલ ટેવાઈ ગયો હતો; તેઓમાંના કોઈ રાજા, કોઈ મંત્રી અને કોઈ સેનાપતિ થઈ, મુસલ-

૧. The stone has reddish stain, due to the presence of iron; and it sometimes swells so much, that the water trickles over the edge. Then the stone is weeping, according to the natives, for the passing away of the glory of the Subahdari.

—H. Beveridge.

માનોની દુહાઈ ફેરવી, અમલ ચલાવવાનું અને પ્રજાને પીડવાનું કાર્ય હાથમાં લઈ બેઠા હતા. સિરાજદૌલાએ એમને મૂળમાંથી કબેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેથી તેઓ બંધાએ એકત્ર થઈ મીરજશરની મદદથી સિરાજદૌલાને પદબ્રષ્ટ કર્યો; આમ હોવાથી હિંદુઓ કદી પણ મીરજશરની વાત ભૂલી શકવાના નથી.

રાજ્ય મુસલમાનોનું હતું. અંગ્રેજ કે બંગાળી-બંધા-મુસલમાન નવાબ આગળ ઘૂંટણબર થઈ સલામો ભરતા, દરબારમાં ઘૂંટણબર બેસતા. મુસલમાન-પછી તે બંધેને તદ્દન સાધારણ હોય-તો પણ તેનાં પગલાંથી પૃથ્વી ટાંપતી. મીરજશરની રીતભાતથી એ પુરાતન ગૌરવ ગયું! તેથી મુસલમાનો પણ મીરજશરની વાત ભૂલી શકે તેમ નથી.

અંગ્રેજોની ખાસ ચચાઈ કરવાની જરૂર નથી. પરદેશમાં વેપાર કરવા આવતાં, જેની મદદથી આવું સુંદર સિંહાસન મળ્યું, તેની વાત અંગ્રેજો આટલા જુજ દિવસોમાં ક્યું મોં લઈ ભૂલી જાય?

અંગ્રેજ રાજ્યની પેઢે મુસલમાની રાજ્યમાં પણ પ્રતિભાને આદરમાન આપવામાં આવતું. એ આદરમાન પ્રાપ્ત કરી કેટલાય સાધારણ લોકો ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ બની ગયા છે. મુશિદ કુલીખાં એક એક સાધારણ આદમી હતો; જાતનો ખાલણ હતો, ધર્મે મુમ્તિલાસ હતો, રિયતિનો ગુલામ હતો, કેળવણીથી તેની કુદરતી શક્તિઓ વિદાસ પામી ઐરંગઝેબે તેની કદર કરી. ઐરંગઝેબના હુકમથી તેને હૈદરાબાદનો મુખ્ય પ્રધાન બનાવવામાં આવ્યો. એ સસયે મુરાસાનનો મુજકદીનખાં નામનો એક ચાલાક યુવક હૈદરાબાદમાં

વસતો હતો. મુશિંદ કુલીખાની એકની એક દીકરી તેના વેરે પરણાવી હતી. વખત જતાં મુશિંદ કુલીખાને બંગાળા, ખિલાર અને આરિસ્સાની સુબેદારી મળી. તેનો જમાઈ મુળખાં પણ તેમની સાથેજ હતો. મુળખાંની નિમણુક આરિસ્સાના સુબા તરીકે કરવામાં આવી મુળખાંની ચઢતી જોઈ તેનાં સગાંવહાલાં તેને આશ્રયે આવી રહ્યાં. આ સગાંવહાલાંઓમાં મિરજા મહમ્મદ નામનો એક માણસ મુળખાંની મદદ મેળવવા માટે આરિસ્સામાં આવ્યો હતો એવો દાખલો મળી આવે છે.

મિરજા મહમ્મદને બે પુત્રો હતા—હાજિ અહમ્મદ અને અલી-વર્દિ. બંને પુત્રો પોતપોતાની બુદ્ધિ વડે બંગાળાના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. તેઓ આરિસ્સાના દરબારમાં કર્તાહત્તા થઈ પડ્યા. અલીવર્દિને પુત્ર નહોતો; તેણે પોતાની ત્રણ દીકરીઓને હાજિ અહમ્મદના ત્રણ પુત્રો-વેરે પરણાવી હતી, અને દૌહિત્ર સિરાજદૌલાને પોતાના પુત્ર તરીકે ખોળે લીધો હતો. હાજિ અહમ્મદનો જમાઈ આતાઉલ્લા અને પોતાની બહેનનો પતિ મીરજાદરખાં આ સમયથી અલીવર્દિને આશ્રયે આવી રહ્યા. આતાઉલ્લા વિષે અત્યારે કોઈ કશું જાણતું નથી; પરંતુ મીરજાદરખાંએ તો પોતાનું જીવન ચિરંજીવ કરી મૂક્યું છે.

મુશિંદ કુલીખાને પુત્ર નહોતો. જમાઈ મુળખાં અને દૌહિત્ર સરદરાજ એ તેની આંખની કાકી રૂપ હતા; પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે જમાઈને બદલે દૌહિત્ર સરદરાજને ગાદીએ બેસાડવાની ગોઠવણ કરી મુશિંદ કુલીખાં મરણ પામ્યો. પરંતુ એ ગોઠવણ અમલમાં ન આવી. અલીવર્દિના બાહુબળ વડે, હાજિ અહમ્મદની યુક્તિ વડે અને મુળ-

ખાંના તકદીરનાં જોર વડે સુબખાં પોતે ગાદીપતિ થયો. તેથી અલી-વર્દિનું નસીબ ક્ષય્યું. તેને પટણાની સુબેદારી મળી.

સુબખાં મરણ પામ્યો, ત્યાર બાદ સરદારાજ ગાદીપતિ થયો. પરંતુ 'તખ્ત મુબારક' તેનો બાર વધુ દિવસ ઉપાડી શક્યું નહિ ! જમીનદારો સાથે મળી જઈ ચતુર અલીવર્દિ સિંહાસન મેળવવાની આશાથી સૈન્ય સાથે મુશિંદાબાદ તરફ આવવા લાગ્યો. સરદારાજને શાંત પાડવા તેણે લખી જણાવ્યું કે “હું તો આપનો નોકર છું, કેટલીક ફરીયાદો આપની સમક્ષ રજુ કરવા માટેજ હું રાજધાની તરફ આવું છું !” ઘેરિયાનાં મેદાન પર બંને વચ્ચે લડાઈ જમી; સરદારાજ મરાયો; અલીવર્દિ બંગાળાનો સુબો થયો !

મીરજાદર જુવાન હતો. અલીવર્દિનાં આ કૃત્યે તેનાં મગજ પર જે છાપ પાડી તે છાપ મીરજાદર કદી ભૂંસી શક્યો નહિ. તે સમજ્યો કે ગાદી મેળવવા માટે વિશ્વાસઘાત કરવો અથવા માલિકનું ખૂન કરવું એ ખોટું નથી ! યુક્તિથી અગર બાહુબળથી રાજ્ય મેળવ્યું એટલે થયું; ત્યાર બાદ તે વાત માદ રાખવા જેટલો અવસર લોકોને કદી મળતો નથી. પ્રજાને ખુશી કરતાં એ વાત થોડા જ દિવસમાં વિસારે પડે છે ! તે જમાનાની અવસ્થા વિચારતાં આવોજ વિચાર આવે કે—જે દેશમાં જન્મ આપનાર પિતાને કેદ કરી ગાદીપતિ થનાર બાદશાહ આલેમગીરને ઇતિહાસ ઇસ્લામના જયસ્થંભરૂપ માને છે, તે દેશમાં આશ્રયદાતા સુબખાંના કુકર્મી પુત્રને ખુલ્લી લડાઈમાં મારી સિંહાસન મેળવવું એ શું અયોગ્ય છે ? મીરજાદર કદાચ એમજ સમજ્યો હશે. વળી પોતાના માલિક સામે સમશેર ખેંચનાર અલીવર્દિને—એટલુંજ નહિ પણ પોતાના માલિકનું ખૂન કરી તેની

ગાદી પર ચઢી બેસનાર અલીવર્દિને—ત્યારે ઇતિહાસે ધર્મનિષ્ઠ નરપતિ તરીકે વખાણ્યો, ત્યારે મીરજીરના મગજમાં એ વિચાર દઢ થઈ બેઠો. એ સમયની સ્થિતિ વિચારતાં મીરજીરનો વધુ દોષ કાઠી શકાય તેમ નથી.

યોગ્ય સમયની રાહ બેતો બેતો મીરજીર સમય વિતાડતો હતો. મરાઠાઓના હક્કો વળતે જરા તક મળતાં આતાઉલ્લાની મદદથી મીરજીરે બળવો ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ અલીવર્દિની કુશળતાથી એ પાસા પોઆર પડ્યા નહોતા. અલીવર્દિના સમયમાં જે પાસા પોઆર પડ્યા નહોતા, તેજ પાસા સિરાજના સમયમાં પોઆર પડ્યા. મીરજીરે કર્નલ કલાઈવનો હાથ પકડી ‘તખ્ત મુબારક’ પર ચઢ્યો, પરંતુ તે પર વધુ સમય સ્થિર રહી શક્યો નહિ. ત્યારથી એ જૂનું સિંહાસન ચીમળાઈ ગયેલાં પુષ્પની માફક ખુલ્લી જગામાં પડ્યું હતું. છેવટે લૉર્ડ કર્ઝનની કૃપાથી વિક્ટોરિયા મેમોરિઅલમાં સાચવી રાખવા માટે એ સિંહાસન મુશિદાવાદથી કલકત્તા આણવામાં આવ્યું છે.

જે લાગઈને લીધે આ ઉચલપાથલ થઈ હતી, તે લડાઈ પેલા-સીની ઉત્તર બાગુએ તેજનગરના મેદાનપર ઈ સ. ૧૮૫૭ ના જૂન ની ૨૩ મી તારીખને ગુરુવારે થઈ હતી. અત્યારે પણ દર ગુરુવારે તે મેદાન પર અસંખ્ય લોકો એકઠાં થાય છે! મેદાનનો ઘણો ખરો ભાગ ગંગાનદીના પ્રવાહમાં ઘસડાઈ ગયો છે; ફક્ત એક કબર અત્યારે પણ નજરે પડે છે. ત્યાં લોકો એકઠા થઈ શુદ્ધ હૃદયે કબર પર કુલ ચડાવે છે. એ કબર કોની છે તે બાબત પુષ્કળ મતભેદ છે. પરંતુ લોકો કહે છે કે એ કબર એક નિમકહલાલ મુસલમાન

વીર પુરુષની છે. તે મુસલમાન વીર હાથમાં તરવાર, લઘુ, લઘાલમાં સામે મોંઝે મરણ પામ્યો હતો, તેથી લોકો અત્યારે પણ તેને પીરની માફક પૂજે છે. પેલાસી સિવાય બંગાળના કોઇપણ ભાગમાં આવી વીર-પૂજા પ્રચલિત છે કે નહિ તે અમારા જ્ઞાણમાં નથી.

પ્રકરણ ૨ જી

મોહ મુદ્ગર

સિંહાસન પર બેઠા છતાં મીરજીર સુખી થઈ શક્યો નહિ! જે અંગ્રેજ વેપારીઓની મદદથી તે ગાદીપતિ થયો હતો, તે વેપારીઓના વર્તનથી તેનો આત્મા કાંપવા લાગ્યો. પ્રથમ જે અસંભવિત લાગતું હતું, તે હવે સંભવિત બની નજરોનજર દેખાવા લાગ્યું; પહેલાં જે સંભવિત જણાતું હતું, તે હવે તદ્દન અસંભવિત બની ગયું.

અંગ્રેજો વેપારી છે; લાભની ગંધ આવવાથીજ તેઓએ આવા આવા ઉષ્ણ દેશમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. આ દેશનાં સુખદુઃખ અથવા અડતીપડતી સાથે તેમને કશો સંબંધ નહોતો. ગમે તે ઉપાયે પુષ્કળ દ્રવ્ય પેદા કરી, વિલાયત આપ્યા જવું, અને સ્વદેશનાં શીતળ,

ધુમસથી છવાયેલાં પોતાનાં મકાનમાં પગ પર પગ ચડાવી એ મેળવેલું દ્રવ્ય ભોગવવું—એજ તેઓનું લક્ષ્ય હતું. દ્રવ્ય મેળવી એ હિંદેશ પાર પાડવા માટે તેઓ દયા, માયા કે કર્તવ્યબુદ્ધિનું વિસર્જન કરતાં અસાધારણ નહિ! આધુનિક કાળના અંગ્રેજ લેખકો પોતાના જાતિ ભાઈઓનું આવું વર્તન યાદ કરી શરમના માર્યા નીચું મોં કરી રહે છે; પરંતુ તે સમયના અંગ્રેજોને એ બાબતમાં જરા પણ શરમ આવતી નહોતી. તેઓમાના કોઈ કોઈ તો સ્પષ્ટ રીતે કહેતા કે “હિંદ કંઈ સુધરેલું યુરોપ નથી; અહીં વસતી વેળા ધર્મનીતિના વિધિનિષેધ માનવાની શી જરૂર છે?”^૧ આમ હોવાથી પૈસો એજ તેઓનો પરમાર્થ થઈ પડ્યો હતો. પૈસો પ્રાપ્ત કરવાના ગમે તેવા ઉપાયો શોધતાં તેમને જરા પણ શરમ આવતી નહિ. ખીરબજાર ગાદીપતિ થયો એટલે આ બાબત ડગલે ડગલે સાબીત થવા લાગી.

૧. It seems, indeed, at this time to have been too generally thought, that the ethics of Europe were not applicable to Asia; and their plainest rules violated without hesitation. Englishmen sometimes manifested a degree of cupidity, which might rival that of the most rapacious servants of the worst oriental governments. They seem to have thought principally, if not solely, of the means of amassing fortunes, and to have acted as though they were in India for no other purpose. —Thornton Vol. I. 252.

મીરજીર સાથે જે છૂપી સંધિ થઈ હતી, તેમાં હનામ અને નુકશાની બદલ અંગ્રેજ કંપની, કંપનીના અમલદારો અને કલકત્તાના રહેવાશીઓને શું શું મળવાનું હતું તે રીતસર બતાવેલું હતું. સિરાજદૌલાના સાવચેત જસુઓ હંમેશાં ચોતરફ ફર્યા કરતા હતા. તે માટે મીરજીર સાથે વાતચીત કરવા માટે વોટસ સાહેબને એક મારશ્લીઓ નીમવાની જરૂર પડી હતી. ઉમિયાંદને આ મારશ્લીઆ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. તે આ દેશના ઇતિહાસમાં 'ધુતારો ઉમિયાંદ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઉમિયાંદને ધુતારોના મલગાબ તેનાથી વધુ ધુતારા અંગ્રેજોએ આપ્યો છે. તેનું ખરું નામ આમિનયાંદ હતું; તે નામ માણસોને મોંએ અમિયાંદ, ઉમિયાંદ, આમિરયાંદ, ઉમાયરણ દત્યાદિ જુદાં જુદાં નામોના રૂપમાં બદલાતું હતું હતું. ઉમિયાંદ બંગાળમાં મુખ્ય વેપારી ગણાતો હતો. વિદ્યા અને બુદ્ધિબળ વડે તે નવાબ અને અંગ્રેજ બંનેનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો. તેણે અંગ્રેજોના પક્ષકાર થઈ દેશના લોકો સાથે અંગ્રેજોનો વેપારસંબંધ બાંધી આપ્યો હતો. તેના વડે અંગ્રેજો માલના પૈસા અગાઉથી આપી માલ ખરીદી શકતા. પરંતુ નફાની વહેંચણીના સંબંધમાં કંઈ મતભેદ પડવાથી ઉમિયાંદે નવાબનો સંબંધ વધાર્યો, તેથી અંગ્રેજો તેના પર ગુસ્સે થયા.

ઉમિયાંદ અંગ્રેજોના શત્રુ તરીકે પ્રખ્યાત થયો છે, છતાં તેણે કંદીપણ અંગ્રેજ તરફ શત્રુ જેવું વર્તન ચલાવ્યું નથી! અંગ્રેજોએ સંદેહવશ થઈ તેને કલકત્તાના કિલ્લામાં કેદ કર્યો હતો. અંગ્રેજ સૈન્યના જૂલમની બીકથી તેના કુટુંબની સ્ત્રીઓ અકાળ મોતે મુક હતી; તેની કલકત્તામાં આવેલ સુંદર હવેલી અંગ્રેજોની કૃપાથી (!)

અળી ખાખ થઇ ગઇ હતી^૧. પરંતુ ઉમિયાંદની અંગ્રેજો તરફની વૃત્તિ કદી બદલાઇ નથી. અંગ્રેજો જ્યારે કલકત્તાના કિલ્લામાં ઘેરાઇ ગયા, ત્યાં સંધિ કરાવવા માટે ઉમિયાંદે માણિક્યાંદને પત્ર લખ્યો હતો^૨. કલકત્તા પડયા બાદ અંગ્રેજો જ્યારે અત્ર વિના ટળવળતા હતા, ત્યારે-ઉમિયાંદેજ તેમનું એ દુઃખ મટાડ્યું હતું^૩. અલીનગરની સંધિ કરવા માટે અંગ્રેજો જ્યારે આકુળબ્યાકુળ થઈ રહ્યા હતા, ત્યારે ઉમિયાંદે અંગ્રેજોનો પક્ષ લીધો હતો.^૪ સિરાજદૌલા જ્યારે અંગ્રેજોથી કંટાળી તેમનું જડમૂળ કાઢી નાખવા તૈયાર થયો, ત્યારે ઉમિયાંદેજ બ્રાહ્મણને ગળે હાથ મૂકી અંગ્રેજોની શુદ્ધ બુદ્ધિના સં-

૧. Orme's Indostan, Vol. II

૨. Stewart's History of Bengal.

૩. When an order was published that such of the English as had escaped the Black--Hole might return to their homes, they were supplied with provisions by Omichund "whose intercession," says Orme "had probably procured their return" Mill, Vol. III. 170.

૪. His tales and artifices prevented Siraj-dowla from believing the representations of his most trusty servants who early suspected and at length were convinced, that the English were confederated with Jaffier—Orme, Vol. II. 12

અંધમાં સિરાજદૌલાત વિશ્વાસ કરાવ્યો હતો અને તેને લીધે જ સિરાજ, અંગ્રેજોને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવાના વિચારમાંથી ડગ્યો હતો. અંગ્રેજોના જુલમથી તોળા પોકારી, અંગ્રેજોના વર્તનથી ભારે નુકશાનમાંથી ઉતરી ઉમિયાંદ પરલોકમાં જવા તૈયાર થયો, ત્યારે પણ તે અંગ્રેજોના ભલા માટે એક દસ્તાવેજ લખી મૂકી ગયો હતો.

મીરજાદર સાથે વહેંચણીની રકમ નક્કી થયા બાદ જોએ છૂપી રીતે તરકટમાં જોડાયા હતા, તેઓને કંઈક ચેરીમેરી મળવાની ખાત્રી મળી હતી. તે વખતે ઉમિયાંદે પણ પોતાને મળવાની રકમ નક્કી કરવાનું જણાવ્યું. તેને નવાબના દરબારમાં રહી કાવતરામાં મદદ

૧ Mr. Watts writes from Moorshidabad, that “ Omichand told the Nabab that he had lived under the English protection these forty years and never knew them once to be guilty of breaking their word; to the truth of which he took his oath by touching a Brahmin’s foot, and that if a lie could be proved in England on any one, they were spat upon and never trusted.—Select Committee’s Proceedings, 25 Februry.

૨ Omichand, by his will, left Rs. 1500—to the Treasurer of the Foundling Asylum, the same to the Magdalen; both were paid.—Longe’s Selections.

કરવાની હતી; જે કોઈપણ રીતે કાવતરું પ્રગટ થાય તો ખીજ કાવતરા-
ખોર તો નાશી છૂટે, પણ તેને તો સહુ પહેલાં ફાંસીએ લટકવું પડે.
આ રીતે પોતે ખેડેલું જોખમ ધ્યાનમાં રાખી ઉમિયાંદે વોટસને કહ્યું,
કે મને ઓછામાં ઓછા ત્રીશ લાખ રૂપિયા મળવા જોઈએ.

આ માગણીએ ઉમિયાંદનું સત્યાનાશ વાળ્યું! કલકત્તાની
દૂધી મંડળીએ વ્યારે આ માગણીની વાત સાંભળી એટલે તેમાંના
દરેક સભ્યો ગુસ્સાથી ઉઠી ઊઠ્યા. તેઓએ આ માગણી-ઉમિયાંદના
ભયાનક અપરાધ તરીકે ગણાવી. ઉમિયાંદને એ ત્રીશ લાખ રૂપિયા
આપવા તો રહ્યા પણ કલકત્તાની લૂટ બદલ જે ભાગ આપવાનું નહીં
થયું હતું તે ભાગ આપવાની પણ અસંમતિ બતાવી. અંગ્રેજ
ઇતિહાસ લેખક કહે છે “વાચકો હસવાનું રોકી શકતા નથી; પરંતુ
તે વખતના અંગ્રેજોએ એવુંજ આચરણ કર્યું હતું!”^૧ ધરના
કલકત્થી બધું કાવતરું ફટવાની આણી પર આવેલું જોઈ કલાઇવે
બધાને શાંત પાડવા કહ્યું, કે “હાલમાં તો બધા આ માગણી

૧ To men whose minds were in such a state, the great demands of Omichand appeared (the reader will laugh—they did literally appear) a crime. They were voted a crime; and so great a crime, as to deserve to be punished, not only by depriving him of all reward, but depriving him of his compensation which was stipulated for, to every body.—Mill, Vol. III, 171.

કપૂલ રાખો; આગળ ઊપર જોયું જશે.” બધાએ એ વાતમાં સંમતિ આપતાં કલ્લાધવની સલાહ મુજબ એ સંધિપત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યાં ! એક સંધિપત્ર લાલ કાગળમાં લખવામાં આવ્યું—તે બનાવટી હતું. તેમાં ઉમિચાંદને આપવાના ત્રીશ લાખ રૂપીઆનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. બીજું ઘોળા કાગળપર લખવામાં આવ્યું હતું,—તે સંધિપત્ર ખરું હતું. તેમાં ઉમિચાંદનું નામ પણ લાવવામાં આવ્યું નહોતું ! ચોટસને એ બનાવટી સંધિપત્ર પર સહી કરવાની આનાકાની કરી, તેથી કલ્લાધવના હુકમથી લ્યુસિંગ્ટન સાહેબે ચોટસનના નામથી ખોટી સહી કરી !

આ પાપકર્મનું વર્ણન કરવા જતાં અંગ્રેજ ઇતિહાસ લેખકો બહુજ શરમાય છે ! મીરજાદર ગાદીએ એકા પછી આ સંધિપત્ર

૨ Clive, whom deception, when it suited his purpose, never cost a pang, proposed that two treaties with Meer Jaffier should be drawn up and signed; one, in which satisfaction to Omichand should be provided for, which Omichand should see; another that which should be in reality executed, in which he should not be named. To his honour be it spoken, Admiral Watson refused to be a party in this treachery. He would not sign the false treaty, and the Committee forged his name—Ibid.

જગતશેઠનાં મદાનમાં બધાની સમક્ષ વાંચવામાં આવ્યું; ત્યારે ઉમિયાંદ બોલી ઉઠ્યો. “તમારી ભૂલ થાય છે; આ ક્યું સંધિપત્ર વાંચો છો? મને જે સંધિપત્ર બતાવવામાં આવ્યું હતું, તે લાલ કાગળ પર હતું.” કહ્યાં પછી તક સાધી ગર્વપૂર્વક કહ્યું, “બરાબર છે. તમને લાલ કાગળપરનું સંધિપત્ર બતાવવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ આ ઘોળા કાગળપરનું છે.” ત્યારબાદ તેણે પડખે બેઠેલા સ્કેફ્ટન તરફ જોઈ ધસારો કરી કહ્યું, “હવે શામલે છૂપું રાખવું જોઈએ? આ માણસને ખરી વાત કહી દો.” સ્કેફ્ટન જરાપણ અચકાયા વિના બોલી ઉઠ્યો—“ઉમિયાંદ; તમને જે દસ્તાવેજ બતાવવામાં આવ્યો હતો, તે બતાવતી હતો; અહીં જે વાંચવામાં આવ્યો તેજ ખરો દસ્તાવેજ છે! તમને એક કોડી પણ મળવાની નથી!!”

ઇતિહાસ લખનારા કહે છે કે આ ખબર સાંભળતાં જ ઉમિયાંદ ખેંચાઈ થઈ જમીનપર પડકા્યો. બધાએ ટાંગાટોળી કરી તેને બહાર આણ્યો. ત્યારબાદ તે થોડાજ દિવસ જીવ્યો. જીવ્યો ત્યાં સુધી તેનામાં શુદ્ધિ ન જ આવી. અભાગિઓ ઉમિયાંદ પાગલ બની ગયો. પાગલપણામાંજ તેણે દેહ છોડ્યો! આ પ્રમાણે તેના મોહ ઉઠી ગયો. પરંતુ જે મોહ મુઠ્ઠાગર વડે ઉમિયાંદનો મોહ વૃદ્ધી ગયો તે મોહ મુઠ્ઠાગર તેના મિત્રવર્ગનાં અંતઃકરણો દાપવા લાગ્યો!

પ્રકરણ ૩ જી

મૂતે પડ્યન્તિ વર્વરાઃ

(મૂખ માણસો કાર્યનું પરિણામ જોઈ સમજે છે.)

જે વિચક્ષણ હોંદુ-મુસલમાનો સિરાજદૌલાનું સત્યાનાશ વાળવા માટે મોગલ રાજસિંહાસનનો પાયો ખોદી નાખવા તૈયાર થયા હતા, તેઓનો બહુ અપરાધ નહોતો, એ વાત સિદ્ધ કરવા માટે આજકાલ કેટલાક ઇતિહાસો રચાયા છે. એ ઇતિહાસ લખનારાઓનો એવો મત છે, કે સિરાજદૌલા બધા અનર્થનું મૂળ હતો કોઇપણ કિપાયે તેને પદબ્રષ્ટ કરવાથી રામરાજ્ય સ્થપાશે, એવા ઇરાદાથી મીર-જીફર અને તેના મદદગારો કામ કરી રહ્યા હતા. ઉદ્દેશ સાધવાના અતિશય ઉત્સાહથી મીરજીફર અને તેના મિત્રો કોઇપણ બાબત

પૂરી રીતે વિચારી શક્યા નહોતા. બધા અતિ વેગથી કાર્યક્ષેત્રપર દોડ્યા હતા. સાફ નરસું તપાસવાની કોઈને કુરસદ નહોતી. તેથી ચતુર અંગ્રેજ વેપારીઓએ જે કંઈ માગ્યું તે બધું આપવાનું સ્વીકારી કરારનામું કરવામાં આગ્યું હતું^૧.

એક દિવસ આ કરારનામાની કલમો કાર્યમાં મૂકવી પડશે, એક દિવસે આ કરારનામાના દરેક અક્ષરો દેશના લોકોની સત્તા ઓછી કરશે, એક દિવસે વિજયથી ઉન્નત બનેલા અંગ્રેજ વેપારીઓ બહાદુરી પૂર્વક હાથ વધારી મોગલોનાં ગૌરવનો વાવટો ઉપાડી ફેંકી દેશે,—આ વાત વિચારવાનો કોઈને સમય ન મળ્યો. બધાએ ધાર્યું હતું, કે જે થવાનું હોય તે થાઓ, ત્યાર પછી શું કરવું તે જોઈ લેવાશે.

જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. વિચારવાનો કોઈને અવસર ન મળ્યો. ખલાસીની લડાઈ પછી જંગતશેહના મકાનમાં અંગ્રેજ સેનાપતિ કલાધવે સંધિ પળાવવા માટે બધા આગેવાનોને બોલાવ્યા. તે વખતે બધા સમજ્યા, કે ફક્ત સિરાજદૌલાનું સત્યાનાશ વળ્યું છે એટલુંજ

૧ The plain truth was that the so-called treaties were never agreements patched up on the eve of a revolution. The English were in a position to demand anything; the Nowab-expectant could refuse nothing. There was not even a shadow of deliberation; for there was no time to haggle over terms.—Early Records of British India. P. 316.

નહિ પણ કરારનામાની લીટીએ લીટીમાં જે નાશકારક શક્તિ છુપાઈ રહી છે, તે શક્તિનાં જોરથી મુસલમાનોની અમલ કરવાની શક્તિ ધૂળ ચાટવી થવાની શરુઆત થઈ ચુકી છે. તે શક્તિને કોણ અટકાવી શકે ?

મુસલમાનો આહુત્યગરૂડે હિંદમાં અધિકાર જમાવી રહ્યા હતા. સેંકડો વર્ષ થયાં હિંદમાં આવી વસ્યા હોવાથી તેઓ હિંદી બની ગયા હતા; તેઓએ આજે આંખ ઉઘાડી જોયું કે અમારું રાજસિંહાસન કાણમાં ભાંગી જાય એવાં કાચનાં વાસણુ જેવું મારી પરદેશીઓ એને ભાંગવા-તોડવાનો હક મેળવી અભિમાનથી ખોંખારતા ખોંખારતા અમારા સિંહાસન પડખે દૃઢ પગલે ઉભા છે !

અંગ્રેજોએ ધાર્યું હતું, કે આ છુપા કરારનામા વડે આપણી સમક્ષ રત્નથી ભરપૂર ખજાનો ખુલ્લો થવાનો છે. તેના લોભથી જ તેઓ રૂપોન્મત્ત પતંગની પેઠે લકાઈનાં મેદાનમાં આત્મચરિત્ર આપવા તૈયાર થયા હતા. અંગ્રેજ સેનાપતિના હુકમથી જ્યારે જે ખજાનો બધાની સમક્ષ ઉઘાડવામાં આવ્યો, ત્યારે તેની ખરી સ્થિતિ જાણી અંગ્રેજ સેનાપતિ દિગ્ભ્રમ બની ગયો, ખજાનચી પર બધો ગુસ્સો ઉતારવામાં આવ્યો; મીરજાપુર પર પણ આડકતરી રીતે ખૂબ વચન-બાણુ છોડવામાં આવ્યાં; વારંવાર “આપો, આપો”, કહી ઘણી ગર્જના કરવામાં આવી છતાં જ્યારે કબૂલવામાં આવેલા પૈસા એકત્ર ન થયા, ત્યારે અંગ્રેજ સેનાપતિ પણ સમત્વ્યો, કે પૈસાના લોભથી ધર્માધર્મને દૂર હડસેલી જગતમાં કેવળ અપકીર્તિ જ વહેરી લીધી !^૧

૧ In manufacturing the terms of the confederacy, the grand concern of the English appeared to be money.—Mill, Vol. III. 185

સમય ફર્યો! જેઓ નવાબ અલીવર્દી આગળ કુર્નિસ બળવતા બળવતા હાથ જોડી બેસતા હતા, જેઓ બાળક સિરાજદૌલા આગળ ઉમિયાંદ અથવા જગતશેકની પાંખમાં પેસી અતિશય ડરતા ડરતા ડગલાં ભરતા હતા, જેઓ મુર્શિદાબાદના રાજમાર્ગ પર એકલા મુસાફરી પણ કરી શકતા નહિં,—તેઓ આજે વિધાતાની ઇચ્છાથી કર્તાહત્તા થઈ પડ્યા, રાજમુકુટ ઉંચી કિંમતે વેચવાનો હક મેળવી બંદુકધારી શ્વેતાંગ સેનાના અધિપતિ બની રાજમહેલમાં બેઠક ધુસી આવ્યા! મીરજશરતું શું ગળું કે તેઓની સમક્ષ કરારનામું નાકબુલ કરે! બધા એકત્ર થઈ કરણા કિપળવે તેવું રૂદન કરતા કરતા કલાઇવને સંતોષવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. બળવાન શાહુકાર બારણે ક્લો છે! દેવું ફેડવાને અશક્તિમાન દેવાદાર ઘૂંટણબર થઈ, હાથજોડી, નીચું માથું કરી હપતા આપવાની વિનંતિ કરી રહ્યા છે! ખરેખર—

વખત પલટાય છે ન્યારે બધું પલટાઇ જાય છે;

બને છે શાહ બાદશાહ ગુલામો શાહ થાય છે.

પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર જેમ્સ મિલ લખે છે, કે “હિંદના રાજાઓને હંમેશાં જે જે મુશીબતો ભોગવવી પડતી, તેમાં પૈસાની મુશીબત મુખ્ય હતી.” આજ મુશ્કેલી મીરજશરતને પત્થરથી પણ ભારે લાગી હતી. પલાસીની લડાઇ પહેલાં મીરજશરતની સ્થિતિ સારી નહોતી. નવાબ અલીવર્દી ઉદાર દિલનો હતો. વળી મરાઠાઓથી દેશને બચાવવા માટે તેને બહુ ખર્ચ કરવું પડતું, તેથી તે સિરાજદૌલા માટે વધુ મિલકત રાખી ગયો નહોતો. સિરાજદૌલાને તીજોરી તર કરવાનો અવસર મળે તે પહેલાં તેને કજીઆ શિસાદમાં

કસાતું પડ્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં મીરન્નર અંગ્રેજોને આટલા બધા પૈસા આપવાને શામાટે કબુલ થયો હશે? રાજ્યના ખજાનામાં એટલી દોલત હોય, એમ કોઈ પણ ધારતું નહોતું.

કોઈ કોઈ અનુમાન કરે છે; કે મીરન્નરે ધાર્યું હતું કે જેઓ પૈસા મેળવવાની ઇચ્છાથી કાવતરામાં જોડાયા છે, તેઓને કાવતરું સરળ થયે થોડું ધણું આપીશું એટલે પતી જશે; પરંતુ અંગ્રેજો આ રીતે કરારનામાંના શબ્દો શબ્દો વગગી રહી એમાં દર્શાવેલી દોલત મેળવવા માટે નિર્દયપણે તાકીદ કરશે એવું મીરન્નરે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું! અને મીરન્નરે જે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું તે અત્યારે પ્રત્યક્ષ થયું. મીરન્નરને બીજો કશો ઉપાય ન મળ્યો. તેણે અંગ્રેજોને શાંત પાડવા કલાઈવને કંઈક લાંચ આપી કરારનામાંના વાત દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો! પરંતુ એ પ્રયત્ન સરળ ન થયો.

તે વખતે કોઈ કોઈ માણસે ઉપદેશ આપ્યો,—હવે બહીવું શા માટે? હવે કાર્ય તો પત્યું છે; રાજ્ય તમારું છે. કેટલાક લોબી અંગ્રેજ ભિખારીઓપર હાથ ઉપાડતાં શા માટે બહીવું? પરંતુ મીરન્નરનાં કમનસીબે એ રસ્તો અગાઉથી જ બંધ થઈ ગયો હતો! તે રાજધાનીમાં પૈસે ત્યાર પહેલાં શહેરની કસદાર પ્રજા પોતપોતાની માલમતા લઈ દૂરદેશ જતી રહી હતી. જેઓને હજી સુધી શહેર છોડી જવાનો અવસર મળ્યો નહોતો તેઓ મીરન્નર કરતાં અંગ્રેજોને વધુ બળવાન માની કુર્નલ કલાઈવની સોડમાં બરાયા હતા. નવાબની સેનાનો ઘણા માસનો પગાર ચઢેલો હોવાથી તે બળવો ઉઠાવવાની તૈયારીમાં હતી; ખેડાસીની લડાઈ પત્યાબાદ પગાર આપવા-

ની લાલચથી અત્યાર સુધી તેને તેમ કરતાં અટકાવવામાં આવી હતી; અત્યારે પલાસીની લડાઈમાં મળેલી જીતનો ઉત્સવ હતો, છતાં સૈનિકોને પગાર તો ન મળ્યો! સૈનિકો ગુસ્સાથી રાતાપીળા બની ગયા હતા. આવી ઉશ્કેરાએલી સેનાથી પિંટલાએકો મીરજશર અંગ્રેજ સેનાપતિ સામું શી રીતે બોલી શકે? મનમાં ગમે તે હો, પણ આમ બંને બાબુથી સપડાયો હોવાથી મીરજશરને બધા કડવા ઘૂંટડા ગળી જવા પડ્યા!

કર્નલ કલાઈવ પ્રિટિશ વેપારીઓનો સૌભાગ્યમૂર્ચ ગણાય છે. આ દેશના ઇતિહાસમાં તે પોતાની પ્રતિમા, કાર્યદક્ષતા અને અસીમ સાહસ વડે પોતાનું નામ ચિરંજીવ કરી ગયો છે. તેણે સિરાજદૌલાનો ખજાનો ઉઘાડ્યો. ખજાનામાં ૧૭,૬૦,૦૦૦ ચાંદીના સિકા, ૨૩,૦૦,૦૦૦ સોનાના સિકા, સોનાના પતરાંથી ભરપૂર બે પેટીઓ, હીરામોતીના દાગીનાથી ભરપૂર ચાર પેટીઓ અને પરચુરણ જવાહીરથી ભરપૂર બે નાની પેટીઓ સિવાય બીજું કશું ન નીકળ્યું. એટલાથીજ સંતોષ માન્યા સિવાય છૂટકો ન હોવાથી તે વખતે તો તેટલાથીજ સંતોષ માનવો પડ્યો.

કોને કેટલું ધનિમ મળ્યું હતું, તેની રકમ માટે ઇતિહાસમાં ઘણો મતભેદ જણાય છે. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટે તે સંબંધમાં તપાસ કરવા માટે એક કમિટી નીમી હતી. તે કમિટી સમક્ષ સાક્ષી આપતાં કર્નલ કલાઈવે મુક્ત કંઠે કહ્યું હતું, કે “ જ્યારે કરારનામાની બંધી કલમો નક્કી થઈ ગઈ, ત્યારે છૂપી સમિતિના એક સભાસદ બીચર સાહેબે કહ્યું—‘ ફક્ત કંપનીને જ હાયદો થાય, એ ફીક નથી. સૈનિકો અને છૂપી સમિતિના સભાસદોને પણ કંઈ મળવું જોઈએ. ’ તે મુજબ (મુર્શિદાબાદમાં) વોટસ સાહેબને એ બંધી

વિગત લખી જણાવવામાં આવી; પરંતુ વોટસ સાહેબે તે બાબત શી વ્યવસ્થા કરી તે હું પ્લાસીની લડાઈ પહેલાં જાણી શક્યો નહોતો. ફક્ત એટલું જાણી શક્યો હતો, કે કોઈને ખાલી હાથે નિસાસા નાંખવા નહિ પડે ! મેં જ્યારે ઇનામની રકમો જાણી ત્યારે મને લાગ્યું કે આંકડો બહુ મોટો થઈ ગયો છે ! તે વખતે કંપની સાથે કંપનીના કોઈ પણ નોકર લાંચ ન લેવાને બંધાએલા ન હોવાથી કોઈ પણ સ્વતંત્ર રાજા પાસેથી ઇનામ લેવું એ મને ગેરવાજબી જણાયું નહોતું; અને ગેરવાજબી હોય તો પણ પાર્લમેન્ટને તે સાથે શું લાગે વળગે છે ? કંપની બહાદુર કંઈ કહે તો તે વાજબી ગણાય, પણ તેણે તો અમારાં કાર્યથી દિલગીર થવાને બદલે અતિશય આનંદ પામી અમારાં કાર્યને અનુમોદન આપ્યું હતું. ”૧

બીયર સાહેબ જે હિસાબ આપી ગયા છે, તે મુજબ આ ત્રહેંચણીમાં બધાને ચોગ્ય ઇનામ મળ્યું હતું. કંપની બહાદુરને મળવાની રકમનો અર્ધો ભાગ તે વેળાએજ લેવામાં આવ્યો હતો, અને આફ્રીનો ભાગ ત્રણ વર્ષમાં ભરી દેવાની શરતે બાકી રાખવામાં આવ્યો હતો.^૨

૧ Olive's Evidence before the committee of the House of Commons, 1772.

૨ બીયર સાહેબના કહેવા મુજબ નીચે પ્રમાણે ઇનામો આપવામાં આવ્યાં હતાં:-

Mr. Drake.....Rs 280,000 Rs 28,0000

પ્લાસીની લડાઈ પુરી થયા બાદ કર્નલ કલાઇવે રૂકસાહેબ ને પર પત્ર લખ્યો હતો, તે પત્રદ્વારા કલકત્તાના અંગ્રેજોએ આ દેવોને પણ દુર્લભ એવા વિજયની વાત સાંભળી. તેઓ આનંદથી નાસવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૭૫૬ ના જુન માસમાં કલકત્તાના ને અંગ્રેજો ભિખારી બની ગયા હતા, અરાબર એક વર્ષ બાદ તેજ

Col. Clive

as a member...	Rs	280,000	}	Rs	2080,000
as a commander	Rs	200,000			
as a donation	Rs	1600,000			

Mr. Watts,

as a member	Rs	240,000	}	Rs	1040,000
as a donation	Rs	800,000			

Major Kil Patrik,

as an officer	Rs	240,000	}	Rs	540,000
as a donation	Rs	300,000			

Mr. Manningham	Rs	240,000	Rs	240,000
----------------	----	---------	----	---------

„ Beechar	„	240,000	„	240,000
-----------	---	---------	---	---------

Six members of council	I lakh each	„	600,000
------------------------	-------------	---	---------

Mr. Walsh	Rs	500,000	}	Rs	850,000
„ Scrafton	„	200,000			
„ Lushington	„	50,000			
Cap. Grant	„	100,000			

Army and Navy	„	6000,000	Rs	6000,000
---------------	---	----------	----	----------

બક્ષીસ અને નુકશાની બદલ કુલ ૬ કરોડની રકમ અંગ્રેજોએ અંગા-
ળામાંથી લીધી હતી.

અંગ્રેજો આનંદથી જયધ્વનિ કરતા કરતા રાજમાર્ગપર ફરવા લા-
ગ્યા. બધાને મોંએ એકજ વાત સંભળાતી હતી; બધાનાં હૃદયમાં
આનંદનો જીવાળ ચડ્યો હતો; તેઓ આનંદના દિબરામાં બધા
વાદવિવાદો વિસરી જઈ કિન્મત બન્યા હતા ! ૧

કલકત્તાની અંગ્રેજ કાઉન્સિલે જરા પણ દીલ ન કરતાં એક
વેગવાન જહાજ તૈયાર કરી ભારે દબદબા પૂર્વક કોનિંગ્હામ સા-
હેબને આ વિજયની વાત વિલાયતમાં પહોંચાડવા માટે મોકલ્યા. આ
તરફ સેનાપતિ કલ્હાઈવિની અથાગ મહેનતને લીધે નવાબે આપેલું
દ્રવ્ય સાતસો પેટીઓમાં ભરવામાં આવ્યું, તે એકસો હોડીઓ તૈયાર
કરવામાં આવી. તેનાપર અંગ્રેજ વાવટા ફરફરાવવામાં આવ્યા. એ
હોડીઓપરના સૈનિકો રણુવાયો વગાડતા વગાડતા, ગંગાનદીના બંને
કાંઠાને કંપાવતા કંપાવતા, ધીમી ધીમી ગતિઓ કલકત્તા તરફ આ-
વવા નાકળ્યા. હોડીઓ નવલીપ આગળ આવી પહોંચી; ત્યાંથી

૨ The comparison of the prosperity of this day with the calamities in which the colony was overwhelmed at this very season in the preceeding year; in a word, this sudden reverse and profusion of good fortune intoxicated the steadiest minds, and hurried every one into the excesses of intemperate joy; even envy and hatred forgot their energies, and were reconciled, at least for a while, to familiarity and good will.—Orme Vol. II.

અંગ્રેજોના મિત્ર રાજરાજેન્દ્ર કૃષ્ણચંદ્ર મહારાજના સૈનિકો સાથે યોગ્ય વખતે તે બધો ખર્ચનો કલકત્તા પહોંચી ગયો^૧.

ઇતિહાસમાં આવી ઉથલપાથલનાં વર્ણનો થોડાંજ છે, અંગ્રેજો પણ કહે છે, કે આ વખતે અમે જે આનંદ અનુભવ્યો તેવો આનંદ કદી અનુભવ્યો નહિ હોય. નાની સરખી લડાઈએ અમને આટલો બધો આનંદ કદી અનુભવાવ્યો નથી^૨.

૨૬ મી જુલાઈએ ‘જિલ્લત’ આપવાના માંગણિક ઉત્સવથી મુર્શિદાબાદ ડગમગી રહ્યું! કર્નલ કલાઈવર્થ કર્તાહત્તા હતો, -તેની વાત તે શું કરી? સેનાપતિ વોટસનને એક શલ્યગારેલો હતો, સાજસજ્જ સહિત બે ઘોડા, એક સુવર્ણનો શિરપેચ, સોનેરી બુઢાદાર પોશાક તથા એક હીરામોતી જડેલ કલગી ઇનામમાં મળી. વોટસને એ બધું આનંદ પૂર્વક સ્વીકાર્યું; એટલુંજ નહિ પણ કલગી તો તેજ વખતે માથે ધાણુ કરી. ત્યાં જેટલા લડાઈના વાવટા હતા,

૧ Orme, Vol. II. 187-188

૨ Few events in history have created a greater revolution of feeling than the victory of Plassy. The people of Calcutta had been depressed not only by the capture of the Factory, but by the utter loss of all their worldly goods. But now the disgrace was forgotten in the triumph; the poverty was forgotten at the sight of the treasure.--Early Records of British India, P. 261.

તે બધા વહાણોપર ચઢાવવામાં આવ્યા. તોપોના અવાજ થવા લાગ્યા. આ વાત માણસોને મોંએ ચોતરફ ફેલાઈ—અંગ્રેજ વેપારી-ઓના દિગ્વિજયની વાત અંગાળામાં ઘેર ઘેર ગવાવા લાગી.

હવે મીરજીદરનાં ચરિત્ર માટે અંગ્રેજ સેનાપતિઓ શો મત આપી ગયા છે તે જોઈએ. ઇતિહાસ વાંચતાં જણાય છે, કે કલ્હાનવ અંતે વોટસન, ખંતે વીરપુરુષ, મીરજીદર સંબંધમાં જે જુદા જુદા મત દર્શાવી ગયા છે. શિરપાવ મળ્યા બાદ વોટસને લખ્યું હતું, કે “વધુ આનંદની વાત એ છે કે મીરજીદરને રાજ્ય મળવાથી લોકો બહુ ખુશ થયા છે! સિરાજદૌલા આ પ્રમાણે સાધારણ માણસોની પ્રીતિ મેળવી શક્યો નહોતો!”^૧

ખીજી તરફથી સેનાપતિ કલ્હાનવે વિલાયત લખી મોકલ્યું, કે “હાલના નવાબમાં જરાપણ બુદ્ધિ નથી; જે ગુણોથી પોતાના સામંતોનો વિશ્વાસ અને સ્નેહ આકર્ષી શકાય, તેવા ગુણો મીરજીદરમાં

૧ But what pleases me beyond expression is to hear that all men rejoice in them (your health and prosperity); and while they acknowledge you are worthy of them, pray for their continuance. This is a satisfaction your predecessor never knew.—Letter to Meer Jaffier from Admiral Charles Watson, Commander of the Fleet belonging to the most Puissant King of Great Britain, irresistible in battle.

નથી ! તેના અમલથી થોડાજ માસમાં અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ છે, ચારે તરફ બળવો ફેલાવા લાગ્યો છે; કેવળ આપણે નવાબનું હિત ધ્યાનમાં રાખીને હોવાથીજ મીરજીરનો બચાવ થાય છે !”^૧

આ અયોગ્ય નવાબ બંગાળા, બિહાર અને આંધ્રપ્રદેશના રાજ્ય વધુ મુદત ભોગવી શક્યો નહિ. તેની વિરુદ્ધ કાવતરાં રચાવા લાગ્યાં. આ કાવતરાંમાંથી નવાબ મુન્નૈલમુલ્ક હાસામોદ્દૌલા મીર મહમ્મદ જીજર અલીખાં બહાદુર મહમ્મતજંગ પોતાના પ્રિયપુત્ર મીશનનાં બાહુબળ વડે રાજ્ય બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ઇતિહાસમાં તે ‘કલાઈવના ગર્દભ’ તરીકે જાહેર થયો. બધા લોકો સમજ્યા, કે “મૂતે પદ્યન્તિ બર્બરા:” મૂર્ખ માણસ પ્રથમ સમજતો નથી, પણ તેનાં મૂર્ખાઈભર્યાં કાર્યનું ફળ ભોગવતી વેળા સમજે છે.

૧ In laying open the state of this government, I am concerned to mention that the Present Nabab is a Prince of little capacity, and not at all blessed with the talent of gaining the love and confidence of his principal officers. His management threw the country into great confusion in the space of few months, and might have proved of fatal consequence to himself but for our known attachment to him,—Clive's letter to the Court of Directors, 23 December, 1757 Para. 2

પ્રકરણ ૪ થુ

કલાધવના ગદ્દલ !

મીરજશરે અંચેન્ને માટે બધાં પાપો પોતાને માથે ચડાવી લીધાં હોવા છતાં અંચેન્નેના ધાતહાસમાં તે તે કલાધવના ગધેડા તરીકે વગોવાયો છે. આ પદવી આપનાર અંચેન્ને નથી. મીરજ શમશેર-ફદીન નામનો તેનો એક ગોઠિઓ હતો, તે ભારે મસ્કરો હતો. તેના નોકર સાથે એક વખત કલાધવના ગોરા લોકોને બોલ-ચાલ થઇ હશે, એ વાત મીરજશરને કાને આવી. મીરજશર કલાધવને સંતોષવા ખાતર એટલો તો તત્પર રહેતો કે આ સામાન્ય વાત પરથી તે મીરજ સાહેબપર ગુરસે થયો.

તેણે મીરજીસાહેબને ભર દરબારમાં કહ્યું, “તમે શું કર્નલસાહેબનો ઓહો જાણતા નથી? તેમના મિત્રોનું આમ અપમાન શા માટે કયું?” મીરજીએ તરતજ નમ્રતાપૂર્વક કુર્નિશ બળવી કહ્યું “એ કેવી વાત! આપ મારા માલક છો! હું દરરોજ સવારમાં કલાઇવ સાહેબના ગધેડાને ત્રણ વખત રીતસર સલામ ભરું છું; હું શું કર્નલ સાહેબના મુખ સામું પણ જોઇ શકું ખરો?”^૧ આ વખતથી મીરજીશરની નવી પદવી ચારે તરફ ફેલાઇ ગઇ.

મીરજી સાહેબે મરકરીમાં મીરજીશરને જે પદવી આપી હતી, તે પદવીથીજ મીરજીશરનાં ખરા સ્વરૂપની ઓળખાણ થાય છે, એ વાત ઇતિહાસકારોએ સાબીત કરી બતાવી છે. ગધેડો જેમ આખો દિવસ વૈતરું કરે છે, અને છેવટે સાંજ પડ્યે ઘેર આવી થોડું ઘણું ઘાસ ખાય છે—મજૂરીના પ્રમાણમાં એ બિચારાં મૂગાં પ્રાણીને કશું મળતું નથી તેમ, મીરજીશર પણ અંગ્રેજોનો ભાર ઉપાડવા

૧ Meer Jaffier reproved him, saying, “know you not the rank of the Colonel, that your people should dare to insult any of his freinds?” The Mirza, putting on a look of submission, exclaimed, “my Patron, how dare I even look the Colonel in the face with steadiness, who every morning of my life, make three obeisances to his ass!” Scotts History of Bengal, P. 376.

૨ Mill's History of British India, Vol. III

જતાં, બંગાળનો નવાબ બન્યા છતાં, કશો ઉપભોગ ભોગવી શક્યો નહિ. તેના માથે તો કદણુંજ પડવા લાગ્યાં! ગરીબ બિચારો મીર-જશર, કમનસીબીએ એનો પોતાની મેળે ઉત્પન્ન કરેલો રોગ હતો, તેથી તે અંગ્રેજો કે બંગાળીઓની સહાનુભૂતિ આકર્ષી શક્યો નહિ!

સિરાજદૌલા ગાદી બચાવવા માટે બખ્તનાનો ધણો ખરો ભાગ અપાત્રને આપી ગયો હતો; મીરજશરને જે કંઈ મળ્યું તે અંગ્રેજોનું લેણું પતાવવામાં વડી ગયું; લશ્કર તો પગાર ન મળવાથી હોઠ પીસવા લાગ્યું. આ ઉથલપાથલથી કોને શી સજ્જ થશે, અગર કોને કેટલો લાભ થશે તે સમજી ન શકવાથી, લોકો બીકના માર્યા પોતપોતાનો સ્વાર્થ જળવવા ગમે તેમ વર્તવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિ હોવાથી કલાધવને મીરજશરનું રક્ષણ કરવા માટે યોગ્ય દિવસ સૈન્ય સાથે રાજધાનીમાં રહેવું પડ્યું. આ બધાં કારણોથી અંગ્રેજો ગાદીના ખરા માલિક થઈ પડ્યા. અગાઉ મુર્શિદાબાદની પ્રજાએ અંગ્રેજોને રાજમાર્ગપર ટહેલતા જોયા નહોતા; વખતે કોઈ અંગ્રેજ સદ્ગૃહસ્થ કામસમૂખ મુર્શિદાબાદ આવતો, તો તે બહુજ સાવચેતીથી રસ્તાની બાજુએ કોઈનું ધ્યાન ન ખેંચાય તેવી રીતે ચાલ્યો જતો! આ જ અંગ્રેજો પલાસીની લડાઈ પછી મુર્શિદાબાદના કર્તાહર્તા થઈ પડ્યા.^૧ પ્રજાનો શો વાંક? તેને તો જણાયું

૧ Before the capture of Calcutta, no Englishman appeared at Murshidabad, except as supplicants for trading privileges. Since the battle of Plassy, the English were lords and masters.—Early

કે અંગ્રેજો માલિક છે, મીરજીશર તેનો ગુલામ છે, ગુલામનો પણ ગુલામ છે! માટે તેઓ પોતપોતાના સ્વાર્થ જાળવવા કલામવને સંતોષવા તૈયાર થઈ રહ્યા.^૧ મોટા મોટા હિંદુ મુસલમાન ઉમરાવો પણ કલામવની કૃપા મેળવવા ઇતેજર થઈ રહ્યા. આથી અંગ્રેજોનો દરજ્જો મીરજીશર કરતાં પણ સોગણો ભારે ગણવા લાગ્યો !

મીરજીશરની મુશીબતો તરફ લોકોએ તો સહાનુભૂતિ ન બતાવી, પરંતુ મીરજીશર પોતાની સ્થિતિ બરાબર સમજી ગયો. પણ હવે પ્રાસા નંખાઈ ગયા હતા. પોતાની સ્થિતિ બરાબર સમજ્યા છતાં તેનો પ્રતિકાર કરવાનો અવસર રહ્યો નહોતો. ઠરાવનામાની સરતો બરાબર ન પળાવાથી મીરજીશરને અંગ્રેજો આગળ ચોર થવું પડ્યું. ઘણા લોકો કહે છે કે મીરજીશરે પોતાના સલાહકાર નવકુળ્યની સલાહ મુજબ કેટલુંક કિંમતી જવાહીર છૂપા ખજાનામાં છૂપાવી અંગ્રેજોને છેતર્યા હતા!^૨ સિપાઇઓને ચઢેલો પગાર ન આપી

Records of British India, P. 263.

૧ For the moment, the grandees at Murshidabad regarded Clive as the symbol of power, the arbiter of fate, the type of omnipotence, who could protect or destroy at will. One and all were eager to propitiate Clive with presents; such has been the instinct of Orientals from the remotest antiquity.—Early Records of British India, P. 261

૨ It is also well known that besides this

શકવાથી મીરજીરને પોતાના નોકરો આગળ 'વિશ્વાસવાની', 'શક', 'ફાસલામણો' ઇત્યાદિ ઉપનામો મેળવવાં પડ્યાં; તેના ભયથી મીરજીર પોતાનું માન જાળવવા અંગ્રેજ સેવાનો આશરો શોધવા લાગ્યો. જે જે સગાં વહાલાઓએ અત્યાર સુધી તેને મદદ કરી હતી, તેઓ હવે તક મળતાં જુદા જુદા હોદાઓ માગવા લાગ્યા. કોઇ પટણાની નવાબી, કોઇ મુશિદાબાદની દિવાની તો કોઇ પુર્ણિયાની ફાજદારી મેળવવા માટે વારંવાર દયાણુ કરવા લાગ્યા.^૧ હિંદુ મંત્રીઓ આ ખટપટ જાણી ગયા. તેઓ પોતપોતાના લાભોનું રક્ષણ કરવા માટે કલામવનો શરણે આવ્યા ! અંગ્રેજોએ જ્યારે કરાર મુજબ કલકત્તાની જમીનદારી લખાવી લીધી, ત્યારે મીરજીરને સ્વહસ્તે સહી કરી સનંદમાં લખી આપવું પડ્યું, કે—“ આ પરથી હુગલી વિભાગના જમીનદારો, ચૌધુરીઓ વગેરે દરેક જમીનદારવર્ગને જણાવવામાં આવે છે, કે તમે બધા હવેથી કંપનીના તાબામાં ગયા છો; કંપની તમારી સાથે ગમે તેવી રીતે વર્તે તો પણ તમે તે જરા પણ બચડયા સિવાય ચલાવી કૈશો, એવી અમારી ખાસ આજ્ઞા છે.”^૨ જગત

treasury, there existed another in the Harem, which fact Mir Jaffier concealed from Col. Clive, at the instigation of the Dewan and Colonel's Munshi.—Tarikh-i-Mansuri.

૧ Mutakherin.

૨ Know then, ye Zamindars & te., that ye are dependents of the Company, and that ye must

શેઠના માર્ગમાં કાંટા વેરી અંગ્રેજોને કલકત્તામાં ટંકશાળ સ્થાપવાની સનંદ લખી આપવી પડી,^૧ ખોળ વાળિદના મુરાખારના વેપારને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખી, અંગ્રેજોને બિહારમાં મુરાખારના વેપારની કુલ મુખત્યારી આપવી પડી.^૨ આ રીતે યોગ્ય તક મળતાં અંગ્રેજ વેપારીઓ પોતાનો વેપર ધમધોધાર ચલાવવા લાગ્યા.^૩ આ પ્રમાણે

submit to such treatment, as they give you, *whether good or bad*, and this is my express injunction.—Perwanah for the granted lands.

૧ A Mint has been established in Calcutta: continue coining gold and silver into Siccas and Mohurs, of the same weight and standard with those of Murshidabad; the impression to be *Calcutta*; they shall pass current in the Provinces of Bengal, Behar, and Orissa, and be received into the *Cadjana*; *there shall be no obstruction or difficulty for Kussoor*—Perwanah for the Mint.

૨ At this time, through the means of Col. Clive, the Salt-peter lands of the whole province of Behar have been granted to the English Company, × × × in the room of Coja Mahumed Wazeed.—Perwanah for the Salt-peter of Behar.

૩ Orme, II. 189,

મીરજીરને ચૂસી લીધા છતાં તેમના પેટનો ખાડો ભરયો નહિ. લવંગ, પાન, સોપારી વગેરે જે જે વેપાર કરી દેશના લોકો એ પૈસા કમાતા હતા, તે વેપાર માત્ર અંગ્રેજોએ એકલથું કરવા લાગ્યા.^૧ ગાદી મળ્યા પછી એક માસમાં મીરજીરને આ જીલ્લામાં વિરહ કરિયાદ કરવી પડી; પરંતુ તેની કરિયાદ તે કોણ સાંભળે? તેના શબ્દો અરણ્યરૂઢન સમાન નીવડ્યા. તેથી કાંઈ રોગનું કારણ નષ્ટ થયું નહિ; કલકું તે અરજ પરથી ભવિષ્યમાં સંપૂર્ણ સત્યાનાશ વળવાનો પાયો નાંખાયો!^૨

દેશની પ્રજાના હિત માટે અંગ્રેજ વેપારીઓનો સ્વતંત્ર વેપાર અટકાવવા જતાં સિરાજદૌલાનું સત્યાનાશ વળ્યું હતું, એ એતિહાસક તત્ત્વ ધીરે ધીરે જાહેરમાં આવવા લાગ્યું. “જેઓ સિરાજદૌલાની ઉદ્ધતાઈ ભરી વર્તણૂકથી કંટાળી આશા રાખી બેઠા હતા કે વૃદ્ધ મીરજીર અલીવર્દીને પગલે ચાલી પ્રજાનું હિત કરશે; તેઓ મીરજીર અને મીરનના અવગુણોથી હુખી થઈ સિરાજદૌલાને સંભારવા

૧ As it is the nature of man to err with great changes of fortune, many not content with the undisputed advantages accruing from the revolution, immediately began to trade in Salt, and other articles, which had hitherto been prohibited to all Europeans,—Ibid

૨ Meer Jaffier complained of these encroachments within a month after his accession, which

લાગ્યા "૧ દેશની સ્થિતિ બહુ જ શોચનીય થઇ પડી !

અંગ્રેજો મીરજશ્વરની દુર્દશાનું કારણ સમજી ગયા હતા. તેઓએ હવે ઉપદેશકની પદવી લીધી. ખજાનામાં પૈસો નહોતો એજ આ દુર્દશાનું મૂળ કારણ હતું, તે બધા સમજી ગયા હતા. હજી પુર્ણિયા અને ખિહાર મીરજશ્વરના તાબામાં આવ્યાં નહોતાં; તે પ્રદેશોપર હપરીપણું સ્થાપવા સૈન્યબલ અને ધનબલની પુરેપુરી જરૂર હતી ! આ વખતે પૈસા વગર ગાદીનું રક્ષણ થઈ શકે તેમ નહોતું, એ વાત બધા સ્વીકારતા હતા. ચતુર કલાકાએ આ તકનો બરાબર લાભ લીધો. તેણે મીરજશ્વરને સમજાવ્યું, કે " લશ્કર એજ બધા ખર્ચનું મૂળ છે; જ્યારે અમે સિદ્ધાસનના રક્ષણની જવાબદારી લીધી છે તો પછી આટલા બધા સીપાઇઓ રાખવાની શી જરૂર

although checked for the present were afterwards renewed, and at last produced much more mischief than even disinterested sagacity could have foreseen.—Ibid.

૧ The greatest number of the principal people of the Provinces, disgusted with the bad qualities and tyranny of the late Nawab, had been pleased at his disposal, judging, that as Meer Jaffir was advanced in years and had long served Mohubut Jung, he would follow his example; but upon his accession to power, experiencing his

છે ? અર્ધું લશ્કર વિખેરી નાંખો ”^૧. ખર્ચ ઓછું કરવાનો આથી વધુ સરલ રસ્તો ખીજો કયો હોઈ શકે ? પરંતુ મીરજીશરે ધાર્યું કે મને પુરેપુરો હાથમાં રાખવા માટે જ ચતુર કલાઘવે આ ઉપદેશ આપ્યો છે ! તે કલાઘવની સલાહ વિરૂદ્ધ કંઈ ખેલી શક્યો નહીં; પરંતુ એ સલાહ અમલમાં મૂકવાની આનાકાની કરવા લાગ્યો. તેનાં આ આચરણનું કારણ શું હશે તે કોઈથી અનુભવ્યું ન રહ્યું. મીરજીશર પોતાની સ્થિતિ જોઈ કાંપવા લાગ્યો હતો, તે સમજી ગયો કે મેં પરમમિત્ર માની પરમશત્રુને ઘરમાં ધુસાડ્યા છે, હવે એ મિત્રના રૂપમાં ઘરમાં પેડેલા શત્રુને કેવી રીતે બહાર કઢાય એ યુક્તિ ખોળવામાં તે ગુંથાઈ ગયો.—અંગ્રેજો આ વાત સમજી ગયા !^૨ આમ

behaviour, and more particularly the cruel actions of his son Meeran, a Monster of his time, they now regretted the fall of Seraj-ad-Dowla, and the old saying of “Bless our Former Ruler.” was renewed in the tongues of the wise and the simple.—Scott’s History of Bengal, P. ૩79-90

૧ In vain did Colonel Clive represent to him that, instead of drawing his treasury for keeping such an immense army on foot, he had better dismiss one half of them, and rely on the English —Scrafton.

૨ No sooner was Meer Jaffir advanced to the

હોવાથી મીરજીર અને કલાઘવ વચ્ચે ચાંટસ જામ્યો. મોઢાના વિવેકનો પાર નહોતો, પરંતુ અને છપીરીતે પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા.

મીરજીર કરારનામાનાં આટલા રહેલાં બંધનો તોડવાની તક શોધવા લાગ્યો, તે જાણી જઈ કર્નલ કલાઘવ પોતાનો પક્ષ બળવાન બનાવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ તૈયારી માટે તેને નવેસરથી તૈયાર થવું પડે તેમ નહોતું. સિરાજદૌલા જેવા પ્રબળ પ્રતાપી નવાબને પદબ્રષ્ટ કરવા માટે જે યુક્તિ મીરજીરે કરી હતી, તેજ યુક્તિનો કલાઘવે આશરો લીધો. કલાઘવ મીરજીરનો શિષ્ય બન્યો, અને અત્યારે ગુરુદક્ષિણા આપવા તૈયાર થયો. તે જમાનામાં રાજમક્તિ, સ્વદેશપ્રેમ, સ્વગ્નતિપ્રેમ ઇત્યાદિ સદ્ગુણોવાળાં મનુષ્યો કવચિત જ જોવામાં આવતાં; બધાં માણસો એક બીજાનાં ગળા પર છરી ફેરવવાને તત્પર થઈ રહેતાં. મીરજીરના દરબારમાં આવા લોકોનો તોટો નહોતો. કલાઘવે એવા લોકોમાં પક્ષ પાડી, એક પક્ષતું મુરખીપણું સ્વીકાર્યું.^૧ મીરજીરની છપી મસલતો કલા-

Subahship, than he began to feel his own strength; and look on us rather as rivals, than allies; and his first thoughts were, how to check our power and evade the execution of the treaty.—Scrafton.

૧ (Meer Jaffier) formed his plan quite differently and seemed to think himself sufficiently powerful to dispute the remainder of the treaty;

ધવને કાને આવવા લાગી. ઘરના કંદર જેવા લોકોની મહેનતથી અંગ્રેજોની ખિલતી જતી રાજ્યશક્તિ મીરજીરને હંસાવવા અવસર શોધવા લાગી. મીરજીરે જોઈ લીધું, કે મારાં પાપનો ઘડો ભરાઈ ચૂક્યો છે ! દયા, માયા, કર્તવ્યમુદ્ધિ અધું અગાધ સમુદ્રને વિષે વસર્જન કરી, મેં ઇસ્લામનાં પવિત્ર નામ પર કાળાચ ચડાવી છે. રાજ્ય મેળવવા માટે મારા બહાલા પુત્ર મીરાના માથાપર હાથ મૂકી, પ્રભુનું પવિત્રનામ લઈ, પવિત્ર કુરાનનો સ્પર્શ કરી. હું ખોટી પ્રતિજ્ઞા લેતાં પણ અચકાયો નથી. હાય ! તે સિંહાસન આજે અંગ્રેજોના પગ નીચે કચરાય છે. હાય ! આટલું અધું ક્યાં છતાં સિંહાસનપર બેઠેલા મુઝ-ફલ-મુલક હાસામેઘોલા મીર-મહમ્મદ ગઢરઅલી ખાં બહાદુર મહબત જંગ, બંગ, બિહાર અને આરિસાનો ખરો નવાબ નથી; તે કેવળ કર્નલ કલાધવની કૃપાથી ઉછેરેલો, તેના ઇસારા મુજબ ચાલતો, તરણાંથી પેટ ભરતો, ભાર ઉપાડી ઉપાડી દુર્ગ બની ગયેલો ગધેડો છે ! હાય ! અદ્ય ! !

and to this he bent all his future politics;—the natural consequence of which was, that we were necessitated to strengthen ourselves, by forming a party in his own court, to be a continual check upon him: a matter by no means difficult, in a country where loyalty and gratitude are virtues almost unknown.—Sraffton.

પ્રકરણ ૫ મું

કર્મ ફળ

Every transaction since Plassey—the suppression of the risings within, repulse of the two formidable invasions from without, the crushing of the Dutch—had confirmed and strengthened the predominance of the English. Mr. Jaffar had become simply a tool whom the circumstances of every year forced to be more submissive. Against this position the whole soul of Mir Kasim revolted.—*Col Malleeson.*

બંગાળા, બિહાર અને આરિસાના છેલ્લા સ્વતંત્ર નવાબનું નામ મીર કાસિમ હતું.^૨ તે ઇતિહાસમાં કાસિમઅલીના નામથી પણ ઓળખાય છે. તેની પડતી થયા બાદ જે નવાબો ગાદીપતિ થયા તે

સ્વતંત્ર રીતે અમલ ચલાવી શક્યા નથી. તે માટે કાસિમઅલીના ઇતિહાસ એજ અંગાળા, બિહાર અને આરિસ્સાના મુસલમાની અમલનું છેલ્લું ચિત્રપટ છે !

પલાસીની લડાઇ પછી મુસલમાન અમલનાં મૂળ ખોદાવા લાગ્યાં. અંગ્રેજ સેનાપતિએ મીરજીરને અંગાળા, બિહાર અને આરિસ્સાનાં મસનદપર બેસાડી રીતસર નજરાણું ક્યુ હતું. છતાં લોકો સમજ્યા હતા, કે મીરજીર નામનો નવાબ છે; અંગ્રેજ સેનાપતિ અને તેમના અંકુશધારી સિપાઇઓ જ ખરેખરા માલિક છે. ઇતિહાસ લખનારાઓ લખી ગયા છે, કે પલાસીની લડાઇમાં બાહુબળવડે વિજય મેળવી અંગ્રેજોએ હિંદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો છે. ખરી રીતે છૂપું કરારનામું એજ નવીન સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો મૂળ પાયો હતો. તેમાં બાહુબળે બહુજ ઓછો ભાગ ભજવ્યો છે. અંગ્રેજો સાથે કાવતરાંમાં જોડાતી વેળા લોભમાં અંધ બની ગયેલા મીરજીરે અંગ્રેજોને હથેલી જાહેરનામો આપવાનું સ્વીકાર્યું, એ ઇનામની રકમેજ આગળ જતાં મુસલમાની અમલને શિથિલ કરી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વધાર્યું હતું. જેમ દેવાદારનાં ઝુંપડાં વખત જતાં શાહુકારના રંગમહેલમાં ફેરવાઇ જાય છે, તેમ છૂપાં

૧. ખર્ નામ કાસમ છે; પરંતુ ઇતિહાસમાં કાસિમ નામ જાહેર થએલું હોવાથી આ ગ્રંથમાં પણ તે જ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે.

કરારનામાંના આંકડાઓને વળગી રહી શાહુકાર અંગ્રેજોએ દેવાદાર મીરજીરના રાજ્યને પોતાનું કરી લીધું !

બધું સોંપી દીધા છતાં મીરજીર દેવામાંથી છૂટ્યો નહિ; કલતું બધું સોંપી દીધાથી રાજ્ય ચલાવવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું ! તક સાધી અંગ્રેજ સેનાપતિએ મુખ્ય મુખ્ય મંત્રીઓને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધા, તેથી મીરજીર માટે બિનફરકતે રાજ્ય ચલાવવાની તક પણ જતી રહેવા લાગી. આગળ વધવાનું સાહસ અને પૈસો જેમ જેમ ઓછો થવા લાગ્યો, તેમ તેમ મીરજીરની રાજ્ય ચલાવવાની કંચી અભિલાષાઓ દુઃખી રૂઢના રૂપમાં ફેરવાવા લાગી ! તેનાં કર્મનાં ફળ પણ થોડા જ દિવસમાં પાકી ગયાં !

કલકત્તાના અંગ્રેજોની ક્ષુધા વધવા લાગી. જેમ જેમ પૈસા મળતો ગયો, તેમ તેમ તેમની ક્ષુધા અગ્નિમાં ધીની આહુતિ પડતાં જેમ અગ્નિ વધુ જોસથી સળગી ઉઠે, તેમ ભલુકવા લાગી. તેઓ જળમાર્ગે અને સ્થળમાર્ગે વેપાર વધારવાના નવા નવા રસ્તાઓ શોધી, ગરીબ બંગાળીઓના કોળિયા ઝડપી લેવા લાગ્યા. નવાબ મુર્શિદ કુલીખાંના સમયમાં આ પ્રયત્ન સફળ થયો નહોતો; સિરાજ-દૌલાના સમયમાં પણ એ પ્રયત્ન સફળ કરવા જતાં અંગ્રેજોને ઘણું

૧ We were necessitated to strengthen ourselves by forming a party in his own Court to be a continual check upon him, a matter by no means difficult in a country where loyalty and gratitude are virtues almost unknown.—Scrafton.

ખમ્બું પડ્યું હતું. હવે સમય રયો હતો. કંપનીનું નિશાન, ડહાડી બધા અંગ્રેજો બિનજગતે વેપાર કરવા લાગ્યા^૧. આવી જાતનો વેપાર પહેલાં થઈ શકતો નહિ; કારણ તેઓ આમ કરતા કે તરત તેમને અટકાવવામાં આવતા. હવે એ શક્તિ અને સાહસ ન હોવાથી દેશમાં અરાજકતા ફેલાવા લાગી. મુસલમાની અમલના ચુરેચુરા થઈ ગયા છે, તે વાત લોકોથી અજાણી ન રહી !

જેઓના ખાલુખળ અને અમલ ચલાવવાની શક્તિ પર આધાર રાખી મુસલમાનો અત્યાર સુધી અંગાળા પર રાજ્ય ચલાવતા હતા, તેઓ મીરજશર પર વિશ્વાસ ન રાખતાં પોતપોતાના સ્વાર્થ સાચવવા તત્પર થઈ રહ્યા હતા. કોઈ બળ બતાવી, કોઈ યુક્તિ વાપરી, કોઈ બીજો હરકોઈ કૃપાય બદલ કરી એમ સૌ કોઈ નવાબના અમલથી સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. પુર્ણિયા શત્રુઓથી ભરપૂર થઈ રહ્યું હતું, બિહાર બળવો ડહાવવાની અણીપર હતું, રાજધાની હાહાકાર કરી રહી હતી. ખજાનો ખાલી હતો, દહલ્હીનો શાહજહાં અંગાળા પર હુમલો લાવતો હતો—એકી સાથે આટલી બધી અડચણો એકત્ર થઈ મીરજશરને ઉત્તરોત્તર અંગ્રેજોનો ગુલામ બનાવવા ત્રાગી ! તે ગજાના અંધ છોડી શક્યોજ નાહ; દરેક બનાવ તેનો શંસો દઢ કરવા લાગ્યો, તેને ખેમાન બનાવવા લાગ્યો ! રાજમુકુટ દુઃખની ખાણ સમાન જણાવા લાગ્યો; ખરેખરો અમલ ચલાવવાની શક્તિ ગૂમ થઈ જવાથી મીરજશરના ઘોળા વાળ દહાડે દહાડે વધુ ઘોળા થવા લાગ્યા જેઓ મીરજશરના મદદગાર હતા, તેઓમાંના કોઈ કોઈ મીરજશરનો ખુલ્લી રીતે તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા.

^૧ Malleeson's Decisive Battles of India.

મીરજીદરને પોતાની ભૂલ સમજતાં વાર ન લાગી. તેણે છૂપી રીતે અંગ્રેજો સાથેનું બંધન તોડી નાંખવાની તૈયારીઓ કરી હતી; પરંતુ ભાગ્યના દોષથી એ પ્રયત્નો સફળ ન થયા. એકમિરલ વોટસન અકાળ મોતે મુઓ; કર્નલ કલાઇવ મીરજીદરના દોષો બતાવી વિલાયત પત્ર લખવા લાગ્યો. એક સમયે જાવાના વલંદાઓ ગંગાનદીમાં લડાયક વહાણો લાવી રાજ્યમાં કથિનપાથલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજોએ આ બનાવને મીરજીદરની કિસ્કેરણી-થી બનેલો જણાવ્યો. મીરજીદરને તે માટે ઇપકો આપવામાં આવ્યો. મીરજીદરે એક હાથે આંસુ લૂછતાં લૂછતાં, બીજે હાથે કલાઇવને નામે એક કિંમતી જગીર ચઢાવી આપી તે જમ તેમ કરીને રાજગાદી ખસાવી. ત્યાર પછી થોડે દિવસે વજાઘાતથી તેના પ્રિય પુત્ર મીરજીનું મરણ થયું!

‘મુર્શિદાબાદ કલાણી’ નામના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે, કે “મીરજીનાં (વજાઘાતથી) મરણના સંબંધમાં કંઈ ગોલમાલ છે એવો ઘણા લોકોને વિશ્વાસ છે.” આમ ગોલમાલ જણાવાનું કારણ શું હશે તે બિનશકે તપાસી શકાય તેમ નથી. મીરજી સિરાજદૌ-

૧ The complicity of Meer Jaffir in (the) Dutch Expedition, was beyond all doubt. Indeed it might be conjectured that Clive got his *Jaghiri*, not because he had defeated Shajada, but because Meer Jaffir was in mortal terror, lest Clive should punish him for his intrigues with the Dutch.

—Early Records of British India, 226

લા જોવાજ ઉદ્ધત યુવક હતો; પરંતુ તે યુવરાજ થયો. એટલે વધુ ઉદ્ધત અને નિષ્કુર બની ગયો હતો. આથી તે દેશની પ્રજાને અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો ! લોકો કહે છે કે “ તેના હુકમથી દાસેટિ બેગમ અને અમિના બેગમને ઢાકામાં હોડીઓ સાથે નદીમાં ડુબાડવામાં આવ્યાં હતાં. હુમતી વેળાએ સ્ત્રીઓએ ‘ મીરજુપર કડકડતી વીજળી પડ્યો ’ એવો શ્રાપ આપ્યો હતો, એ શ્રાપ ફળ્યો. મીરજુપર કડકડતી વીજળી પડી, અને મીરજુફરનો વહાલો પુત્ર અટાળ મોતે મુઓ. ” આ પ્રમાણે મીરજુનાં મરણના સંગ્રામમાં જુદી જુદી દંત-કથાઓ સાંભળવામાં આવે છે, પણ તે વિષે કંઈ વિશ્વાસયોગ્ય પ્રમાણો મળતાં નથી. તે સમયનો ઇતિહાસ લખનાર જુલામહુસેન વીજળી પડવાથી મરણ થયાની વાત નોંધી ગયેલ છે. રાજમહાલ-માં એ ચંચળ યુવકની કબર અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે.

મીરજુનું મરણ એ બંગાળના ઇતિહાસની એક પ્રસિદ્ધ ઘટના છે. આ બનાવથી જ ખીજી ઉચ્ચલપાચલની શરૂઆત થઈ. હુમથી પીડાતા નવાબને દિલાસો આપનાર કોઈ ન રહ્યું, જેઓએ મીરજુ-ફરને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો, તેઓ જુદે જુદે સ્થળે ચાલ્યા ગયા;— કોઈ વિલાયતની પ્રજાને નવાઈ પમાડવા સ્વદેશમાં નવીન નવાબ બની પલાસીની લડાઈની અલૌકિક વીરત્વની વાતો મસાલો બેળવી મિત્રવર્ગ આગળ અતિ આનંદથી કહેવા લાગ્યા !

એ સમયે જેઓ કલકત્તાની અંગ્રેજ કાઉન્સિલના મેમ્બરો હતા, તેઓમાંના ઘણા ખરા પેસાલોબી હતા. તેઓ પોતાનું પેટ ભરવા માટે મીરજુફરને પદબ્રષ્ટ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૭૬૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૮ મી તારીખે કલાઇવ વિલાયત ગયો,

તેથી થોડા રોજને માટે હોલ્વેલ સાહેબ કાઉન્સિલના પ્રમુખ ની-
માયા. પિટર એમિયટ, મેજર કેમ્પબેલ, સમ્નર અને મેકગાયર એ
મહાશયો કાઉન્સિલના મેમ્બરો તરીકે નીમાયા.^૧

હોલ્વેલ ફક્ત થોડો જ વખત અંગ્રેજ કાઉન્સિલનો પ્રમુખ
બની ‘ગવર્નર હોલ્વેલ’ ના નામથી ઓળખાયો હતો; પરંતુ એ
થોડા સમયમાં એ પોતાનું નામ ચિરંજીવ કરી ગયો છે. તે પ્રથમ
વૈદકનો ધંધો કરવા માટે હિંદમાં આવ્યો હતો; પરંતુ હિંદમાં
આવ્યા બાદ એ વિચાર છોડી દીધો અને કલકત્તાના ‘કલેક્ટર’
અર્થાત્ જમીનદારની પદવી લીધી. આ પદવીપર હતો ત્યારે પૈસા
અને માન આપરૂંના તોટો નહોતો. સિરાજદૌલાએ કલકત્તાને ઘેરો
ધાલ્યો, એટલે ફ્રેક સાહેબ તો પલાયન કરી ગયા, તેની સાથે મુખ્ય
મુખ્ય સેનાપતિઓ પણ નાસી ગયા. આથી દિલ્લામાંના લોકોએ હો-
લ્વેલ સાહેબને સેનાપતિ નીમ્યા. હોલ્વેલે દિલ્લો ન છોડ્યો. એ દિ-
વસ સુધી તેમણે દિલ્લાના બચાવ કર્યો, પણ કંઈ કરી ન શકતાં

૧ Governor Clive departing for Europe, the
8th of February, 1760, Mr. Holwell succeeded by
his rank to the Government; established committee
entrusted with the conduct of all political occur-
rance with the Government consisted of the Pre-
sident, Peter Amyatt Esqr., Major Cailand, W. B.
Sumner Esqr. and W. Maceguire Esqr.—India
Tracts. P. 22.

તેમને સરળ થવાની જરૂર પડી; છેવટે ‘કાળી કેટડીમાં’ પુરાયા છતાં તેમને મુશ્કેલીઓનાં કેદખાનામાં થોડા દિવસ ગાળવું પડ્યું. આ બધી વાતો મીઠુંભર્યું ભેગવી વિજ્ઞાનમાંના ઉપરીઓને કાને પહોંચ્યાડવામાં આવ્યાથી હોલ્વેલની કીર્તિ વધી હતી, પરંતુ છેવટે એ સાહેબની આ બદાહુરીની ખરી હકીકત વિજ્ઞાનમાં પહોંચી. ડિરેક્ટરોએ એ બાબતની ચર્ચા કરવા માંડી, તેથી હોલ્વેલ સાહેબને પોતાનું માન જાળવવા રાજીનામું આપી સ્વદેશ જવું પડ્યું. રાજીનામું આપતાં હોલ્વેલે લખ્યું હતું, કે કંપનીનો સ્વાર્થ સાધવા, તેની આબરૂ બચાવવા મેં શું નથી કર્યું? પરંતુ તે બદલ ઉપકાર માનવો તો રહ્યો, પણ ફક્ત મારા નામપર ખોટા અપવાદો ચડવાથી મારે જેમ બને તેમ જલદી મારી જગાનું રાજીનામું આપવું પડે છે! ” જેની કલમ દ્વારા કાળી કેટડીની અતિશયોક્તિથી બરપુર વાત પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તેનીજ કલમવડે લખાએલ આ રાજીનામું, કાળી કેટડીના બનાવની પેઠે ઇતિહાસકારોને આકર્ષી શક્યું નથી.^૧

૧ The many unmerited and consequently unjust marks of resentment which I have lately received from the present Court of Directors, will not suffer me longer to hold a service, in the cause of which, my steady and unwearied zeal for the honor and interest of the Company, might have expected a more equitable return.—Holwell's letter to the President, 29 September 1760. (India Tracts, P. 377-378)

હોલ્વેલ મુસલમાન નવાબોનો મિત્ર ગણાતો નહોતો. તે અવસર મળ્યે તેઓની બહુજ નિંદા કરતો, તથા તેઓની અમલ ચલાવવાની શક્તિ તરફ અવજા બનાવતાં ચૂકતો નહિ. કદાચ વિલાયત ગયો, હોલ્વેલના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવી, તેના દૂષા વિચારો ધીમે ધીમે પ્રકટ થવા લાગ્યા, તેણે કાળી કોટડીના બનાવની કર્ણુરસ રેલાવતી વાર્તા લખી વિલાયતને રડાવ્યું હતું, છતાં ભાગ વહેંચતી વેળા તેને એક લાખ રૂપીઆ કરતાં વધુ કંઈ મળ્યું નહોતું! હોલ્વેલ તે વખતે તો કંઈ ખોલી શકે તેમ નહોતું; કારણ કે તે હલકા દરજ્જાનો અમલદાર હતો! આ વખતે તેને ખોટું તો બહુ લાગ્યું છતાં નિરુપાય હોવાથી બહુ સહન કરવું પડ્યું. એ હોલ્વેલ અત્યારે કર્તાહર્તા થયો હતો. વેરની લાગણીથી તે બળ્ય કરતો હતો. અને આવી તક તે ગુમાવે એ સંભવિત નહોતું. હોલ્વેલના હૃદયમાં જે વેરની આગ બલુકતી હતી, તેમાં અભાગીઓ મીરજીર પતંગની પેઠે પડ્યો!

મીરજીરને પદબ્રષ્ટ કરી, મુર્શિદાબાદની રાજગાદી ફરીથી મોઢી કિંમતે વેચવી અને એ કપાયવડે પોતાનું પેટ ભરવું એ જ જોનો ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો હોય, તેને મીરજીરના દોષો શોધતાં શી વાર? કાળી કોટડીના બનાવ જેવી બીજી નવલકથા રચતાં શી વાર? જે કાળી કોટડીના બનાવનો અલૌકિક ઇતિહાસ રચી ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ બની ગયો છે, તેના હાથે વળી ઇતિહાસ રચવાની જવાબદારી સ્વાકારી!

હોલ્વેલે સુંદર ભાષામાં, કર્ણુરસથી ભરપૂર મીરજીર વિરુદ્ધ એક ખૂનરેજીની વાર્તા લખી કાઢી. તે વાર્તાનું નામ રાખ્યું

“ઢાકાની ખુનરેજ.” હોલ્વેલ પૈસા પેદા કરવાના ઉપાયો જોળી કાઢવામાં અને તેમ કરતાં નીતિશાસ્ત્રની મર્યાદા ઓળંગવામાં કેવો હોશિયાર હતો, તે વાત તે જમાનાના અંગ્રેજોએ લખેલા લેખોમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવી છે.

“કાળી કેટડીના” બનાવ સંબંધમાં હજુ વાદવિવાદ ચાલે છે. હજુ પણ ઇતિહાસનો સરલ સિદ્ધાંત સર્વત્ર સ્વીકારવા જોટલી ઉદારતા દર્શાવવામાં આવતી નથી. હમણાં જ કલકત્તાના સરિયામ રસ્તાની બાજુએ કાળી કેટડીના બનાવનો સ્મરણ સ્તંભ ફરીથી ઉભો કરવામાં આવ્યો છે; કાળી કેટડીના બનાવનાં ખરાપણાં વિશે શંકા ઉઠાવતાં ઘણાખરા લોકો વિસ્મયથી, ગુસ્સાથી, અગર દ્રેષથી લેખકને જુદા જુદા પ્રશ્નો પૂછી મુંઝવી નાખે છે ! પરંતુ

૧ Being blest with a genius, uncommonly fertile in expedients for *raising money*, and further unclogged by those silly notions of punctilio, which often stand in the way between some people and fortune, he had projected and put in practice several *inferior manœuvres*; but *chef d'oeuvre*, this master scheme, though formed almost as soon as he came to power, time did not allow him the honour of executing.—Reflections on the present state of our East Indian Affairs, P. 37.

હોલ્વેલે લખેલી “ ઢાકાની ખુનરેઝ ” તો તદ્દન ખોટી છે, તે આખત-માં કશો શક નથી. કશો વાદવિવાદ નથી. હોલ્વેલના સ્વદેશી અ-મલદારો પોતે લખી ગયા છે, કે એ વાત તદ્દન ખોટી છે; તેમાં સત્યનો અંશ પણ નથી ! ” ૧.

હોલ્વેલ કેવળ નવલકથા લખીને જ અટક્યો નહિ; તેણે તો મીરજીરને પદબ્રષ્ટ કરી તેની જગાએ કોને ગાદીપતિ બનાવવો, તે નવા નવાજ પાસેથી કંપની બકાદુર અને કાઉન્સિલના મેમ્બરોએ કેટકેટલી રકમ લેવી વગેરે બધું નક્કી કરી દીધું. કલાઇવ સ્વદંશ ગયા બાદ વાનિસટાર્ટની ગવર્નર તરીકે નિમણૂક થઇ હતી. તે આવે ત્યાં સુધીમાં બધું પનારી નાખવાની હિંમત ન આલવાથી હોલ્વેલ તેના આગમનની રાહ જોતો બેઠો. જે ભાગ્યશાળી યુવક આ કાવ-તરાંવડે રાજ્ય મેળવવા તલપી રહ્યો હતો, મીરજીરને પદબ્રષ્ટ થએલો જોવા ઉંચોનીચો થઇ રહ્યો હતો, તે મીરજીરનો જમાઇ હતો; તેનું નામ મીરકાસિમ હતું !

૧ In justice to the memory of the late Nabab Meer Jaffier, we think it incumbent on us to acquaint you that horrible massacre with which he is charged by Mr. Holwell.....are *cruel aspersions* on the character of that Prince, *which have not the least foundation in truth.*—Letter to Court, 30 Sep. 1766. Supplement.

પ્રકરણ ૬૬

કિંમત હરાવી

—૪૭—

Admitted to the deliberations of the English councillors, Mir Kasim, feeling his way carefully, soon came to the conclusion that *there was not one amongst them who could not be bought*. His father-in-law had bought their predecessors; he could ascertain their price, and buy them—Col. Malleeson.

અંગાણાઓના દુર્ગુણોથી રાજ્યખટપટમાં પેસવાનો લાભ મેળવી, અંગ્રેજ વેપારીઓ છૂપાં કાવતરાંમાં ભળ્યા. સિરાજદૌલાને હરાવી મીરજાદરને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ બનાવ બનતાં ચોતરફથી અંગાણા

તરફ નજર ખેંચાઈ ! ફ્રેંચો વેર વાળવાનો લાગ શોધવા લાગ્યા; દિલ્હીનો શાહજાદો પિતાની ગાદી પાછી મેળવી શકે તેમ ન હોવાથી અંગ્રાજાની સુમેદારી મેળવવા માટે સેના એટલી કરવા લાગ્યો; મરાઠા ઘોડેસ્વારો પાછા લૂટકાટ કરવા માટે ચઢી આવે છે એવી વાત ફેલાઈ.

અંગ્રેજ વેપારીઓ મીરજીશરનું રક્ષણ કરવા બંદુકો હાથમાં લઈ ઉંઘ તણ, નક્કી કરેલા મહેસો, છાવણીઓ અને કિલ્લાઓ સાચવતા હતા; તેઓના અમલદારો કંપનીના વેપારમાં ધ્યાન ન આપતાં પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ખાનગી વેપાર કરવા તલસતા હતા; મીરજીશરને હાથમાં રાખી, તેના નામે અંગ્રાજા, બ્રિટીશ અને ઓરિસ્સા પર અમલ ચલાવવાના તરંગોમાં મશગૂલ જની, કલાધવ, કિલ્લાઓ બાંધવામાં પોતાનું બધું ધ્યાન આપી રહ્યો હતો: —આ સ્થિતિની ખબર મળતાં વિભાગ્યતની ઓર્ડર ઓફ ડિરેક્ટર દ્રુણ ઉઠી. તેમની મુઠીનો ઘણો ખરો ભાગ છોટાના બંધાવેલા કિલ્લાના પાયામાં દટાય, એ તેઓને ગમતું નહોતું^૧. તેઓ વારંવાર કલાધવને સાવચેત કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓનું કહેવું સાંભળે જ કોણ ? તેઓ તો સેંકડો યોજન દૂર બેઠા હતા, ત્યાં બેઠાં બેઠાં અંગ્રેજ કાઉન્સિલના કાર્યપ્રવાહને રોકવાની શક્તિ તેમનામાં નહોતી. કંપનીના અમલદારો રાજ્ય મેળવવાની હયાયમાં વેપાર ચલાવવા તરફ અગાઉ જોવો હિસાહ બતાવવા તૈયાર ન થયા !

૧ Long's Selections from the Records of the Government of India.

આ નવી નીતિ પ્રમાણે કામ કરતાં જે અશુભ. ૧૭ આવું
જેઠાએ, તે આવ્યું. હોલ્વેલ કામચલાઉ ગવર્નર થયો, ત્યારે કંપનીના
ખજાનામાં ઉંદરડા રમત! હતા કંપનીએ વ્યાકુળ થઈ જગતશેઠ
પાસે પૈસા માગ્યા. ચોરન હેસ્ટિંગ્સ દ્વારા એ વિનંતિ જગતશેઠને
કરવામાં આવી. પરંતુ જગતશેઠે પૈસા આપવાની ચોકખી ના પાડી.
આ સમાચાર હોલ્વેલને મળતાં તેણે ભવિષ્યમાં જગતશેઠના વંશનું
સત્યાનાશ વાળવાની ધમકી આપી; છતાં જગતશેઠે પૈસા તો ન જ
આપ્યા. હોલ્વેલે ચોરન હેસ્ટિંગ્સને લખી મોકલ્યું, કે “ એક એવો
સમય આવશે, કે જ્યારે જગતશેઠને કંપનીનો આશ્રય લેવાની ૧૨જ
પડશે; તે વખતે તેને શયજાનના હાથમાં સપડાવું પડશે અને અપાર
પીડા ભોગવવી પડશે આ વાત તમે જગતશેઠને બરાબર સમજાવ-
શો! ” આ વખતે અંગ્રેજ કંપનીની અવસ્થા એવી તો ખૂરી થઈ
પડી હતી કે મીરકાસિમે જાણ્યું, કે આજ તક સાધવાનો સમય છે.

પહેલી ઉચ્ચપાથલથી શત્રુ અને મિત્ર બંનેની દિવ્ય દૃષ્ટ વિકાસ
પામી હતી. બંગાળીઓની દુર્બળતાનું મૂળ કયું છે, તે અંગ્રેજો સ-
મજી ગયા હતા; અને અંગ્રેજોની દુર્બળતાનું મૂળ કયું છે, તે બંગા-

૧ A time may come, when they may stand
in need of the Company's protection, in which
case they may be assured *they shall be left to*
satan to be buffeted.—Letter from J. L. Holwell
to Mr. Warren Hastings, dated, Fort William,
May. 8. 1760.

ળીઓ સમજી ગયા હતા. આ રથને કોઇને કશી આનાકાની કરવાનું કારણ રહ્યું નહિ. મીર કાસિમ જાણતો હતો, કે બધા અંગ્રેજ અમલદારોની કિંમત છે; કિંમત કરાવી લેતાં એ બધા ખરીદી શકાય છે. મીરજીદરે એક ટોળાંની કિંમત કરાવી ખરીદી લીધું હતું; જામાઇ મીર કાસિમે એક બીજાં ટોળાંનું મૂલ્ય કરાવી તેને ખરીદવાના પ્રયત્નો માંડ્યા. અંગ્રેજો અને બંગાળીઓ આ પ્રમાણે સ્વાર્થના ફેરામાં પડી ઢૂંપાં કરારનામાની પ્રતિજ્ઞાઓ તોડી શરીરથી ઢૂંપી મસલતો ચલાવવા લાગ્યા !

મીરજીદરની વિરૂદ્ધ કાવતરાંની જાળ ગુંથાઈ હતી. એ કાવતરાંમાં કમ યુક્તિવડે મીરજીદરને રથને મીર કાસિમ ગાદીપતિ થયો, તે બહુ નવાઇ જેવી આપત છે. જે કાવતરાંથી જાળમાં સપડાઈ મીરજીદર પદબ્રષ્ટ થયો હતો તે કાવતરાંનું ઐતિહાસિક સત્ય બોળવા બતાં ઘણા ભંડ ખુલા થઈ જાય છે.

મીર કાસિમને અંગ્રેજોપર વિશ્વાસ નહોતો. તેને પણ સિરાજદૌલાની પેઠે અંગ્રેજોને ધિક્કારવાની કેળવણી મળી હતી. સિરાજદૌલા રાજા હતો, તે હુદયની લાગણીઓ ન દખાવતાં આળપણથી અંગ્રેજોપરની અદેખાઇ બતાવી આપતો હતો. મીરકાસિમ અમલદાર હતો. તેને અંગ્રેજો તરફ અદેખાઇની લાગણી બતાવી આપવાની જરૂર નહોતી, માટે અંગ્રેજો તેને મિત્ર માની બેઠા હતા; તે પણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે અંગ્રેજોની એ ભૂલ બતાવી આપવાની જરૂર જોતો નહિ. કર્નલ કલાઇવ પોતે મીરકાસિમને અંગ્રેજોનો જાની મિત્ર માનતો હતો. તે વિલાયત ગયો ત્યારે મીરકાસિમને હુએ દરજ્જે ચલાવવા માટે ખાસ બહામણપત્ર લખી આપતો ગયો હતો.

આ બલામણુપત્ર મીર કાસિમની કિન્નરિનાં પહેલાં પંગથિઆં રૂપ હતું !

કલાક્રમે વિજાયત જતી વેળા કેલિઓડને સેનાપતિનો ઓહો આપ્યો હતો. તે ગવર્નર હોલ્વેલનો મુખ્ય મદદગાર થઈ પડ્યો. આ ફરફાર થયા બાદ ત્રણ માસમાં મીર કાસિમની આગ્રા સફળ થવાનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. ગવર્નર હોલ્વેલે પ મી મેને રાજ સેનાપતિ કેલિઓડપર પત્ર લખ્યો:—“ મીરકાસિમ માટે કર્નલ કનઠ ઈવ જે બલામણુ ફરી ગયા છે તે વાત ફરીથી જણાવું છે. આ સંબંધમાં મેં નવાખતે પણ પત્ર લખ્યો છે. જેમ જેમ વખત જતો જાય છે, તેમ તેમ રાજ રામનારાયણની રાજભક્તિ અને કાર્યદક્ષતાપર શક લાવવાના કારણો જણાતાં જાય છે. નવાખ કદાચ જેમ અને તેમ જલદી તેને અને તેની હાથ નીચેના અમલદારોને અતરંગ કરશે. મારી સાથે આ બાબતમાં આપનો મતભેદ ન હોય, તો આપ કાસિમઅલીને મજકુર જગાએ લાવવાની પેરવી કરશો. હું તેથી આપનો બહુ આભારી થઈશ. ”

આ પત્રમાં કાસિમઅલીને કહ્યો દરજ્જે આપવા માટે હોલ્વેલ જે વ્યવસ્થા બતાવે છે, તે વ્યવસ્થાનું મૂળ કારણ શોધવાની ઈચ્છા કોને ન થાય ? એ જમાનામાં યોગ્યતાની કદર દાખલ કોઈને કહ્યે ઓહો ચઢાવવાનો પ્રયત્ન અંગ્રેજ વેપારીઓ કરતા નહિ. તે જમાનામાં તો સ્વાર્થ એજ બધાં કાર્યોનું મૂળ ગણાતું હતું. હોલ્વેલ ગવર્નર થયો કે તરત તેની મીર કાસિમ સાથે ઓચિંતી મુલાકાત થઈ, તે વખતે મીર કાસિમ મરાઠાઓને અટકાવવા લશ્કર લઈ મેદિનીપુર તરફ જતો હતો. હોલ્વેલ સાથે મુલાકાત થતાં તેણે હોલ્વેલની મદદથી પટણાની નવાખી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને એ પ્રયત્ન સ-

ફળ થતાં હોલ્વેલને ચોખ્ખા મનામ અપવાનો લોભ બતાવ્યો હતો એમાં કશો રાક નથી. મીરકાસિમ કેવળ પટણાની નવાબી મેળવી સતોપ પામત એવું જણાતું નહોતું. કારણ કે ચતુર મીર કાસિમ હોલ્વેલની વાતચીતપરથી સમજી ગયો હતો, કે અંગ્રેજો જેમ બને તેમ જલદી મીરજીશરને પદબ્રષ્ટ કરશે, અને શાહજહાને દિલ્હીની ગાદીપર બેસાડી તેની પાસેથી ખાસ કરમાન મેળવી બીજા કોઈને નવાબ તરીકે મુર્શિદાબાદના તખ્તપર બેસાડશે; તથા એ નામના નવાબની વતી પોતે જ ખાંગાળ, બિહાર અને એરિસાપર હુકુમત ચલાવશે. આ યોજના કાસિમઅલીને રચીકર ન નીવડી; તેથી તે ગમે તે છલાજો એ યોજના પ્રમાણે થતું કાર્ય અટકાવવા મ્હિંજતો હતો. એ વખતે પટણાની નવાબી હાથમાં આવતાં તાત્કાલિક સગવડ મળે તેમ હતું. તે માટે કાસિમઅલી પ્રથમ તો પટણાની નવાબી મેળવવા માટે હોલ્વેલને શરણે આવ્યો. અંગ્રેજો મીરજીશરને પદચ્યુત કરવાના છે, એ વાત સાંભળી તેની આકાંક્ષા વધુ આગળ વધી. તેણે હોલ્વેલની કિંમત કરાવી લીધી હતી. હોલ્વેલ મારફતે મીરજીશરને પદબ્રષ્ટ કરવાની તૈયારીઓ થવા લાગી.

આવાં મોટાં કાર્યમાં હાથ નાખવાથી કંપનીને અને કંપનીના નોકરોને પૈસા મળવાની આશા હતી. પરંતુ મીરજીશર જેવા આળસુ તથા અશીળીઆને પદબ્રષ્ટ કરવાનો વિચાર અંગ્રેજ કાઉન્સિલના સભાસદો પસંદ કરશે કે નહિ એ પ્રથમ નક્કી કરી લેવાની જરૂર હતી. સભાસદોની સંમતિ મળતાં કાસિમઅલીની મદદથી જરા પણ લેહી રેડયા સિવાય આ ઉથલપાથલ થઈ શકે તેમ હતું, એ વાત હોલ્વેલને સમજતાં વાર ન લાગી. પરંતુ એ કાર્ય શરૂ કર્યા પહેલાં

અંગ્રેજ સેનાપતિ કર્નલ કેલિઓડને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવાની ખાસ જરૂર હતી. તે કામ પાર પાડવા માટે હોલ્વેલે કર્નલ કેલિઓડને લખ્યું “ઓછામાં ઓછા બે દિવસ માટે કલકત્તા આવી જાઓ. આપની સાથે મારે ખાનગી વાતચીત કરવી છે. શાહનુદો ખરે બાદશાહ છે. આ દેશ તેનો છે. છતાં આપણે તેની વિરૂદ્ધ લથિઆર પકડ્યાં છે. એ બધું કેને માટે-મીરજીરને માટે ? તેના રાજ્યઅમલની જેમ જેમ ચર્ચા કરું છું તેમ તેમ આપનાં વચનોની સત્યતા સમજતી જાય છે. આપે ખરું કહ્યું છે, કે મીરજીરનો અમલ મૂળથી તે પાંદડાં સુધી સડી ગયો છે; તેની તથા વંશની પડતી અનિવાર્ય છે. તેને મદદ કરવાથી શા લાભ ?”

હોલ્વેલેનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ. કેલિઓડ વિલાયતથી હમણાંજ આવ્યો હતો. હિંદની રાજખટપટ હજી સુધી તેના લરકરી મિજાજને ખગાડી શકી નહોતી. તેણે હોલ્વેલેના પત્રમાંની દલીલો ખરાબર માની નહિ. તેણે તે પત્રને સાધારણ પત્ર માની તેનો સરળતા ભર્યો જવાબ લખ્યો:-

“આપનો રજમી તારીખનો પત્ર મળ્યો. બહુ ઉપકાર થયો. મારે કલકત્તા આવવાની શી જરૂર છે ? આપણે હાલમાં જેનો પક્ષ લીધો છે, તે ખરાબ માણસ છે, તેમાં કશો શક નથી. પરંતુ તે કરતાં સારો માણસ ક્યાં છે ? તે માટે પ્રયત્ન કરવા જતાં કદાચ વધુ દુઃખમાં ફસાવું પડશે ! દેશમાં શાંતિ ફેલાવવાથી જ આપણને લાભ થવાનો છે, તેથી જ આપણા વેપારની વિકાસ થવાની છે ! આપણે રાજ્યમાં કૃષિપાથક કરી ફરીથી અશાન્તિ મચાવવાની શી જરૂર છે ? અશાન્તિ વગર રાજ્યમાં ફેરફાર કદી થાય નહિ. બે પોતાની મેળે રાજ્યમાં ફેરફાર થતો હોય, તોપણ આપણે તે ટગર ટગર બેચા

કરવાનું પાલવે નહિ. એકને પદ્મપ્રદ કરી બીજાને ગાદીપતિ કરવાથી શો લાભ ? તે નવો નવાજ પણ એવો જ નહિ નીચડે તેની શી ખાત્રી ! વળી જો તે મીરજાદરના જેવો મૂર્ખ અને બાતલો નહિ હોય, તો તેને આપણી મઝા મુજબ ચલાવી શકશું નહિ. મીરજાદરે વલંદાઓને ઉશ્કેર્યા હોય તે કદી સાબિત થયું નથી. અને મીરજાદર પર શક લાવવાને પુરતાં કારણો મળ્યાં હોય તો પણ શું ? તેને આપણી મરજી મુજબ ચલાવવાની તૈયારીઓ કરીએ એટલે. ખસ થશે. શાહજાદાને માટે હું દીલગીર છું. પરંતુ એ બધું થોડી મુદતમાં અને તેમ નથી. મરાઠા અને જાટ લોકો અયોધ્યાના વજીર સાથે મળ્યા છે; અમદાવાદીએ લગામમાં છત મેળવી છે છતાં તે તેમને હડાવી શકતો નથી. મને લાગે છે કે પઠાણોને જ હિંદમાંથી નસાડવા પડશે^૧. ”

૧ Bad as the man may be, wh se cause we now support, I cannot be of opinion that we can get rid of him for better, without running the risk of much greater inconveniences attending on such a change.....No new revolution can take place without a certainty of troubles....It is very possible we may raise a man to the dignity, just as unfit to govern, as little to be depended upon and in short as great a rogue as our Nobah; but perhaps not so great a coward,

જેઓ સત્યને સાક્ષી રાખી સરળ બાવે એ સમયના બનાવોની ચર્ચા કરશે. તેને કેલિઓડના આ પત્રની દરેક વાત સ્વીકારવાની જરૂર પડશે. કંપનીએ કેલિઓડની જ સલાહ માનવી જોઈતી હતી; તેથી વેપારની ઉન્નતિ થાત, વિશ્વાસઘાતી તરીકેની અપકીર્તિથી ધતિ-લાસનાં પૃથા કલંકિત ન થાત; ખીર કાસિમને પણ અંગ્રેજોનો નાશ કરવાનો અવસર ન મળત. પરંતુ કેલિઓડનો આ મત જલદી ફરી ગયો ! તેને હોલ્વેલનો બીજો પત્ર મળતાં તેના પહેલા પત્રમાં દર્શાવેલા વિચારો ડગમગી ગયા. તે હોલ્વેલના મતમાં ભળ્યો. હોલ્વેલનો એ બીજો પત્ર અત્યારે મળી આવતો નથી; કદા દલીલોથી તેણે કેલિઓડને પોતાના પક્ષમાં લીધો, તે સમજાતું નથી. ફક્ત

nor so great a fool and of consequence much more difficult to manage.....As to his breach of his treaty by introducing the Dutch last year, that was never so clearly, proved, I believe but as to admit of some doubt—Extracts from the Letter from John Caillaud to the Honble J. L. Holwell Esq. President and Governor of Fort Willian, dated Camp at Bal Kissens Gardens, 29th. May, 1760. આ લાંબા પત્રનો થોડોજ ભાગ અહીં આપવામાં આવ્યો છે. ઉપર જે ભાષાંતર આપવામાં આવ્યું છે, તે મૂળ પત્રનો સાર છે. મૂળપત્ર First Report 1772 અને India Tracts નામના પુસ્તકમાં છે.

કેલિઓડના જવાબથી હોલ્વેલના પત્રનો ઝાંખો આભાસ થાય છે. તે જવાબ આ પ્રમાણે હતો:-

“ હમણાં જ આપનો ૨૫ મી તારીખનો પત્ર મળ્યો. આપ જેમ કહો છો, તેમ કરવામાં કશો વાંધો નથી. હેસ્ટિંગ્સ એક વખત ઘરડા નવાખને સમજાવી જીએ, અને હું સુવરાજ મીરજીને સમજાવી જોઉં, એ હીક છે; હમણાં અમે પટણા સુધી કેમ જતા નથી તેનું કારણ એ છે કે આપણે વર્ષાકાળ દરમિયાન ધીરે ધીરે વાતચીત નક્કી કરી મુશ્કેલી વગરનાં સ્થાને પહોંચી જવું જોઈએ. ત્યારે આપણે ખાસ વિચાર કરી કર્તવ્ય નક્કી કરી શકશું. આપણું ગૌરવ નષ્ટ ન થાય, આપણા દેશનું અને આપણા માલિકોનું બધી રીતે ભલું થાય, એવો ઉપાય લેવો એજ સાફ છે. પરંતુ-મીરજી-દરને તદ્દન ડુબાડવાની જરૂર નથી એ ધ્યાનમાં રાખશો ! ”

આ જવાબ વાંચતાં સ્પષ્ટ જણાય છે, કે હોલ્વેલે પોતાના પત્રમાં કર્નલ કેલિઓડના મનમાં મીરજીદર વિરુદ્ધ જીદી જીદી શંકાઓ ડાહવી હશે; તે સાધારણ રીતે હોલ્વેલના મતમાં ભળ્યો છતાં પોતાની આખરે ગુમાવે તેવાં કોઈ પણ કાર્મમાં હાથ ધાલવાને તૈયાર નહોતો. જો કે પાછળથી તો એ વિચાર પણ કાર્મતા પ્રબળ પ્રવાહમાં તણાઈ ગયો હતો.

સુવરાજ મીરજી રાજા રાજવંશીને દિવાની પદ આપ્યું હતું. કાયરથ રાજવંશી અને તેનો પિતા મહારાજ દુર્લભરામ મીરજી-દરને પ્રસાવવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા હોવાથી, કલામિની દયાથી કલકત્તામાં નાસી ગયા હતા. એ સમયે એકાએક મીરજીનું મરણ થયું. મીરજીનું મરણ થતાં જ રાજ્યકાન્તિ થવાની સગવડ મળી.

રાજવંશ પટણાનો નવાબ બનવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. દુર્ઘ્નરામે શાહજહાન 'શરમાન' લાવી અંગ્રેજોને દિવાની આપી, પોતે સેનાપતિ થવાની મસલત કરવા લાગ્યો. વાન્સિટાર્ટ આજ્ઞા લીધા છતાં આ બધી ગરબડ જોઈ થોડા દિવસ હોલવેલને બધું કાર્ય ચલાવવાનું હતું; આથી મીર કાસિમ હોલવેલને ગળે વળગ્યો. તેના અસંખ્ય પત્રો ગવર્નર અને હોલવેલને મળવા લાગ્યા ! તે પત્રોમાં મીર કાસિમ અંગ્રેજોનું મનસા વાચા ને કર્મણા બહુ કરવાની વાત વારંવાર લખી જણાવવા લાગ્યો.^૧

આ વખતે મુર્શિદાબાદની સ્થિતિ બહુ શોચનીય થઈ પડી હતી. પુત્રશોક એ બહુ વિપત્તિ છે. તે શોકથી મીરજાદર વધુ પાંગળો થઈ ગયો ! અંગ્રેજોને આપવાનો હપતો ન અપાયો; ઢાકા વિભાગનું મહેસૂલ એકત્ર થઈ શક્યું નહિ. અંગ્રેજોના વેપારથી જઠાત પણુ ન હિપજી; પગાર ન મળવાથી સિપાઈઓ બળવો કરાવવા લાગ્યા; આવાં સંકટમાં પડેલા મીરજાદર જમાઈ પર બધો આધાર રાખી બેઠો. મીર કાસિમ સમય વિચારી હોલવેલને ફરકેરવા લાગ્યો.

૧ At this period Mr. Holwell received frequent letters from Mir Cossim Ally Khan, containing the strongest professions and assurances in favour at the Company, if by our support, he was promoted to the succession of the Dewanee and other posts enjoyed by the late Chuta Nobab. his brother-in-law.—India Tracts, P. 88.

કાર્ય સિદ્ધ કરવા કાસિમ અલીને કલકત્તા જવાની જરૂર પડી. પરંતુ પોતે કલકત્તા જાય, તો નવાબના મનમાં કંઈ સંદેહ આવે. આ મુશ્કેલી ટાળવાનું હોલ્વેલે માથે લીધું. કલ્પનાશક્તિના બળમાં હોલ્વેલ બધાને હડાવે તેવો હતો. તેણે સરકારી પત્રદ્વારા નવાબને જણાવ્યું, કે “લશ્કર બાબત વાતચીત કરવા માટે કાસિમઅલીને કલકત્તા આવવાની ખાસ જરૂર છે!” હદેશ સફળ થયો. મીરજાદરે મીર કાસિમને કલકત્તા જવાની રજા આપી.^૧

કાસિમઅલી કલકત્તા આવ્યો. કર્નલ કેલિઓટ પણ કલકત્તા આવ્યો. હવે અંગ્રેજ કાઉન્સિલે શું કરવું નેમ્નએ, તે બાબત હોલ્વેલે એક લાંબી યાદી તૈયાર કરી. ખોજા પિંડુ સાથે કાસિમઅલીને મિત્રતા હોવાથી હોલ્વેલે તેનેજ કંપની તરફથી મધ્યસ્થ દલાલ નીમ્યો. કાસિમઅલી સાથેની વાતચીતમાં હોલ્વેલે બધા વાદવિવાદનો ફેંસલો કરી લીધો; ત્યાર પછી કાઉન્સિલ બેઠી.

આ બેઠકની બધી હકીકત મોમ્તુદ છે. તેમાં બધા સલાસદો

૧ These matters being debated in committee it was judged eligible to obtain permission for Kasim Ali Khan's paying a visit to Calcutta, a circumstance he himself intimated in a letter to the Governor and Mr. Holwell, the times gave good pretences for it.....To gain this point; the Governor and Mr. Holwell wrote to the Subah with good success.—India Tract. P. 89.

હાજર નહોતા; બધાને હાજર રહેવા જોડ્યો સમય પણ આપવામાં આવ્યો નહોતો. જેઓ કાવતરાંમાં બળ્યા નહોતા તેઓને આ બે-ઠક વિશે જરાપણ બપર પડવા દેવામાં આવી નહોતી. તે માટે વિજ્ઞાયતમાં આ બેઠક વિરુદ્ધ ફરિયાદ થઈ હતી. પાર્લમેન્ટ આગળ સાક્ષી આપતી વેળા મેજર કર્નાકે કહ્યું હતું, કે-“ બધા હાજર થયા હોત, તો કદી આવો વિશ્વાસઘાત થઈ શકત નહિ. ” હોલ્સ્વેલની યુક્તિથી જ અગ્રેજોને નામ કલંકિત થયું;—અગ્રેજોને ઇતિહાસ કલંકિત થયો! હાલમાં કલકત્તાના સરીયામ રસ્તાની બાજુએ હોલ્સ્વેલની યાદગીરી કાયમને માટે જીવતી માટે જે કાળી કોટડીના બનાવનો સ્મરણસ્તંભ ડબ્બો કરવામાં આવ્યો છે, તે સ્મરણસ્તંભ હોલ્સ્વેલની આ બધી કીર્તિ ચિરંજીવ રાખશે. ભવિષ્યની પ્રજા જ્યારે ‘ હોલ્સ્વેલ કોલુ ’ એ પ્રશ્નનો જવાબ બોળવા ઇતિહાસનાં પાનાં ફેરવશે, ત્યારે કાળી કોટડીના બનાવની વાત, ઢાઢાની ખૂનરેજીની વાત, પેલાસીની લડાઈની વાત, ખીરખશરને પદબ્રષ્ટ કરવાની વાત, હોલ્સ્વેલનાં રાજીનામાની વાત અને તેના સમયના અગ્રેજ સરકારીઓની કલમકારા લખાએલ હોલ્સ્વેલની પૈસા પેદા કરવાની વાત જનસમાજ આગળ જાહેર થશે !

ઇ. સ. ૧૭૬૦ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે કલકત્તામાં આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ બેઠક મળી. તેમાં વાન્સિટાર્ટ પ્રમુખ અને કર્નલ કેલિઓડ, સમ્મત, હોલ્સ્વેલ અને મેકગાયર સમાસદ તરીકે હાજર હતા. આ બેઠકની બધી વાતચીત તેની નોંધપોથીમાં જણાવવામાં આવી નથી; પ્રમુખે ખીરકાસિમને અગ્રેજોને પૈસાની તાણ છે વગેરે વાત જાહેર કરવાથી, તે તાણ દૂર કરવા માટે ખીર કાસિમ પાસેથી

ચોગ્ય રકમ ક્ષેત્રી વગેરે સાધારણ કરાવે કરવામાં આવ્યા હતા એવી મતલબની હકીકત એ બેઠકની યાદીમાં નોંધેલી છે.^૧

૧. આ બેઠકની હકીકત નીચે મુજબ નોંધેલી છે:—

Fort William, Sept, 15th, 1769,

At a Select Committee

Present

The Hon'ble Henry Vansittart, Esqr, President.

Colonel Cailaud.

Wm. Brightwell Sumner.

J. Zephaniah Holwell.

William Mac Guire Esqr.

Resolved unanimously, that the entering into an alliance with the Prince is a necessity and expedient measure. The president is accordingly desired to press Cassim Aly Khan on the subject of our expenses and our great distress for money, so as to draw from him some proposal of means for removing those difficulties by which probably we may be able to form a judgment, whether he might not be brought to join in this negotiation, and in procuring the Nabab's consent.

છૂપી સમિતિના સભાસદો સમક્ષ એ રસ્તા ખુલ્લા હતા. તેઓએ કંઈ તરફ જવું તે નક્કી થઈ શક્યું નહિ. છેવટે પ્રમુખે મી-
રકાસિમ સાથે વાતચીત કરવી અને હોલ્વેલે દુર્લભરામ સાથે મસલત
કરવી એવો ઠરાવ થયો. તે રાત્રે બંને પોતપોતાનું કામ પાર પાડવા
તેયાર થયા. હોલ્વેલે દુર્લભરામની મુલાકાત લીધી; વાન્સિટાર્ટ
મીરકાસિમ સાથે બંધી વાતચીત કરી લીધી. આ છૂપી વાતચીત
પૂર્ણ થતાં શાહજાદા સાથે સંધિ કરવાનો કલકત્તાની અંગ્રેજ કાઉ-
ન્સિલનો પહેલો ઠરાવ ફેરવાયો; મીરકાસિમનો પક્ષ લેવો એ નક્કી
થયું. કૃતશ મીરકાસિમે દરેકને ઇનામ આપવાનું કબજ્જયું; સભાસદોએ
પ્રથમ તો ઇનામ લેવાની ના પાડી પણ છેવટે તેઓએ મીર કાસિમનું
માન જાળવવા કંઈ કંઈ બદલું કરી હતી.^૧

૧ Revolution in favor of Cassim, 1760

Mr. Sumner	£. 28000
„ Holwell	£. 30000
„ M'e Guire	£. 20625
„ Smith	£. 15354
Major York	£. 15354
General Cailland	£. 22916
Mr. Vansittart	£. 58333
„ M'e Guire	£ 500
G. Ms	£ 875

પ્રકરણ ૭મું

મુકટ ઉતારો

A tool, a cipher in the hands of the foreigners for whom he had betrayed his master, Mir Jaffir was allowed to rule, never to govern. Well for him that he did not possess the power to dive into futurity and behold the representative of his name and office, an unhonored pensioner of the people he had called in to subdue his country!—
Col. Malleeson.

અંગ્રેજોનું સ્વદેશાભિમાન ઇતિહાસમાં પંદાય છે ! સ્વદેશની
સ્વતંત્રતા માટે, સ્વદેશની ઉન્નતિ માટે તેઓએ કંઈપણ આનાકાની

કયાં વગર જીવ આપી ઇતિહાસમાં અમર કીર્તિ મેળવી છે. મીર-
જીરે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સ્વદેશદ્રોહ કરી અંગ્રેજોની ચઢતી
કરી છતાં અંગ્રેજો તેના તરફ શ્રદ્ધા રાખી શક્યા નહિ. તે વખતે કે
આધુનિક કાળમાં કેઈ પણ અંગ્રેજો સ્વદેશદ્રોહી મીરજીરને વખા-
ણ્યો તો નથી જ. મીરજીર પ્રતિ તે કાળના અંગ્રેજો ધિક્કાર બ-
તાવના; અને એ ધિક્કારને લીધેજ તેના હાથમાં રાજ્યની કુલ સત્તા
આપી તેની પ્રજા તરીકે વસવાતું અંગ્રેજોને મન બહુ હલકું કાર્ય
ગણાતું. તેથી તેઓ મીરજીરને નામનો નવાબ રાખી ખરી રીતે
પોતેજ કારબાર ચલાવતા હતા. પરિસ્થિતિ આવી હોવાથી મીરજી-
રને પદબ્રષ્ટ કરવાનું કામ તેઓને મન ખરાબ કાર્ય ન ગણાય એ
સ્વાભાવિક હતું !

મીરજીરને મસનદપર બેસાડનાર પોતે તેને પદબ્રષ્ટ કરનાર
કેમ બન્યા ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આવતાં હોલ્વેલ લખ્યા ગયો છે,
કે “ મીરજીર અને તેના પુત્ર મીરજીની વાત ખૂંચો નહિ. તેઓને
ગાદી ન આપતાં ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવ્યા હોત તો જ
ન્યાયપૂર્વક કહ્યું ગણાત ! ”^૧ અંગ્રેજોએ પોતાના તાત્કાલિક લાભ
માટે આ ‘ ન્યાયપૂર્વક કાર્ય ન કરતાં, મીરજીરને ફાંસીને લાકડે
ન ઝુલાવતાં, રાજગાદીપર બેસાડ્યો હતો. હવે સમય પલટાઈ ગયો
હતો; હવે તેને સિંહાસનપરથી ઉઠાડી મૂકવાથી અંગ્રેજોને લાભ વિના

૧ Meer Jaffier Aly Khan, and his son Miran.
were more deserving *halter* than Subahship of
Bengal—Holwell (India Tracts).p. 102.

તુકસાન તો થાય તેમ નહોતું, માટે મીરજીદરને પદબ્રષ્ટ કરવાનું નક્કી થયું.

અંગ્રેજોની એક ખાસિયત છે, કે જ્યારે કર્તવ્ય નક્કી કરવામાં આવે ત્યારે તેઓમાં અહુજ વાદવિવાદ થાય છે, મતભેદ જણાય છે, પરંતુ કર્તવ્ય નક્કી થયા બાદ એ કાર્ય પાર પાડતી વેળા બધા વાદવિવાદ, બધા મતભેદ શાંત પામે છે, તે વખતે બ્રિટિશ પ્રજા હાથમાં હાથ મિલાવી સંકટ પાર પાડવા દૃઢ પગલે આગળ વધે છે. આ ગુણવર્તે હિંદમાંના અંગ્રેજ વેપારીઓના થોડા સભાસદોએ અંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સાની ગાદી વેચી પૈસા પેદા કરવાનું સાહસ કર્યું. નહિ તો કેવળ બાહુબળવર્તે જ આ કાર્ય કરવાનું સાહસ થઈ શકે તેમ નહોતું.

વખત જતાં મીરજીદરને પદબ્રષ્ટ કરવાના સંબંધમાં તપાસ કરવા માટે વિલાયતની પાર્લિમેન્ટે ઘણો આડંબર કર્યો હતો.^૧ કલકત્તાના અંગ્રેજ અમલદારો પણ એ ટોળાંમાં વહેંચાઈ એક બીજા-પર દોષો નાખવા ઘણાં પુસ્તકો રચી ગયા છે;^૨ પરંતુ મીરજીદરને પદબ્રષ્ટ કરતી વેળા તો ખુદી રીતે કાઢીએ કશું કહ્યું નથી !

૧ First Report. 1775.

૨ Vansittart's Memorial.

Vansittart's Narrative.

Letters from certain Gentlemen.

Holwell's Refutation of the same. વગેરે વગેરે

કોઈ કોઈ કહે છે, કે તે વખતે ગવર્નર અને સેનાપતિ શું કરવાના છે, તે ઘણા ખરા અંગ્રેજો જાણતા નહોતા. જેઓ જાણતા હતા તેઓ પણ એમજ માનતા હતા, કે નવાજ તો મીરજીર ન રહેશે; કેવળ અમલ કરવા માટે તેના જમાઈ મીરકાસિમને નાયબ નવાજ તરીકે નીમવામાં આવશે. મીરજી પણ નાયબ નવાજ તરીકે કામ કરતો; તે મરજી પામવાથી તેની જગાએ મીરજીરના જમાઈ મીરકાસિમને નીમવાનો હોવાથી કશો શક પેદા થવાની સંભાવના નહોતી. તે વખતે ગવર્નર નવાજને મળવા માટે લશ્કર સાથે વારંવાર મુશિંદાબાદ જતો; તેથી મુશિંદાબાદના લોકોને પણ શક આવે તેમ નહોતું.

ગવર્નર વાન્મિસ્ટર્ટ અને સેનાપતિ કેલિઓડ કાસિમખાનની અંગ્રેજી કોડીમાં આવ્યા. નવા ગવર્નરને માન આપવા નવાજ બહાદુર પોતે કાસિમખાનર આવી પહોંચ્યા હતા. પહેલી મુલાકાત વેળા શિષ્ટાચારની સીમા ન રહી; ગવર્નરે પોતાનો ધરાદો જરા પણ જણાવવા દીધો નહિ. બીજી મુલાકાત વેળા મીરજીરે સાંભળ્યું, કે મારા અમલથી અંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાનું સત્યાનાશ વળવા બેઠું છે; તેથી કોઈ હોશિયાર અમલદાર નીમી રાજ્યને થાળે પાડવા માટે જ મારા મિત્રોની રાજધાનીમાં પધરામણી થાય છે. ત્રીજી મુલાકાત પહેલાં-સવારમાં પથારીમાંથી ઉઠતાં વેંત-મીરજીરે મહેલની યારીવાટે રસ્તાપર નજર નાખી, ચારે તરફ અંગ્રેજ સિપાઇઓની છાવણી નાખાઈ ગઈ છે, તેની વચ્ચે મીર કાસિમી રણપતાકા ફરફરી રહી છે, દરવાજાપર ગવર્નરનો પત્ર હાથમાં લઈ સેનાપતિ કેલિઓડ

પોતે હથિઆરખંધ થઈ ઉભો છે! ૧ મીરજીશર સમજી ગયો, કે મારો વખત પૂરો થયો છે. એકવાર વીરની માફક હાથમાં તરવાર લઈ પોતાનો બચાવ કરવાનો અથવા જીવ આપવાનો વિચાર થયો; પરંતુ પુત્રના મરણથી જર્જરિત થઈ ગએલા નવાખનો એ વિચાર તરતજ ફેર્યો. ૨ હાય! તેજ અંગ્રેજો હતા, તે જ કાવતરું હતું. તે જ રાજ-મહેલ હતો! મીરજીશર કાંપવા લાગ્યો. જીવવાની ઇચ્છા થઈ; સિરા-જદૌલાની દુર્દશાએ તેને પોતાના જૂના અપરાધો સંભારી આપ્યા! ૩

૧ A glance from the window of his palace showed him the red-coated English soldiers rallying round the standard of his kinsman in revolt against him.—Col. Malleeson's Decisive Battle of India. p. 140.

૨ You have thought proper to break your engagements. I would not mine. Had I such designs, I could have raised twenty thousand man and fought you if I pleased. My son the chutta Nabab (Miran) forewarned me of all this. —મીરજીશરે પ્રથમ આવો જવાબ આપ્યાની વાત માલકમે રચેલા કલાધવના જીવનચરિત્રમાં જોવામાં આવે છે.

૩ Well, indeed, that éventful morning, might the thoughts of the old man have carried him back to a period little more than three years

મીરજશરને પ્લાસીની લડાઈના બનાવો યાદ આવ્યા. ત્રણ વર્ષ પહેલાં પ્લાસીના મેદાનપર પોતાના પગ આગળ રાજમુકુટ મૂકી બાળક સિરાજદૌલા મુસલમાની રાજ્ય બચાવવા રૂદ્ધ કરી રહ્યો છે, પોતે સિંહાસન બચાવવા હાથમાં કુરાન લઈ ઉભો છે, વળી એ બનાવપર પડે પડે છે, પોતે અંગ્રેજોની મદદથી સિરાજને છેતરી તેની રાજગાદી મેળવવા ચિત્રપટ પર આલેખેલાં ચિત્રોની પેઠે લશ્કર સાથે ઉભો ઉભો પ્લાસીની લડાઈ જોયા કરે છે. શત્રુનો ક્યારે નાશ થાય, ક્યારે મુર્શિદાબાદ માંડ થાય એ તાલાવેલીમાં મગ્ન બની રહ્યો છે. પણ હાય! તેજ ઉપાયે, તેજ કિંમતે, તેજ દુકાનમાં આજે પોતાને વેચાવાનો વારો આવ્યો! મીરજશરનું હૃદય ચીરાવા લાગ્યું! મીરજશરના એ સમયના મનોભાવ દર્શાવવા કેટલાય દતિહાસલેખકો જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરી ગયા છે, તેના માનસિક બાવોતું આખેડુળ ચિત્ર પાડવાના પ્રયત્નો કરી ગયા છે. પરંતુ તે સમયે વાક્યથી વર્ણન ન કરી શકાય તેવા દુઃખથી મીરજશરનું ગળું ઝલાઈ ગયું. મનની વાત મનમાં રહી ગઈ! તે મુકુટ ઉતારી, ધીરે ધીરે આગળ આવ્યો, વિનય પૂર્વક ઉભો. આ સ્થળે ત્રીજી મુલાકાત પુરી થઈ! આજ સ્થળે મીરજશર માટે કલકતા-

distant, when, on the field of Plassy, he, too, in secret compact with these same English, had betrayed his kinsman and master to obtain the seat which another kinsman was now by similar means wresting from him.—Decisive Battle of India. p. 139.

માંનું મકાન, જીવનોપયોગી સાધનો વગેરે નક્કી થયાં ! આજ સ્થળની વિચિત્ર ઘટનાઓનું વર્ણન કરવા માટે કલકત્તાના અંગ્રેજ સભાસદો-માંના કોઈ કોઈ સભાસદોએ પુસ્તક રચ્યાં, અને વિનાયત લખી મોકલ્યું, કે “ અંગ્રેજોએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડી, પોતાની મહત્તાના ચૂરેચૂરા કરી, આ પ્રમાણે મીરજીરને પદબ્રષ્ટ કર્યો છે ! ”^૧

મીરજીર મુર્શિદાબાદ છોડી કલકત્તામાં અંગ્રેજોને આશરે રહ્યા, ત્યારથી તે આજસુધીમાં ઇતિહાસલેખકોએ એ પક્ષમાં વહેંચાઈ કોઈએ મીરજીરની, તો કોઈએ અંગ્રેજોની નિંદા કરી છે. એક પક્ષ કહે છે, “ અંગ્રેજો બાઇબલનું ચુંબન કરી, ઈશ્વર અને ઈશુખ્રિસ્તનાં પવિત્ર નામે મીરજીરને વફાદાર રહેવાને બંધાયા હતા, તે માટે મીરજીરનું રક્ષણ કરવાને બંધાયા હતા, છતાં પૈસાના લોભથી તેને પદબ્રષ્ટ કર્યો, એ અંગ્રેજો પર મોટામાં મોટું કલંક ચડ્યું છે. ! ”^૨

૧ Thus was Jaffier Aly Khan deposed in breach of a treaty founded on the most solemn oaths and in violation of the national faith.—Letter from some Gentleman of the Calcutta Council.

૨ He was the sworn and blood-knit ally of of the Company, and if ever men were bound by decency to maintain at least the form of good faith, the Governor and Council of Calcutta was so bound—Torren's Empire in Asia.

ખીજે પક્ષ કહે છે, કે અધો વાંક મીરજીરનો જ છે. તે પક્ષ-વાળા કહે છે, કે “એ સવારે મીરજીરને પ્લાસીની લડાઈ જરૂર પાડ આવી હશે. પ્લાસીના મેદાનપર તેના જુવાન માલિકે પોતાનું રક્ષણ કરવાના કાલાવલા કર્યા હતા, તે દિવસે જો તેણે રાજમક્તિ દર્શાવી તે વાતપર ધ્યાન આપ્યું હોત, તો આજે કદાચ મીરજીર અંગાળા, બિહાર અને આરિસ્સાનો રક્ષક ‘સિપાહ-સાલાહ’ કહેવાતો હોત, અને પોતાના સ્વદેશી બાઈઓ આગળ આલા દર-જ્જનો ગણાતો હોત; તેનો દેશ પણ અધી રીતે સુખી હોત !”^૧

વાંક કોનો, એ અરાબર નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. તે જમાનામાં કોણ કોનાપર વિશ્વાસ રાખતું હતું? ઉચ્ચપાથલ પર ઉચ્ચ-પાથલથી ઉલટપાલટ થઈ અંગાળાનાં અનાજનાં ખેતરોની માફક રાજનૈતિક પુણ્યક્ષેત્ર પણ કાંટાનાં વનથી છવાઈ પડ્યાં હતાં! એવા સમયમાં, આ દેશમાં મીરજીર તો શું, પણ અડુ થોડા માણસો

૧ He could not but contrast his position, threatened by the men to whom he had sold his country, with that which he would have occupied it at Plassy, had he been loyal to the boy relative who had, in the most touching terms, implored him to defend his *turban*. With the prestige of having been the main factor in the destruction of the insolent foreigners who had since dictated to him he would have been secure.—Decisive Battle of India, p. 140

દેશનું બહુ ઇચ્છતા હતા. સ્વાર્થત્યાગ કરી, પોતાનું અગિદાન આપી સીરાજદૌલાનું રક્ષણ કરવા જતાં મીરજશર સ્વદેશના રક્ષક તરીકે માન મેળવત, કે થોડા રોજમાં બીજી ઉચ્ચપાયાવમાં સપડાઇ ખોટા અંદેહને લીધે પદચ્યુત થાત, તે કોણ કહી શકે તેમ હતું? આવાં સ્થળોમાં જનસમાજ દેશને માટે કામ કરવા, દેશને માટે મરવા, દેશને માટે અગિદાન આપવા કેળવાતો નથી. મીરજશર પણ તે આયતમાં કેળવાયો નહોતો. તે જમાનાના અંગ્રેજોના વાંક વધુ હોતો, છતાં ઇતિહાસમાં તેમનાપર પણ વધુ ગુનાઓ લદાયા સિવાય રહ્યા નથી. કોણ કોનાપર વિશ્વાસ રાખે; કોણ પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે સ્વાર્થ તજે? સમય અને તક બધાં કાર્યનું કારણ બનતાં મીરજશરને કરારનામું તોડવાનો સમય અને તક મળી હોત, તો તે કદી પણ એ તક જવા ન દેત. ઇતિહાસમાં-અંગ્રેજોના કહ્યાગરા થવાથી મેળવેલ કલાઈવિના ગધેડાની ઉપમા મેળવત નહિ. સમય અને તક ન મળતાં જે મિત્ર મિત્રરૂપે આલિંગન કરે છે, તે જ મિત્ર તક મળતાં શત્રુ-રૂપે જીવ લેતાં અચકાતો નથી. અંગ્રેજો અને અંગાળીઓ પોતપોતાના મિત્રોને સારી રીતે ઝાળખતા હતા, તેથી ઉપર ઉપરથી શિષ્ટાચાર તો બહુ થતો, પણ કોઈનાપર કોઈ વિશ્વાસ રાખતું નહિ. આવી સ્થિતિમાં, આટલો કાળ વીત્યાબાદ મીરજશરને અપરાધી ઠરાવી અંગ્રેજોને નિર્દોષ ઠરાવવા, અગર અંગ્રેજોને દોષી ઠરાવી મીરજશરને નિર્દોષ ઠરાવવા ઇતિહાસ રચ્યો એ આપણને શોભતું નથી! બંનેમાં સરખા દોષ હતા, સરખા ગુણ હતા, બંને ઇતિહાસની નજરે દોષી છે! બંને રાજદ્રોહી છે!

અંગ્રેજોને તક મળતાં મીરજશરને નામનો નવાજ રાખી, પોતે

આ દેશના કર્તાહર્તા થશે; એ વાતનો શક સિંહાસન પર બેઠા પહેલાં **મીરજી**ર તો શું, પણ-પ્રતિભાશાલિની રાણી **લવાની** સિવાય બીજા કોઈને આવ્યો નહોતો. એ જમાનામાં ગાદીપતિ થવા માટે બધા અમીર 'ઉમરાવો' કામચલાઉ લાડીવાળાની પેઠે કામચલાઉ લશ્કર પણ રાખતા હતા. તે મુજબ **મીરજી**રે ધાર્યું હતું, કે એ કામચલાઉ લશ્કરની પેઠે હું થોડી મુદત માટે અંગ્રેજોને મિત્ર બનાવું તો તેમાં શું ખોટું છે? પરંતુ ગાદીપતિ થયા બાદ **મીરજી**રને પોતાના અંગ્રેજ મિત્રોની ચાલાકી જણાઈ, પરંતુ વખત વીતી ગયો હતો. **મીરજી**રે તદ્દન લાચાર બની અંગ્રેજોની તાબેદારી ઉઠાવી. મારણ **મીરજી**રને અંગ્રેજ મિત્રોની ધૂસરી ફેંકી દેવા ઉશ્કેરતો. **મીરજી**રના કરુણા કિપળને તેવા છેલ્લા વિલાપ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, કે **મીરજી**રે તેને સાવચેતી રાખવા ઘણું સમજાવ્યું હતું. પરંતુ કમનસીબે **મીરજી**રને પોતાની ભૂલ સુધારવાની તક ન જ મળી. **મીર** કાસિમે એ માટે હોઠ ફરડતો હતો એ કોઈ જાણતું નહોતું; કોઈ અનુમાન પણ કરી શકતું નહોતું, -પણ **મીર** કાસિમે મનમાં ને મનમાં ગાંઠ વાળી મૂકી હતી, કે **મીરજી**રે કરેલ ભૂલ મારે સુધારવી. તે તકની રાહ જોતો બેઠો હતો.

મીર કાસિમે ખુલ્લી લડાઈમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને હરાવી સસરાની ગાદી હાથ કરી હોત, તો તેનો કશો વાંક ન નીકળત. પરંતુ તેણે સસરાને પગલે ચાલી કાવતરા વડે ગાદી હસ્તગત કરી, તેથી કોઈપણ માણસ તેના મૂળ ઉદ્દેશ તરફ ન જોતાં **મીરજી**રની પેઠે તેની નિંદાજ કરે છે. કાસિમઅલીનો આ વાંક નહોતો એમ કહી શકાય તેમ નથી; એ અપરાધ બૂંસ્યો બૂંસાય તેમ નથી !

તોપણ મીરજીર અને મીર કાસિમનો અપરાધ એક સરખો નથી. સિરાજદૌલાના વખતમાં અંગ્રેજોને ફક્ત વેપારીઓજ હતા, મુસલમાનો ખરા ગાદીવારસ હતા, તે સમયે સિરાજદૌલાને પદબ્રજ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ મીરજીર માટે સ્વજ્ઞતિદ્રોહ હતો. કુરાનનો સ્પર્શ કરી, મુસલમાની તખ્તના અચાવની પ્રતિજ્ઞ લીધા છતાં તે પ્રમાણે ન વર્ત્યો તે મીરજીરનો સ્વધર્મદ્રોહ ગણાય. મીરજીરના સમયમાં અંગ્રેજો કેવળ વેપારીઓજ રહ્યા નહોતા; તેઓજ ખરેખરા રાજ્યચાલક હતા. આવી સ્થિતિમાં મીર કાસિમ તેના હાથમાંથી રાજ્યનો અચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. તો તે સ્વજ્ઞતિદ્રોહ કહી શકાય નહિ. વળી મીર કાસિમે કોઇની આગળ કુરાનનો સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞ લીધી નહોતી, તેથી તેનું કાર્ય સ્વધર્મગેહના નામથી વખોડી શકાય તેમ નથી. તો પણ સસરા જમાખનો ઉદ્દેશ જુદો હોવા છતાં, રસ્તો એકજ હતો. રાજ્ય મેળવવાનો એ રસ્તો બધી રીતે નિંદનીય હતો; પણ કુરાનનો સ્પર્શ કરી લીધેલી પ્રતિજ્ઞનો ભંગ કરવાથી મીરજીર વધુ વખોડાયો હતો!

મીરજીર એને મીર કાસિમ અત્યારે નિંદા અને વખાણની હદ વટાવી પરલોકમાં ચાલ્યા ગયા છે. જે વખતે તેઓના કાર્યકલાપની ચર્ચા કરવાની સ્વતંત્રતા નહોતી તે સમયને પાછળ હસેલી નવયુગનો આવિર્ભાવ થયો છે. ઇતિહાસને હવે એમના કાર્યકલાપની સ્વતંત્રપણે ચર્ચા કરવાનો અધિકાર મળ્યો છે; અત્યારે એ બધી જૂની વાતોની ખરી ચર્ચા કરવાનો અવસર આવી પડેલો છે.

પ્રકરણ ૮ મું

નવો નવાબ

In a short time (Mir Kassim) came to hate (the English, with all the intensity of a bitter and brooding hatred. He had full reason to do so; for the annals of no nation contain records of conduct more unworthy, more mean, and more disgraceful than that which characterised the English Government of Calcutta during the three years which followed the removal of Mir Jafar. —Col. Mallsen.

અંગ્રેજોએ શા દેશે મીરજશરને પદબ્રષ્ટ કર્યો, તે વાત કોઈ વિચારી શક્યું નહિ. તેઓએ ધર્મશાસ્ત્ર હાથમાં લઈ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; મીરજશર-

નો હાથ પકડી ગાદીપર બેસાડ્યો હતો; બધાની પહેલાં મીરજશ્વરને અંગાળા, બિહાર અને ઓરિસાના સુબેદાર તરીકે નજરાણું આપ્યું હતું. તેઓ અંદરબાનેથી અને બહારથી પોતાને મીરજશ્વરના મિત્ર તરીકે ગણાવતા હતા. તે અંગ્રેજોએ મીરજશ્વરને પદબ્રષ્ટ કર્યો, તેથી ઇતિહાસમાં અંગ્રેજોનું નામ કલંકિત થયું! અંગ્રેજ લેખકોએ પણ આ કૃત્ય માટે અંગ્રેજોને જ બુનેગાર ઠરાવ્યા છે!

હિંદના લોકો પોતાના ઘરનાં સુખદુઃખમાં ગુંથાઈ રહ્યા હોય છે. તેઓ એકાંત સ્થળમાં આવેલાં ગામડામાં રહેતા હોવાથી રાજ-ધાનીની ખટપટ સાથે કંઈપણ સંબંધ રાખતા નહિ. તેઓ આવી ઉચ્ચપાયાનાં સારાસારપણાનો વિચાર કરવા ઈચ્છતા નહિ; તેઓ રાજ્યને ઓળખતા પણ નહિ. પોતપોતાના ગામના જમીનદારોને કર આપી પુત્રપૌત્રો સાથે સુખેથી રહેતા. આમ તેઓની પેઢી દર પેઢી ચાલી જતી. આ પદ્ધતિ સાધારણ પ્રજાજીવનની સનાતન પદ્ધતિ થઈ પડી હતી. આથી પરદેશી વેપારીઓએ એક માણસ ને પદબ્રષ્ટ કરી બીજાને ગાદીપતિ શા માટે ઠરાવ્યો તેની ખજાણા કોઈએ ન કરી. બલકુલ કોઈ કોઈએ મીરજશ્વરની પડતીથી શાસ્ત્રવાક્યોનું ખરાપણું સાબિત કરી પ્રાચીન ઋષિઓના ગુણાનુવાદ ગાયા. આ રીતે બધી ચર્ચા સમાપ્ત થઈ ચૂકી. એક ટીપું પણ લોહી પાડ્યા સિવાય આ ઉચ્ચપાયાલ થઈ. કોઈ કોઈ અંગ્રેજ લેખકો આ દાખલો આપી આપણને કાયર ઠરાવતા માગે છે. આવી ભૂલોને લીધેજ અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં આપણો શાંતિપ્રિય, સરલ સ્વભાવ પણ મસ્કરીનું સાધન બન્યો છે! ૧

પ્રજાએ તો કંઈ વાંધો ન લીધો, પરંતુ આ રાજ્યકાન્તિથી અંગ્રેજોની રાજશક્તિ શિથિલ થવાનાં ચિન્નો જણાવા લાગ્યાં !
 મીરજીશરથી અંગ્રેજોની શક્તિ સામું થવાય તેમ નહોતું; પણ
 મીર કાસિમના અંગ્રેજોને દબાવવાના પ્રયત્નો સહેલા થઈ પડ્યા !

મીરજીશરને સ્વાર્થ સાધવા માટે અંગ્રેજોની મદદ લેવાની
 જરૂર પડી હતી. અંગ્રેજોની મદદ મેળવી, અંગ્રેજોની મદદ વડે ગાદી
 જાગવવી, એવા આશયથી જ મીરજીશર સાહસ કરી સિરાજદૌલા
 વિરુદ્ધનાં કાવતરામાં ભળ્યો હતો ! માટે તેનાથી ખુફી રીતે અથવા
 છૂપી રીતે અંગ્રેજો સામું થવાય તેમ નહોતું. મીર કાસિમ પણ
 સ્વાર્થ સાધવા માટે અંગ્રેજો સાથે જોડાયો હતો. પરંતુ અંગ્રેજોની
 મદદથી રાજ્ય મેળવી, બાહુબળ વડે રાજ્યનું રક્ષણ કરી, પોતાની જ
 શક્તિવડે રાજ્ય ચલાવવું એવા આશયથી તે સસરા વિરુદ્ધ કાવત-
 રામાં ભળ્યો હતો ! તે ગાદી મેળવ્યા બાદ ખુફી રીતે અથવા છૂપી
 રીતે અંગ્રેજોનું કાસણ કાઢવા માગતો હતો. આ વાત અંગ્રેજોએ
 અગાઉથી વિચારી જોઈ નહોતી. તેઓ મીર કાસિમને પણ બીજો
 મીરજીશર ધારી નચિંત થયા.

મીરજીશર અને મીર કાસિમ બંનેએ સ્વાર્થ સાધવા માટે
 ખરાબ રસ્તો પકડ્યો હતો. પરંતુ બંનેના સ્વાર્થમાં જુદાઈ હતી.
 મીરજીશરનો સ્વાર્થ ભોગ ભોગવવાનો હતો; મીર કાસિમનો સ્વાર્થ
 પોતાનું બળિદાન આપી મુસલમાની રાજ્યને ટકાવી રાખવાનો

the change of Nawabs; and thus the English
 could already depose and set up Nawabs at will.
 —Early Records of British India p. 273.

હતો ! મીરજીશરને સ્વાર્થ સાધવા માટે ગાદીપર બેઠા છતાં અંગ્રેજોને વળગી રહેવું પડ્યું હતું. મીર કાસિમને ગાદીએ બેસતાં જ ગણના બંધ તોડવાની ચેટા કરવી પડી હતી. આ જ મીર કાસિમનો ઉદ્દેશ હતો. તે આગળ જતાં ઇતિહાસમાં ખુલ્લો થઈ ગયો, છતાં તે ઉદ્દેશ અંગ્રેજો આગળ પહેલાં જાહેર થયો નહોતો. આમ હોવાથી મીર કાસિમની કાર્યપદ્ધતિ ગમે તેવી નિંદનીય હોય, છતાં તેને મૂર્ખ ધારી ધિક્કારી શકાય તેમ નથી. અંગ્રેજો મીરજીશરને અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારતા હતા, છતાં મીરજીશર આગળ તેના વહાલા મિત્ર તરીકે ઓળખાતા હતા. મીરકાસિમ અંગ્રેજોને અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારતો હતો, છતાં ઘણા દિવસો સુધી અંગ્રેજોના મિત્ર તરીકે ઓળખાવાને શક્તિમાન થયો હતો.^૧ તેનો છૂપો ઉદ્દેશ અમાકથી જાણવામાં આવ્યો હોત, તો અંગ્રેજ કાઉન્સિલ કદી પણ પોતાની જાનિનો નાશ કરવામાં સહાયજૂન થાત નહિ. વાન્સિટાર્ટનું કર્મકાળ વખત જતાં આત્મ હરપે ખુલ્લું થયું હતું. પરંતુ તેમણે ઇરાદાપૂર્વક આત્મત્રોહી કરવા માટે મીર કાસિમને મદદ કરી નહોતી જૂનો નવાજ અંગ્રેજોના હાથનું પુતળું હતું; નવા નવાજના હાથમાં અંગ્રેજો પુતળાં રૂપ બન્યા. આમ થવાનું મૂળ કારણ અંગ્રેજોનું અજ્ઞાન તથા મીર કાસિમની હોશિયારી હતી ! આની સાથે વાન્સિટાર્ટ અથવા અંગ્રેજ કાઉન્સિલના સ્વદેશોહને કશે સંબંધ નહોતો.

૧ From the first Meer Cassim was bent on emancipating himself from the English.—Early Records of British India. P. 273,

સિરાજદૌલાને પદબ્રષ્ટ કરતી વેળા અંગ્રેજોએ ધાર્યું હતું. કે આમ કરવાથી અંગ્રેજોનો વેપાર પુષ્કળ પ્રમાણમાં ખીલશે, અંગ્રેજોની શક્તિ વધશે, અંગ્રેજોની આબરૂ પણ વધશે. અંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં રામરાજ્ય ફેલાશે ! મીરજીર ગાદીએ ખેડો ન ખેડો ત્યાં તો એ મોહનિદ્રા ઉડી ગઈ ! અંગ્રેજોએ ઉંઘમાંથી ઉડી ચો તરફ જોયું, કે લડાઈના કોલાહલથી વેપારને નુકસાન થાય છે; અંગ્રેજોની શક્તિ વધવાને બદલે પૈસા વગર અંગ્રેજોની કોડી બંધ થવાની અણીપર આવવા વખત આવ્યો છે; અંગ્રેજોનું માન વધવાને બદલે સત્યાનાશ વળવાની શરૂઆત થઈ છે, અંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં રામરાજ્ય ફેલાવાને બદલે અફીણીઓ ઘરડો મીરજીર અને તેના કુમારો ચાલનાર ઉદ્ધત પુત્ર મીરજીની કુશળતાથી દેશમાં હાહાકાર ફેલાયો છે !

ત્યારે કરેલ કાર્યનું પરિણામ જોઈ અનેક માણસો કંપી ઉઠ્યાં; કોઈપણ બહાને આ ભૂલ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર હતી. સેનાપતિ કલાઈવે પોતે આ વાત વિલાયતના ટ્રિસ્ટરોને ઈસારામાં જણાવી દીધી હતી. મીરજીર પર જેમ જેમ અસંતોષ વધતો ગયો તેમ તેમ જણાવા લાગ્યું, કે મીરજીરની અયોગ્યતા એજ બધા અનર્થનું મૂળ છે; તેને પદબ્રષ્ટ કરતાં બધી બાબતોએ શાન્તિ ફેલાશે, અંગ્રેજોના વેપારની ઉન્નતિ થશે. મીરજીરને હાંફી કાઢવો, એ સહેલી વાત હતી. અંગ્રેજોનાં વચનથી એ નવાખ થયો હતો, તો પછી અંગ્રેજોનાં વચનથી તેને બિખારી કરતાં શી વાર ? પરતુ નવો નવાખ અયોગ્ય નહિ નીવડે તેની શી ખાત્રી, તે વાત કોઈએ વિચારી જોઈ નહિ ! મીરજીરને સમય વિચારી પૈસાવડે અંગ્રેજોનાં મોઢાં પેઠ પૂરી સ્વાર્થ સાધ્યો ! અંગ્રેજો ઓલામાંથી ચૂલામાં પડ્યા.

મુસલમાની રાજ્યની પુનઃસ્થાપના એ મીર કાસિમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો; તેથી અંગ્રેજોને દબાવવા એજ તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય થઇ પડ્યું. તે વખતે હિંદના દરેક ભાગમાં રાજ્યકાન્તિ શરૂ થઈ હતી. દિલ્હીશરનો પ્રતાપ તદ્દન ઝાંખો પડી ગયો હતો! અ-યોધ્યામાં, ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, સર્વત્ર આકુળ અનંત કાવતરાં મુખ્ય ભાગ ભજવી રહ્યાં હતાં, એ વખતે અંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં અંગ્રેજ સત્તા ઉમેડી નાખતાં અંગાળામાં પણ સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાઈ શકે, એ વિચાર અલીવર્દિ વારંવાર દર્શાવતો હતો. એ વિચારથી સિરાજદૌલા ઉરકેરાઈ અંગ્રેજો સાથે આખડ્યો હતો, અને છેવટે પદબ્રપ્ત થઇ માર્યો ગયો હતો. જો દરબારીઓ અનુકૂળ હોય તો અલીવર્દિનો વિચાર પાર પાડવામાં મુશ્કેલી ન નડે એ વિશ્વાસથી મીર કાસિમ વ્યાકુળ થઇ રહ્યો હતો. આ વિચાર પાર પાડવા માટે જ તે ગાદીપતિ થયો હતો અને ગાદીપતિ થતાં જ તેણે ન્યાય અન્યાયનાં ત્રાજવાં ફેંકી દીધાં હતાં.

ગાદીપતિ થયા પહેલાં મુસલમાની રાજ્યની પુનઃસ્થાપના કરવાનું કાર્ય જેટલું સહેલું લાગતું હતું. તેટલું જ ગાદીપતિ થયા બાદ એ કાર્ય મુશ્કેલ જણાવા લાગ્યું! મીર કાસિમે જાણી લીધું, કે મારી બધી દોલત વેંચી મારી મેં જે રાજગાદી મેળવી છે, તે રાજગાદી એક પત્થરની ચિલા સિવાય બીજું કંઈ નથી! ખજાનામાં પૈસો નથી.^૧ સૈનિકો પગાર મેળવવા માટે

૧ To meet all these demands, he found in the treasury only about 50,000 rupees and plate and jewels to the amount of between 3 and 4

કેશકેરાઇ રહ્યા છે; દરબારીઓ લૂટફાટનો ધંધો લઇ બેઠા છે. અંગ્રેજોની બીકથી કોઇને કશું ન કહી શકવાથી કલાહવના ગમેડા મીર મહમ્મદ જાફરખાં બહાદુર મુસલમાની રાજ્યની કબજે ખોદતા ગયા છે ! હવે શું તેની પુનઃસ્થાપના થઇ શકે ?

આની સ્થિતિમાં સાધારણ માણસ તો તદ્દન હતાશ થઇ જાય, પોતાના વિચારો પ્રમાણે કામ નહિ થઇ શકે એમ માની આત્મઅજિદાનનો રસ્તો ન શોધે. પરંતુ કાસિમઅલી સાધારણ માણસ નહોતો. સાંસારિક આબતોમાં તેની કુશાગ્રબુદ્ધિ બહુજ તીક્ષ્ણ હતી, માણસોની પરીક્ષા કરવામાં તે બહુ કુશળ હતો. કાર્યકુશળતા, હિંમત, તત્પરતા અને ઉદ્દેશ સાધવાની યુક્તિઓ શોધી કાઢવામાં તેની પ્રતિભા બહુ વિકાસ પામી હતી. વિપત્તિમાં ધૈર્ય, વેરવાળવામાં કઠોરતા, કાર્ય પૂર્ણ કરવામાં સખત મહેનત વગેરે ગુણોમાં કાસિમઅલી સિદ્ધ તરીકે સર્વત્ર પંકાતો હતો.^૧ તે જરા પણ અચકાયા વિના દૃઢ પગલે પોતાનો વિચાર પાર પાડવા આગળ વધ્યો !

lakhs more.—Brome's Rise and Progress of the Bengal Army, Vol. 1., 316.

૧ He was a man of considerable ability, far above the ordinary run of his countrymen, active and energetic, an excellent man of business and attentive to all details himself, he was shrewd and of quick discernment, expert in estimating the characters of those with whom he had to deal, and where his own immediate interest of

મીરજીશરને પદબ્રષ્ટ કરવાથી અંગ્રેજોમાં જે એ પક્ષ પડી ગયા હતા, તે પક્ષ વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલતો હોવાથી, મીર કાસિમનું કાર્ય સરળ થયું. મીરજીશરને પદબ્રષ્ટ કરવાથી અંગ્રેજોમાં બારે સંગ્રામ જાગ્યો હતો. એક પક્ષ મીરજીશર માટે રડતો હતો; અને બીજો પક્ષ મીર કાસિમના ગુણાનુવાદ ગાતો હતો. અને પક્ષો પોત પોતાના પક્ષનાં વખાણ કરતાં સભાઓ ઠંપાવતા હતા. સામા પક્ષના દોષ બતાવવામાં નિર્દયની પેઠે લખાણપટ્ટી કર્યો જતા હતા. કાર્યકુશળ નવાજ સમજી ગયો, કે આ અવસર જવા દેવો જોઈએ નહિ. તેણે ગવર્નરને પક્ષ લીધો. આ વખતે તે પક્ષ પ્રત્યજ્ઞ હતો. તેથી મીર કાસિમ પોતાના વિચારો પ્રમાણે કાર્ય કરવા લાગ્યો.

ધરડા મીરજીશરને કોઈ સહગુણી તો ધારતું નહોતું. છતાં તેને પદબ્રષ્ટ કરવાથી અંગ્રેજોમાં આમ શટ સામાટે પડી, તે બનાવ passions were not concerned, he appears to have had the good of the province generally at heart, and to have administered the government both in Judicial and Revenue Departments with vigour and justice.—Broome's Rise and progress of the Bengal Army, Vol. 1. 315.

૨ He who could pledge the most solemn oaths of fidelity to a sovereign of whose throne he was about to take possession, could scarcely be regarded as a pattern of moral excellence.—Thornton's History of the British Empire in India. Vol. 1 406.

એક ઐતિહાસિક નવાબ તરીકે ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ થઇ રહ્યો છે. ખંને પક્ષના વાઘચિરાદોથી, ભરપૂર લખાણોથી ઇતિહાસનાં પાનાં તે પાનાં રોકાઇ રહ્યાં છે. આટલા દિવસ પછી એ વાઘચિરાદનું મૂળ કારણ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ગધ્ધામજૂરી કરવા જેવું છે. મીરજશરને પદબ્રષ્ટ કરવાની જરૂર હતી, એ ખરી વાત છે. પરંતુ તેની સાથે લાંચ લેવાની ક્રિયા ન થઈ હોત, તો અંગ્રેજ વેપારીઓનું નામ ઇતિહાસમાં કલંકિત થઇ પડત નહિ.

ગવર્નર વાન્સિટાર્ટે અંગ્રેજ કાઉન્સિલનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું તે પહેલાં ગવર્નર હોલ્વેલ અને સેનાપતિ કેલિઓડે મીરજશરને પદબ્રષ્ટ કરવાની બંધી વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી. હોલ્વેલની સલાહ મુજબ વાન્સિટાર્ટે કાઉન્સિલનો જાહેર રીતે મત ન લેતાં, થોડા સમાસદો સાથે છૂપી મસલત કરી મીરજશરને પદબ્રષ્ટ કર્યો. કાસિમ અલીએ એ થોડા સમાસદોને જ ઇનામ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. આથી અંગ્રેજ કાઉન્સિલના બીજા સમાસદો પોતાને ઇનામ ન મળ્યું હોવાથી જ આ વિરુદ્ધ પક્ષમાં જોડાયા હતા, એવું ઘણાખરા અંગ્રેજ લેખકોનું કહેવું છે^૧. મીરજશરનો પક્ષ લેનારા

૧ Notwithstanding the obvious advantages already obtained and the improved prospects held out by the change, the personal interests of the opponents led them to condemn the whole proceeding, and a series of disgraceful disputes commenced, which were finally productive of the destruction of many of those concerned and of

અંગ્રેજોમાં એમિયટ, એલિસ, મેજર કર્નાક, સિમથ અને વરલ્સ્ટ વગેરે હતા. અંગ્રેજ કાઉન્સિલના તે વખતના સભાસદોમાં ફક્ત એમિયટ સાહેબ જ હોદ્દાએ પછી ગવર્નર થવાના હતા. પરંતુ પોતાને એ પદ ન મળતાં વાન્સિટાર્ટને ગવર્નરનો ઓદ્દો મળ્યો, તેથી તેઓ સાહેબના હૃદયમાં વાન્સિટાર્ટ વિરુદ્ધ અદેખાઇની આગ બલુકતી હતી. એલિસ જો કે નવોસરો હતો, છતાં તેને પરણ્યાની કોડીનો ગુમાસ્તો થવાની બહુ ઇચ્છા હતી; વાન્સિટાર્ટ એ જગોપર મેદગાયરની નીમણૂક કરી, તેથી કોધી એલિસ બહુજ અસંતોષી બન્યો હતો. મેજર કર્નાક તે વેળાએ વિલાયતથી મુખ્ય સેનાપતિ બની હિંદમાં આવ્યો હતો. પરંતુ વાન્સિટાર્ટ થોડા દિવસ માટે કેલિઓડને જ પરણ્યાની એકહથ્થુ સત્તાપર કાયમ રાખ્યાથી મેજર કર્નાકને બહુજ ખોટું લાગ્યું હતું સિમથ અને વરલ્સ્ટ જૂના સભાસદો હતા, પરંતુ તેઓને પૂછ્યા વગર મીરજાદરને પદબ્રષ્ટ કરવાનું કામ થયું હોવાથી તેઓ પણ વાન્સિટાર્ટ વિરુદ્ધ પડ્યા હતા. જેઓ

the most disastrous consequences to the interests of the Company generally, from which they were only rescued by the gallantry of the Army and the ability of its leaders—Broome's Rise and Progress of the Bengal Army, Vol. 1., 318.

૧ Foremost among the opponents of Mr. Vansittart, who was rendered generally unpopular by his having been brought from another Presidency, was Mr. Amyat the Senior Member of

વાન્સિટાર્ટ વિરુદ્ધ પડ્યા હતા, તેઓ લખી ગયા છે, કે વાન્સિટાર્ટના બધાં કાર્યો અન્યાયી છે, જુલમી છે, અને કેવળ લાંચ લેવા માટેજ કરવામાં આવ્યાં છે.

મીર કાસિમ સાથે ઈ. સ. ૧૭૬૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં જે યુદ્ધ

the Council next to Mr. Holwell: this gentleman never forgave the fact of his own supercession; he was supported by Mr. Ellis, who had just arrived from England and Major Carnac, a man of violent passions, and who took offence at Mr. Vansittart's refusal to appoint him to succeed Mr. Amyatt at Patna, a situation which was conferred on Mr. McGure; Major Carnac joined this party, his pride having been wounded by Mr. Vansittart's resolution to retain Col. Cailland in the command of the troops until affairs were settled. Mr. Smith, and Mr. Verelest took the same side, considering themselves slighted as members of Council in not having been officially informed of the arrangements in contemplation which were entirely conducted by the Select Committee—Broome's Rise and Progress of the Bengal Army, V l. 1., 318.

કરારનામું કરવામાં આવ્યું હતું, તેથી કંપનીને કાયદો થાય તેમ હતું, એમ સામાન્ય રીતે અંગ્રેજોને માનવું છે. પેસાસીની લડાઈ પહેલાં મીરજીરે અંગ્રેજોને જે કંઈ આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું, તે બધું કંપનીને મળ્યું નહોતું; અને મળે તેવી આશા પણ નહોતી. શાહજહાં અંગાળાપર હુલો કરવાની બારે તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા; મીરજીરે જેવા આગસુ નવાબથી એને અટકાવી શકાય તેવું નહોતું. કંપનીનો વેપાર બંધ પડવાની અણીપર હતો. પૈસા નહોતા, હતા તેટલા લડાઈમાં વપરાઈ ગયા હતા. મીર દાસીમ સાથે સંધિ કર્યાથી આ હરકત મટી હોવાથી ગવર્નર અને તેના સાથીઓ આ નવી ઉથલપાથલ સફળ કરવા માટે મહેનત કરી રહ્યા હતા. કંપનીને હિંડા ખાડામાં કિતારી પેટ ભરવું એ કોઈનું લક્ષ્ય નહોતું. કંપનીનું હિત કરવું એજ મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એ વત દાગળપત્રો બતાવી સાબિત કરવાનું કામ કંઈ ન હોવાથી ગવર્નરના સામા પક્ષને ચુપ રહેવું પડ્યું.

કલકત્તાની કાઉન્સિલમાં ગવર્નરનો પક્ષ પ્રબળ રહ્યો. વિરુદ્ધ પક્ષવાળાઓએ એક લાંબો રિપોર્ટ વિધાયત મોકલ્યો; પરંતુ અંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં તે વાન્સિટાઈના મત મુજબ બધું કાર્ય થવા લાગ્યું. તે બધી બાબતમાં કાસિમઅલીની તરફેણ કરવા લાગ્યો.

નવો નવાબ “નાસિર-ઉલ-મુલક ઇમતિયાજ-ઉદ-દૌલા મીર મહમ્મદ કાસિમઅલીખાં નસરત જંગ મહાદુર” ગાદીએ બેઠો. તેને તરતજ પૈસાનો સંચય, બગવાખોરોનું દમન, શાહજહાંના હથોળો અટકાવ અને પ્રજાનાં રક્ષણના ઉપાય શોધવા પોતાની બધી શક્તિ કામે લગાડવી પડી. કાસિમઅલીનાં દરેક કાર્યથી અંગ્રેજોનું

હિત થવાનું છે એમ માની વાન્સિટાર્ટ વગેરે કાસિમઅલીને અનુ-
મોદન આપવા લાગ્યા; આમ થવાથી ચતુર નવાળ આ બધાં
છિત્રોવાટે પેતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો.

પૈસા મેળવવા માટે કાસિમઅલીએ જે ઉપાયો લીધા, તે
ઉપાયોએ કોઈનું ધ્યાન ખેંચ્યું નહિ. નવાં નવાળની આગ્રાથી રંગ-
મહેલના વિલાઓ બંધ પડ્યા; નૃત્યગીત બંધ પડ્યા; કઠ્ઠામરકરીએ
રાજમહેલમાંથી રજા લીધી; હાડમાઠ ચાલ્યો ગયો; અગણિત દાસ-
દાસીઓની સંખ્યા ઓછી થવા લાગી; જેના વગર બિલકુલ ન
ચાલે તેટલુંજ રહ્યું. તે સિવાય ખીજું બધું અમર્યાદિત ખર્ચ બંધ
થયું. આ રીતે પૈસા પેદા કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. રજપૂ-
તોની સત્તા કાયમ કરવા માટે મહારાજા પ્રતાપસિંહે પાંદડામાં
બોજન કરવાનું અને ભૂમિપર શયન કરવાનું પણ લીધું હતું, તેમ
મીર કાસિમે પણ મુસલમાની સત્તા કાયમ કરવા માટે પોતાનાં બધાં
સુખોનો ભોગ આપી ખર્ચ ઓછું કર્યું. આ બાબતમાં કાસિમઅલી-
ના જેવો ખીજો એક પણ રાજા બંગાળામાં થયો નથી !

પ્રકરણ ૯મું.

અંગ્રેજ-વેપારીઓને જમીનદારી મળી.

Mir Kassim was shrewd and of quick discernment.

—Brome's Bengal Army.

મીરજશ્વરના અયોગ્ય સ્નેહથી રાજ્યમાં કેટલાક સાધારણ લોકો -
અસાધારણ સત્તા ભોગવતા હતા. તેઓએ મીરજશ્વરની પડતીના
વખતમાં રાજ્યના કિપજનો ઘણો ખરો ભાગ હજમ કર્યો હતો.
એવા લોકોમાં કિનુરામ, મન્નુલાલ અને ચિનકલાલનાં નામ ઇતિ-
હાસમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેઓ તદ્દન હલકા દરજ્જાના નોકર તરીકે

નવાખના દરબારમાં પેડા હતા; મીરજીરની ઉન્નતિ સાથે તેઓની પણ ઉન્નતિ થઈ હતી. તે એટલે સુધી કે કારબારીઓને પણ આ નોકરોથી ડરવું પડતું. સ્વાર્થ સાધવો એજ તેઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો; આથી તેઓ મીરજીરની પડતીના સમયમાં પૈસાટકો હજમ કરી સુરક્ષિત સ્થાને સરી પડવા લાગ્યા. ચતુર નવાખે તેઓને કેદ કરી, હિસાબ આપવાની આજ્ઞા કરી.

જુના જમાનાનો ઇતિહાસ વાંચતાં જણાય છે, કે રાજાઓની કૃપાદષ્ટિ થતાં તદ્દન અયોગ્ય વ્યક્તિ પણ રાજ્યમાં અસાધારણ સત્તા ભોગવે છે. મીરજીરના અમલમાં પણ તેવું જ થયું હતું. મહેસૂલ ઉધરાવવાનું ભારે કામ લાયક અમલદારોને ન સોંપતાં આવા સાધારણ નોકરોને જ સોંપવામાં આવતું. ઉપલા આસામીઓ હિસાબ આપી શક્યા નહિ, એટલુંજ નહિ પણ મહેસૂલ સંબંધીના મુખ્ય મુખ્ય મંત્રીના જવાબ પણ આપી શક્યા નહિ. કાસિમ અલીએ તેઓના તથા તેમની હાથ નીચેનાં માણસોને બરતરફ કર્યા; અને તેઓમાંના જે જે માણસો કસદાર હતા તેઓની મીલકત જપ્ત કરવામાં આવી. આ વખતે પૈસાની બહુ ખેંચ હતી; મુર્શિદાબાદનું નવાખી સૈન્ય પગાર વગર અધીરું થઈ ગયું હતું; શાહજહાને અટકાવવા પટણામાં પડેલું સેનાપતિ કેલિઓડના હાથ નીચેનું ગોરું સૈન્ય પગાર માટે ઉતાવળ કરતું હતું; બિહારમાંનું નવાખી સૈન્ય ઉશ્કેરાઈ ગયું હતું. મુર્શિદાબાદના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ખજાનામાં ફક્ત પચાસહજાર સિક્કા મળવાથી કાસિમ અલી હોડ કરડાવવા લાગ્યો. તેણે સોના રૂપાના વાસણો, જવાબીર વગેરે જે કંઈ મળ્યું તે વેચી નાખ્યું. મહેસૂલ ઉધરાવનાર અમલદારોમાંના જેઓ મહેસૂલ હજમ કરી ગયા હતા,

તેઓને દાંડી તેમની મીલકત જમ કરી. આ રીતે જેમ બને તેમ ખળનો જલદી તર કરવાના ઉપાયો લીધા.

કાસિમઅલીએ થોડા રોજમાં એવી કુશળતાથી પૈસો મેળવ્યો કે ગાદીએ બેઠા પછી એક માસમાં તેણે મુશ્શિદાબાદમાંના નવાબી સૈન્યને સંતોષ્યું; અંગ્રેજ કાઉન્સિલને અઢી લાખ રૂપીઆ આપી મદ્રાસની નાણાંભીડ મટાડી; પટણાની નવાબી સેના માટે પાંચ લાખ અને અંગ્રેજ સેનાને માટે બે લાખ મળી કુલ સાત લાખ રૂપીઆ કર્નલ કેલીઓડને મોકલ્યા.^૧

નવા નવાબની પૈસા એકત્ર કરવાની પદ્ધતિ ધણાખરા માણસોને નવીન જણાઇ. પરતરફ થએલા અમલદારો અસંતોષી બન્યા: રજા આપવામાં આવેલ દાસ-દાસીઓ રસ્તા પર રખડવા લાગ્યા; જેઓએ અન્યાયથી પૈસો પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેઓનો પૈસો ખર્ચનામાં ગયો ને તેઓ ચારે તરફ હાહાકાર કરતા ભટકવા લાગ્યા; થોડાજ દિવસોમાં કાસિમઅલી વિરુદ્ધ અંગ્રેજ કાઉન્સિલ સમક્ષ ફરિયાદો આવવા લાગી! કાસિમઅલીને નવાબનો ઓદો આપવા વિરુદ્ધનો પક્ષ ખળભળી ઊઠ્યો. તે પક્ષ કાસિમઅલીના પ્રત્યેક કાર્યની સમાલોચના કરવા લાગ્યો. ગવર્નર અને તેના સાથીઓ જાણતા હતા, કે આ વખતે પૈસાની ખડુ જરૂર છે; માટે તેઓ કાસિમઅલીનાં આ કાર્ય વિરુદ્ધ કથું બોલ્યા નહિ. ખડુ કોલાહલ મચતાં ગવર્નર વાન્સિટાર્ટ^૨ કાઉન્સિલને ચોક્ખી રીતે જણાવી દીધું, કે “કાસિમઅલી એજ આ દેશનો માલિક છે;—તે કેવી રીતે પૈસો મેળવે છે,

તે વાત વિદેશી વેપારીઓની કાઉન્સિલને ગળુવાની જરૂર નથી. :

મીરજાપુરના વખતથી અંગ્રેજો આ દેશના ખરા માલિક થઈ પડ્યા હતા; રાજ્યવહીવટનાં દરેક કાર્યમાં તેઓએ હાથ નાખવો શરૂ કર્યો હતો; તેઓ તથા લોકો સમજી ગયા હતા કે રાજ્યના માલિક અંગ્રેજો જ છે. મીરજાપુરે પણ આડકતરી રીતે એ સ્વીકારી લીધું હતું. કાસિમઅલી એ વિશ્વાસ દૂર કરી બંગાળાની રાજ્યગાદી સ્વતંત્ર કરવા તૈયાર થયો હતો; માટે અંગ્રેજ ગવર્નરે જ્યારે ખુશી રીતે જણાવી દીધું, કે મીરકાસિમ એ જ આ દેશનો માલિક છે, તે કેવી રીતે રાજ્ય ચલાવે છે, તેનાં છિત્રો બોજવાનો પરદેશી વેપારીઓની કાઉન્સિલને હક નથી; ત્યારે કાસિમઅલીનો માર્ગ સહેલો થઈ ગયો. પ્લાસીની લડાઈ બાદ અંગ્રેજો વારંવાર બંગાળા બિહાર અને ઓરીસ્સાના અમલમાં ડબલગીરી કર્યા કરતા હતા. તે ડબલગીરી વાન્સિટાટ્ બંધ પાડી. મીર કાસિમને આ તક મળતાં તે પોતાને તદ્દન સ્વતંત્ર અને અંગ્રેજોને આશ્રિત વેપારીઓ ગળુવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો.

આ પ્રયત્નોમાં જ મીર કાસિમની ખરી હાશિયારી જણાઈ આવે છે. અંગ્રેજ વેપારીઓ વેપાર કરવા માટે બંગાળામાં આવ્યા હતા, અને મોગલ સલ્તનતના આશ્રયતળે શાંત રીતે વેપાર ચલાવતા હતા. દેશની સાથે, દેશપર, અમલ ચલાવવાની શક્તિ સાથે, બંગાળીઓનાં સુખદુઃખ સાથે તેને કરોડ સંબંધ નહોતો. ત્રણ વર્ષ પહેલાં, સિરાજદૌલાના રાજ્યઅમલમાં અંગ્રેજો મુર્શિદાબાદના સરિયામ રસ્તાપર છાતી કહાડી ચાલી શકતા નહિ, વાતવાતમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને હાથ નોડી રાજ્યના અમલદારો સમક્ષ ઉભું

રહેવું પડતું ! હિંદનાઈ બતાવતાં પગમાં બેડીઓ પડતી, અને એવી સ્થિતિમાં નવાબની ઘોડારમાં કેદ થવું પડતું. આ ત્રણ વર્ષમાં આ-ટલો બધો ફેરફાર ! મીર કાસિમે જાણી લીધું હતું, કે કેવળ એ ભૂલોને લીધે જ મુસલમાનોને અંગ્રેજોએ દબાવ્યા હતા. મીરજશરે કોઈ ખરાબ મુહૂર્તમાં અંગ્રેજોની સેનાની મદદ માટે માસિક પગાર આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; અને તેજ રીતે કોઈ ખરાબ મુહૂર્તમાં ખજાનામાં નહોતું છતાં પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવાનું કબજ્જી રાજ્યગાદી લેવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેની ભૂલોને લીધે અંગ્રેજોનું દેવું વધતું ગયું છે; અંગ્રેજ સેનાની મદદ સિવાય રાજ્યનું રક્ષણ થઈ શકે તેમ નથી. મુસલમાની રાજ્યની ફરી સ્થાપના કરવા આ એ ભૂલો સુધારવાની જરૂર હતી. પ્રથમ તો અંગ્રેજો જે કંઈ માગે છે તે પાછાં પાછું ચૂકવી આપવું, અને બીજું યુરોપી પદ્ધતિ મુજબ દેશી સૈન્ય તૈયાર કરી અંગ્રેજ સેનાની મદદ માગવાની જરૂર દૂર કરવી. આ એ કાર્ય કરવાથી એ ભૂલો સુધરે તેમ છે. આ યોજના અતિ ખરચાળ હતી; પરંતુ મીર કાસિમને તો એ યોજના પાર પાડ્યા સિવાય છૂટકોજ નહોતો. તે ધીરે ધીરે એ યોજના પાર પાડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

ખજાનામાં ધારવા મુજબ પૈસો મળ્યો હોત, તો મીર કાસિમ અંગ્રેજોનું દેવું ભરી આપવામાં વિંલબ કરત નહિ. પરંતુ તે જાણુ-તો હતો, કે મારા એ પ્રયત્ન એકદમ સફળ થાય તેમ નથી, ખર્ચ ઘટાડી, આવક વધારી, મહામહેનતે ભેગી કરેલી પૈસાની કોડીએ કોડી અંગ્રેજોને ભરતાં છતાં એ દેવું એકદમ વળે તેમ નહોતું. જ્યાં સુધી દેશી લશ્કર ન ગોઠવાય, જ્યાં સુધી લડાઈનાં હાથયારો આ દેશમાં ન બને, ત્યાં સુધી રાજ્યના બચાવ માટે અંગ્રેજ લશ્કરને માસિક

રકમ આપવીજ પડશે; એ રકમ માટે હંમેશાં વાદવિવાદ કરવો જ પડશે; અને આજે આ, તો કાલે તે, એમ બહાના બતાવી અંગ્રેજ સેનાપતિઓ એ રકમનો આંકડો વધાર્યાજ જશે. આ બંધી અગવડ દૂર કરવા માટે **મીર કાસિમે** એક નવો ઉપાય શોધી કાઢી અંગ્રેજો સાથે સંધી કરી હતી.

મીરજાદર અંગ્રેજોનું દેવું વાળી ન શકવાથી વખતો વખત નહીં આ, વર્દમાન વગેરે મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનનું મહેસૂલ ઉધરાવવાની જવાબદારી અંગ્રેજો પર નાંખતો હતો. તેઓ તે સ્થાનના જમીનદારોને ધમકારી મહેસૂલ ઉધરાવતા અને પોતાનાં લહેણાં પેટે એ રકમ વાળી લેતા. આથી પ્રજા બહુ પીડાતી, અંગ્રેજોની શક્તિ પણ વધતી જતી; છતાં અંગ્રેજોનું દેવું તો જોઇએ તેટલું વળતું નહિ. આ પ્રમાણે અંગ્રેજોના દેવા માટે આખા રાજ્યને દેવાદાર રાખવા કરતાં થોડો પ્રદેશ અંગ્રેજોને સોંપી બાકીના પ્રદેશને સ્વતંત્ર કરી દેવા માટે **મીર કાસિમે** વર્દમાન, મેદિનીપુર અને ચક્રગામ એ ત્રણ પરગણાને અંગ્રેજોના હાથમાં સોંપી દેવાની માગણી કરી હતી. આ ત્રણ પરગણામાંથી જે ઉત્પન્ન થાય, તે અંગ્રેજો રાખે; તે સિવાય નવાબ પાસેથી કંઈ પણ ન મળે; એ ત્રણ પરગણામાંથી રીત સર મહેસૂલ ઉપજે અગર ન ઉપજે તે માટે પણ નવાબ જવાબદાર ન રહે, એવી મતલબનો ઠરાવ **મીર કાસિમે** અંગ્રેજ કાઉન્સિલને જણાવ્યો. વાન્સિટાર્ટ વગેરે **મીર કાસિમ**ના મતના હોવાથી અંગ્રેજ કાઉન્સિલે આ ઠરાવ સ્વીકાર્યો; અને એથી અંગ્રેજોનું બહુ હિત થયું એમ માની બધા બહુ ખુશી થયા. અંગ્રેજો આટલી સહેલાઈથી માની ગયા, એ જોઇ **મીર કાસિમ**ને પણ બહુ આનંદ થયો.

આટલે દિવસે અંગાળામાં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થપાયું, તેથી અંગ્રેજોને બહુ રાજ થયા. મીર કાસિમ પણ કાયમને માટે અંગાળા, બિહાર અને આરિસ્સાના બાકીના પ્રદેશને અંગ્રેજોના હાથમાંથી છોડાવી ખુશી થયો.

મીર કાસિમને રાજ થવાનાં બીજાં કારણો પણ હતાં. મરાઠાઓના હુમલાથી મેદિનીપુર અને વર્દમાન (અર્ધવાન) પાયમાલ થઈ ગયાં હતાં; તે પરગણાંનાં ઘણાં ખરાં ગામો વસ્તી વિનાનાં થઈ ગયાં હતાં; ઘણાં ખેતરો ખેડાયા વિના ઘાસનાં બીડરૂપ બની ગયાં હતાં; અને અધાધુધી ને લીધે તક સાધી તે પ્રદેશના જમીનદારો વિદ્રોહી થઈ ગયા હતા. તેઓને કેકાણે આણવામાં પુષ્કળ ખર્ચ થાય તેમ હતું. અને પુષ્કળ ખર્ચ કર્યા છતાં એ ખે પરગણાંમાંથી કંઈ બહુ પ્રાપ્ત થાય તેમ પણ નહોતું. ચંદગામની વાતજ ન કરવી. મોગોનું રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારથી ચંદગામ લડાઈનું સ્થળ બની ગયું હતું; આરાકાનના રાજાને ચંદગામ માટે કેટલાંએ યુદ્ધો કરવાં પડ્યાં હતાં. છેવટે મગ અને ફિરંગી ચાંચિયાઓએ ચંદગામમાં ચાણું નાખી સ્થળ માર્ગે તથા જળ માર્ગે અંગાળાના નીચલા પ્રદેશને લૂંટવો શરૂ કર્યો હતો. મગ અને ફિરંગીઓના બૂલમથી ચંદગામમાં શાંતિનું નામ નહોતું. ત્યાંની વ્યવસ્થા કરવા જેટલું મહેસૂલ પણ ત્યાંથી ઉપજતું નહોતું. આવી સ્થિતિમાં ચંદગામ હાથમાંથી જાય તેમાં કંઈ નુકશાન નહોતું! આથી અંગ્રેજોને એ ત્રણ પરગણાં આપી પોતે દેવામાંથી મુક્ત થયો તેથી મીર કાસિમને બહુ આનંદ થયો.

બંને પક્ષની સંમતિથી આ બધી વ્યવસ્થાનું કરારનામું કરવામાં

આગ્ર્ય^૧. કાસિમઅલીએ ગાદીએ બેસી એ સંધિ પાળવા માટે વર્દમાન, મેદિનીપુર અને ચટ્ટગ્રામ અંગ્રેજોને આપી દીધાં. આ રીતે અંગ્રેજોના હાથ નીચે પ્રત્યક્ષ રીતે અંગાળાનાં ત્રણ મુખ્ય પરગણાં આવ્યાં; અને એ સમયથી એ ત્રણે પરગણાંની અંધાધુધી ધીમે ધીમે અસોપ થતી ગઇ.

૧ For all charges of the Company and of the said army, and provisions for the field & tc. the lands of Burdwan, Midnapur, and Chittagong shall be assigned, and Sumunds for that purpose shall be written and granted. The Company is to stand all losses, and receive all the profits of these three countries; and will demand no more than the three assignments aforesaid.—Clause fifth of the treaty concluded between Mr. Vansittart, the —gentleman of the Select Committee and the Nabab Meer Mahamed Kassim Aly Khan; dated the 27th of September, 1760.

પ્રકરણ ૧૦ મું

અળવો શમાવ્યો

“The brunt of the fight fell upon the English, conduct of his own troops whenever they were brought under fire convinced Mir Cassim of the necessity of a reform in his army as stringent as that which he had introduced into his treasury.”

—Col. Malleon.

મીરનજરની નબળાઇનો લાભ લઇ સરહદપરના જમીનદારો થોડા થોડા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર થઇ ગયા હતા. એ વખતે શાહનજો શાહ આલમ હિંદના શહેનશાહના ઓહા પર આવવાની આશાથી લરકર લઇ અંગાણ તરફ આવ્યો, તેથી જમીનદારોને સુગમતા થઇ,

મીર કાસિમ ગાદીપતિ થયો ત્યારે બિહારનો ઘણોખરો ભાગ તથા મેદિનીપુર, વર્દમાન અને ખીરભમ મુશિદાબાદના નવાબની સત્તામાંથી ચાલ્યાં ગયાં હતાં. અંગ્રેજોને મેદિનીપુર, તથા વર્દમાન મળ્યા છતાં તેઓ ત્યાંથી મહેસૂલ ઉઘરાવી શક્યા નહિ; તેથી બળવો શમાવવા માટે પ્રથમ અંગ્રેજ અને નવાબની સેનાને મેદિનીપુર પ્રદેશમાં જવું પડ્યું.

કર્નલ કેલિઓડ પટણા તરફ ગયો એટલે કમાન માર્ટિન બહાદુરની સરદારી નીચે ગોરા તથા કાળા સિપાહીઓની એક ટુકડી તથા કેટલાક ગોલંદારોને મેદિનીપુર તરફ મોકલવામાં આવ્યા. મીર કાસિમ પોતે સિપાહીના લશ્કરની સરદારી લઈ અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર થોર્ક અને તેના સૈન્ય સાથે વર્દમાન તરફ આગળ વધવા લાગ્યો. કમાન માર્ટિન બહાદુરને મેદિનીપુર તરફ રીતસર યુદ્ધ કરવું પડ્યું નહિ. અંગ્રેજોનું લશ્કર પહોંચ્યું કે તરત બળવાખોરો જંગલ તરફ નાસવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે કંઈ પણ ખુવારી વેડેયા સિવાય મેદિનીપુર કમજો થયું. કમાન સાહેબ મેદિનીપુરમાં થોડું લશ્કર રાખી બાકીનું લઈ લશ્કર ખીરભમ તરફ ગયા.

ખીરભમનો જમીનદાર આસદ જમાનખાંએ ખુશી રીતે બળવો ઢાઢ્યો હતો. તે બાહુબળવડે બાહુબળને હરાવવાની ઇચ્છાથી શક્તિ મુજબ સૈન્ય એકત્ર કરી હલ્લો બાળવાની તૈયારી કરી બેઠો હતો. તેના લશ્કરે ખીરભમના વીકટ પ્રદેશમાં કડેયા નામનાં સ્થળે કિલ્લો બાંધી થાણું નાખ્યું હતું. આમ જમાનખાં લડાઈમાં પારવધો હતો.

તેના પ્રખળ પ્રતાપથી બીરબમનું નામ સાર્થક થયું હતું. તેણે વીસ હજાર પાયદળ અને પાંચ હજાર ઘેડેસ્વાર સૈન્ય સાથે કહેવામાં છાવણી નાખી છે એવી બાતમી મળતાં તેની હિલચાલ તપાસવા માટે નવાબની સેનાને થોડા રોજને માટે બુધગામમાં છાવણી નાખવાની જરૂર પડી.^૧

મીરકાસિમ મેજર થોર્ક બુધગામમાં અને કપ્તાન વહાઇટ વર્ધમાનની ઉત્તરે છાવણી નાખી બેઠા રહ્યા. શત્રુની હિલચાલ નક્કી થયા બાદ બંને સૈન્યોએ આસદ જમાનખાંપર એકી સાથે હલ્લો કરવો એવું નક્કી થતાં કપ્તાન વહાઇટને વાયવ્ય તરફથી બીરબમ તરફ આવવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો.

કપ્તાન વહાઇટ હિંમતમેર આગળ વધવા લાગ્યો. આસદ જમાને જ્યાં છાવણી નાખી હતી, તે સ્થાન સ્વાભાવિક રીતે દુર્ગમ હતું. સામેથી હલ્લો થવાની આશા એાછી હોવાથી તે નિશ્ચિંત ચિત્તે બેઠો હતો. એ સમયે કપ્તાન વહાઇટનાં લશ્કરે એકાએક બાળુએથી છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો. આવો અકસ્માત થતાં સાધારણ રીતે જેમ બને છે, તેમ આ વખતે પણ બન્યું. આસદ જમાનખાંના સૈનિકો નાહા. એ જ વખતે મેજર થોર્ક અને મીર કાસિમનાં લશ્કરો આગળ વધ્યાં. નાસેકું સૈનિકોની પૂરેપૂરી હાર થઈ. આ પ્રમાણે

૧ Seir Mutakherin, Vol. II. 1'9.

૨ Broome's Rise and Progress of the Bengal Army, Vol. I. 319.

બીરભમ અને વર્ધમાન સહેલાઈથી વશ થયાં; ફરીથી નવાબની સત્તા જમી.

આ બળવો શમાવવામાં નવાબનાં લશ્કરને જે ખંડયુદ્ધો કરવાં પડ્યાં હતાં, તેમાં તે સારો દેખાવ કરી શક્યું નહોતું ! મોગલોની ચઢતીના સમયમાં મોગલોનાં પગલાંથી બંગાળાની જમીન ધ્રુજતી; અત્યારે મોગલોનો સૂર્ય આશમવા આવ્યો હતો, તેથી મોગલોનું સૈન્ય પણ નમાતું બની ગયું હતું. હંમેશાં કથલપાથલ થતી હોવાથી, લશ્કરને આમ તેમ ભટકવું પડતું, તેઓને વ્યવસ્થા પૂર્વક ફેળવણી મળતી નહિ; કોને માટે, શામાટે મરવા જઈએ છીએ, તે પણ લશ્કરીઓ જાણી શકતા નહિ ! એક વખત તેઓ સિરાગઢૌલાને બાંધી આણી મીરજાદરને ગાદીપતિ કરે છે; વળી મીરજાદરને બાંધી આણી મીર કાસિમને ગાદીએ બેસાડે છે; આવાં અનિશ્ચિત ક્ષેત્રને વિષે લશ્કરીઓની નીતિ, ફેળવણી અને ચારિત્ર હીન દશાને પ્રાપ્ત થયું હતું. તેઓમાં સ્વામિભક્તિનું નામ નહોતું. તેઓને પગાર પણ વખતસર મળતો નહિ; તેથી તેઓ લૂટશાટની આશાથી લડાઈમાં જતા. લૂટશાટ એજ તેમનો પગાર હતો. આમ હોવાથી કોઈ કોઈ વખતે જ્યારે ખરી લડાઈ જમતી અગર પ્રાણુઘાતક ગોળીઓ છૂટતી, ત્યારે તેઓ જીવ બચાવવાને નાસી જતા.

મીર કાસિમે છાવણીએ છાવણી ભટકી સૈન્યની હુદ્દશાનાં ખરાં કારણો શોધી કાઢ્યાં. લશ્કરીઓ વીરતાના કંઈ આદર્શથી કેટલા બ્રહ્મ થયા છે, તે વાત મીરકાસિમ ખરાંખર સમજી ગયો. આવા સૈનિકો વડે મુસલમાની રાજ્યની પુનઃસ્થાપના તો દૂર રહી, પણ રાજ્યનો બચાવ કરવો એ પણ અશક્ય હતું. કાસિમઅલીનાં ચરિ-

ત્રતો મુખ્ય મુલ્ય કર્મકુશળતા હતો. તેને જ્યારે જેની જરૂર જણાતી, એ પાર પાડવા તરત જ તે પ્રયત્નો કરતો. સૈનિકોની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂરિયાત સંબંધી તેને કશો સંદેહ ન રહ્યો. મીરકાસિમે સૈન્ય સુધારવામાં મન પરોવ્યું.^૧

આ તરફ કર્નલ કેલિઓડ માર કાસિમે આપેલા પૈસા લઈ પંટલા આવી પહોંચ્યો. તેણે લશ્કરના ચડેલા પગારનો થોડો ભાગ ચૂકવી આપ્યો, અને શાહબંદાના હથ્થાને ખાળવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. ગોરા સૈનિકોનો બધો પગાર ચૂકવી આપવામાં આવ્યો. પરંતુ નવાબની સેનાનો બધો પગાર ચૂકવાયો નહિ, તેથી નવાબનું પોતાનું સૈન્ય ધુધવાવા લાગ્યું.

કર્નલ કેલિઓડ રસ્તામાં મોંગીરના કિલ્લામાં એનસાઈન જૉન સ્ટેબલ્સની સરદારી નીચે લશ્કરની એક ટુકડી રાખતો આવ્યો હતો. પંટલા આવ્યા બાદ એ ટુકડીને મદદ કરવા એક બીજી ટુકડી મોકલી. એ ટુકડીમાં બધા મળીને ૫૫૦ લડવૈયાઓ હતા; તેમાં સિપાઈઓની ત્રણ પટ્ટન, પચાસ, સાદ ફિરંગીઓ અને મુસલમાન ઘોડે-સ્વારોની એ પટ્ટન હતી.^૨ મોંગીરની પાસે આવેલા કરકપુરના રાજાને

૧ The conduct of his own troops on this occasion convinced Meer Kassim Khan on their utter inefficiency, and he immediately set about a reform of his army.—Broome's Rise and Progress of the Bengal Army, Vol. 1. 320.

૨ Broome's Rise and Progress of the Bengal Army, Vol. 1. 320.

દયાવવા માટે એ દુકડીને મોકલવામાં આવી હતી. કરકપુરના રાજાને આ વિષે પ્રથમથી ખાતરી મળી ગઈ. તેણે પોતાના સેનાપતિને બે હજાર ઘોડેસ્વાર તથા પાયદળ સેના લઈ એ દુકડીપર હલ્લો કરવાનો હુકમ આપ્યો. રાજાનાં લશ્કરે મોંગીરથી ત્રણ માઇલ દૂર છાવણી નાખી. ખીજે દિવસે સવારમાં અંગ્રેજોની છાવણીપર હલ્લો થવાનો છે, એવી વાત અંગ્રેજ સેનાના કાનપર આવી. અંગ્રેજ સેનાપતિએ એ વાત સાંભળી રાતમાં જ હલ્લો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. બળવાખોર લશ્કર સૂતું હતું, તેનાપર રાતના ઘોર અંધકારમાં હલ્લો કરવામાં આવ્યો.

બળવાખોર લશ્કર તરત જ જાગૃત થયું, પરંતુ હલ્લો કરનારાઓને ખાળી શક્યું નહિ ! જતાં તેણે પોતાની હરોળ સાચવી. એક જુની ખાંઠ આગળ આવી હલ્લો અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; આ સ્થળે ખંતે લશ્કરોની પરીક્ષા થવા લાગી. બળવાખોર સૈનિકોએ અંગ્રેજોનાં કેળવાએલાં લશ્કર સામે ટક્કર લીધી. શિરંગીઓ તેનાં પ્રબળ પરાક્રમે લીધે આગળ વધી શક્યા નહિ. છેવટે દેશી સિપાઈઓની દુકડીએ આગળ ધસારો કર્યો. આ વખતે તેઓ વીરની માફક બંદુકપર સંગીન ચડાવી ધીરે પછુ દૃઢ હાલમાં ભરતા ભરતા બળવાખોર સેનાની છાવણી તરફ જવા લાગ્યા. શત્રુઓએ તેમને અટકાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, દેશી સૈન્યના ઘણા વીરો મરણ પામ્યા; પરંતુ જેઓ, જીવતા હતા તેઓ પાછા ન હડયા; તેઓએ બહુજ પરાક્રમ બતાવી છાવણીમાં ભંગાણ પાડ્યું. બળવાખોરો મળસ્કાંના પ્રકાશમાં કરકપુર તરફ નામવા લાગ્યા; વિજયથી ઉન્મત્ત થઈ ગયેલું નવાબનું સૈન્ય તેની પાછળ ધસ્યું.

કરકપુર આગળ એક વિશાળ મેદાનમાં બળવાખોર રાજા

લશ્કર સાથે ઉભો હતો. નવાબની થોડેસ્વાર સેના અને તેવી પાછળ આવતા સેનાપતિ સ્ટેબલ્સના પાયદળ સૈનિકો કરકપુર આવતાં જ લડાઈ શરૂ થઈ. આ લડાઈમાં કોઈએ કોઈને ક્ષમા ન આપી; જીવસટાસટની લડાઈ આરંભાઈ. બળવાખોર રાજા પોતે પોતાનાં લશ્કરને ઉશ્કેરતો હતો. છેવટે મનુષ્યની શક્તિથી જે થવાનું હતું તે થયું; લડાઈમાં જીતની આશા ન રહી; વિજયી નવાબસેના રાજધાનીમાં પેડી. સર્વત્ર અગ્નિના બડદા બળવા લાગ્યા. કરકપુર સ્મશાનરૂપ બની ગયું ! બળવો શમ્યો. સેનાપતિ સ્ટેબલ્સને ઉંચો ઓઢો મળ્યો. જે નવાબી સેનાના દોષોથી મીર કાશિમ દુઃખી થતો હતો, મુસલમાનોનું ગૌરવ ક્ષતિગ્રસ્ત થતું હતું, ઇતિહાસ લખવાનો હતો, તે નવાબી સેનાની કીર્તિ અંગ્રેજોને મુખે સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ. નવાબી સૈન્યની તે દિવસની વીરતાની વાત આજે પણ અંગ્રેજોના ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં ઉજ્જવળ અક્ષરે લખાએલી છે.^૧

ત્યાર બાદ મુખ્ય સેનાપતિ કેલિઓડ વધુ દિવસ પટણા રહી શક્યો નહિ; તેને ઇ. સ. ૧૭૬૧ ની શરૂઆતમાં જ મેજર કર્નાકના હાથમાં બધાં લશ્કરની જવાબદારી સોંપી મદ્રાસ જવું પડ્યું.

૧ The alarm however speedily spread, and he (English Stables) found the enemy strongly posted under cover of an old entrenchment; but he did not hesitate to attack them and finally succeeded through the gallantry of the sipahis in forcing the camp at the point of the bayonet.—Broome's Rise and Progress of the Bengal Army, Vol. 1. 321.

પ્રકરણ ૧૧ મું

શાહજહાની ચડાઈ

He was most desirous to persuade the English to embrace his claims, and support him with a force to enable him to advance upon Delhi and take possession of his capital and his throne.—
Broome's Bengal Army.

મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીના સમયમાં હિંદમાં ઘણાં સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થપાયાં હતાં; હૈદરાબાદનો નિઝામ અને અયોધ્યાનો વ-
જીર મોગલ બાદશાહના વિશ્વાસુ અમલદારો હતાં તેમણે સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતા. અંગાણા, બિહાર અને એરિસાના નવાબ

નાજિમ આદશાહના સુબેદારો છતાં આદશાહને કર આપવાનું વિસરી ગયા હતા; યુરોપના વેપારીઓ વેપારીઓ છતાં સર્વત્ર બગવાન થતા જતા હતા; મરાઠી સેનાનાયકો મોગલ સામ્રાજ્યને જડમૂળમાંથી કાપેડી ફરીથી હિંદુસામ્રાજ્ય સ્થાપવાને માટે દેશમાં ચોતરફ લૂટફાટ કરવા લાગ્યા હતા;—હિંદના દરેક ભાગમાં અંધાધુંધી મચી રહી હતી; દેશની આવી સ્થિતિનો લાભ લઇ નાદિરશાહ દિલ્હી લૂટી ગયો હતો. અહમ્મદશાહ અમ્મદલીએ આવી પાખીપતની છેલી લડાઈમાં મરાઠાઓને હરાવી હિંદને ખળ વગરનું કરી મૂક્યું હતું !

આવા રાજકાન્તિના સમયમાં જેમ મીર કાસિમ અંગાણામાં મુસલમાની રાજ્યની પુનઃસ્થાપના કરવા તૈયાર થતો હતો, તેમ એક બીજો મુસલમાન યુવક પણ એવીજ દુરાકાંક્ષાથી ઉશ્કેરાઇ સૈન્ય એકત્ર કરતો હતો. તેનું નામ શાહજહાદ શાહ આલમ હતું; દિલ્હીના સિંહાસનના વારસ તરીકે શાહજહાદના નામનું ગૌરવ હજી તદ્દન નાશ પામ્યું નહોતું. વળી તે ઉપરાંત અહમ્મદશાહ અમ્મદલી જેવા એક બળવાન મુસલમાન વીરપુરૂષે અને અયોધ્યાના નવાબ જેવા એક ધનવાન મુસલમાન ઉમરાવે તેને મદદ આપી હોવાથી તેનો રસ્તો સરલ થઇ પડ્યો હતો. દિલ્હી અને આગ્રા અત્યારે શત્રુના કબજામાં હતાં, માટે શાહજહાદે અંગાણા, ખિહાર અને ઓરિસ્સા તરફ નજર કરી. સિરાજદૌલાના સમયમાં આ કાર્ય શરૂ થયું હતું. મીર કાસિમ જ્યારે નવાબ થયો ત્યારે શાહજહાદે ખિહારનો ધણોખરો ભાગ કબજે કરી શાણુ નદીપર આવેલાં દાઉદનગરમાં અને ફેલ્ગુ નદીને કાંઠે આવેલાં ગયામાં સૈન્ય એકત્ર કરી પટણાથી

થોડે દૂર સુધીના પ્રદેશમાં અને દક્ષિણ બિહારમાં કર ઉત્તરવતો હતો. ૧

દક્ષિણ બિહાર શાહજહાના કબજામાં થયો કાળ રજાથી ત્યાંના જમીનદારો તેના પક્ષમાં મળી ગયા હતા; નવાબનાં લશ્કરના સિપાઇઓ અને જમીનદારો બાંગાળામાંથી નારી આવી શાહજહાની છાવણીમાં ભરાતા હતા. શાહજહા શહેનશાહ બને, એટલે મીર કાસિમ બાંગાળાની સુબેદારી ભોગવે અને અંગ્રેજ વેપારીઓ અગાઉની પેઠે વેપાર ચલાવી શકે, એ નક્કી નહોતું. માટે શાહજહાની ચડાઇને અટકાવવાનું કામ બંનેને માટે લાભજનક હતું. તેથી કર્નલ કેલિઓડ મદ્રાસ ગયો, ત્યારે તેની જગાએ આવેલા મેજર કર્નાકે પોતાની જગાંના ચાજ લેતાં જ શાહજહાને મારી હડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૨

૧ His head-quarters were established at Behar, but Daudnugger on the Soane, and Gyah on the Falgu, were also occupied by large detachments of his troops, and the revenues of the province were collected in his name up to within a few miles of the city of *Patna*.—Broome's Rise and Progress of the Bengal Army, Vol. 1. ૩૨૨.

૨ Major Carnac now assumed command of the Bengal force and that officer determined upon an immediate attack the Emperor.—Broome's Rise and Progress of Bengal Army, Vol. I. ૩૨૨.

મીર કાસિમે બીજા ત્રણ લાખ રૂપિયા મોકલ્યા; અને ડિસેમ્બર માસ દરમિયાન ફરીથી છ લાખ રૂપિયા મોકલી સૈનિકોને ચઢેલો પગાર આપી દેવાનું વચન આપ્યું, તથા તેઓનાં લેણાંદેણાંનો હિસાબ તૈયાર કરવા માટે નહાબતરાયને પટણા મોકલ્યો. નવાબનું સૈન્ય આટલું કર્યા છતાં લડાઈ કરવા તૈયાર થયું નહિ; છેવટે અંગ્રેજ સેનાનો દાખલો જોઈ, અને અંગ્રેજ સેનાપતિનો ઠપકો સાંભળી શરમાઈ જઈ લડવા તૈયાર થયું.

કામગાર ખાં અને રાજા બુનિયાદસિંહ પોતપોતાનાં લશ્કર સાથે શાહજહાને આવી મળ્યા હતા; પરંતુ શાહજહાના દરબારમાં કામગારખાંનું આધિપત્ય પ્રમળ થવાથી અંદાખાંને વશ થઈ પહેલવાન સિંહ અને બળવંતસિંહ વગેરે બીજા જમીનદારો શાહજહાથી છુટા પડ્યા હતા. બરાબર આ જ સમયે શાહજહાપર હલ્લો કરવાની તક સાધવામાં મીર કાસિમ અને અંગ્રેજોએ ચતુરતા બતાવી હતી.

વિહાર નગરથી ત્રણ ગાઉ પશ્ચિમે આવેલાં સ્થાન નામનાં નાના ગામડા પાસે, મોહીના નદીની એક નાની શાખાને કિનારે શાહજહાએ છાવણી નાખી હતી. મેજર કર્નોટનું સૈન્ય એ નાની નદીને સામે કિનારે આવ્યું, કે તરત લડાઈ શરુ થઈ. આ લડાઈમાં શાહજહાના સૈન્યે નવાબની સેનાને અટકાવવા બહુ પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ એક અણુધાર્યા બનાવે લડાઈની દીશા બદલી નાખી. શાહજહા એક કેળવાયલા હાથી પર ખેસી પોતાના સૈન્યને ઉશ્કેરેતો હતો.

૧ મિલના ઇતિહાસમાં આ લડાઈને ગયાનાં યુદ્ધના નામથી ઓળખાવેલ છે. પરંતુ ખરૂં સ્થાન તે નથી. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોમાં ફક્ત જૂમ એકલો પોતાના ઇતિહાસમાં એ લડાઈનું ખરૂં સ્થાન બતાવી ગયો છે.

તેવામાં એક તોપનો ગોળો હાથી પર આવી પડ્યો; હાથી બડક્યો, ઢાંચણી તરફ નાડો; એથી બાદશાહી સૈન્ય પણ નાહું^૧.

મેજર કર્નાકે યોગ્ય અવસરનો લાભ લેવા પ્રયત્ન વેગે શત્રુઓ પાછળ પડવાનો હુકમ આપ્યો. પણ અચાનક એક મુશ્કેલી આવી પડતાં તેમ થઈ શક્યું નહિ. કૃત્ય વીર મોસિય લૉ સિરાજદૌલાનાં મરણ બાદ શાહનશાને આવી મળ્યો હતો. તેણે અંગ્રેજોને અટકાવવા માટે પોતાનું સૈન્ય આગળ આણ્યું. શશસ્ત્ર દ્વેય સેના જોઈ મેજર કર્નાક આગળ વધી શક્યો નહિ.

૧ Mooshur Lass finding himself abandoned and alone, resolved not to turn his back; he bestrode one of his guns, and remained firm in that posture, waiting for the moment of his death. This being reported to Major Carnac he detached himself from his men, with Captain Knose and some other officers, and he advanced to the man on the gun without taking with him either a guard or any Telengas at all. Being arrived near, his troop alighted from their horses, and pulling their caps from their heads they swept the air with them as if to make him a *salute*; and the salute being returned by Mooshur Lass in the same manner, some parley ensued in their own language. Seir Mutakherin, Vol II. 164.

મોસિય લૌ ના પિતાનું નામ જ્ઞેન લૌ હતું. તે સ્કોટલૅન્ડ માં જનમ્યો હતો, છતાં ફ્રાંસમાં રાજ્યના કાર્ય માટે નીમાયો હોવાથી ફ્રેન્ચ ગણાયો હતો. તેના વીરપુત્ર મોસિય લૌએ ફ્રાંસમાંજ લશ્કરી કેળવણી લીધી હતી. ત્યાંથી તે હિંદમાં આવ્યો. અંગ્રેજોના જુલમથી અંદ્રનગરમાંથી નાસી તે સિરાજદૌલાને આશ્રયે આવી રહ્યો હતો. પણ અમાગિયો સિરાજદૌલા અંગ્રેજોનાં કાવતરામાં ફસાયો હતો; મોસિય લૌ જેવા જની મિત્રને તેણે રાજધાનીમાંથી રજા આપી, ને બળવાખોર અમલદારોની યુક્તિથી પાંજરામાં પુરાયો હતો. મોસિય લૌ અંગ્રેજોનો શત્રુ હોવાથી અંગ્રેજોએ તેને બંધાવ્યો, બિહાર અને આરિસ્સામાંથી હાંકી કાઢ્યો હતો. આ બધી વાતો યાદ લાવી મોસિય લૌ મેજર કર્નાક સામે આવી ઉભો. બધા હડી ગયા. અંગ્રેજોની તોપોના ગોળાનો માર ખાત્ર ઘણા ખરા સૈનિકો નાસી ગયા. પરંતુ પચાસ સાહસિક સૈનિકો, તેર અમલદારો અને તેઓનો સેનાપતિ મહાવીર લૌ જરા પણ ડગ્યા નહિ^૧. અંગ્રેજ સેનાપતિ આ હિંમતવાન શરતીરોની સામે આવી થોડીવાર તો દિંખૂઠ બની ગયો. ત્યાર બાદ તે પોતાના લશ્કરને મોખરે આવી, તેઓને આવી હિંમત માટે મુશ્કારકબાદી આપી, આની રીતે જીવન વેણી, ન મરવાની વિનંતી કરવા લાગ્યો. ઘણી વિનંતી બાદ મોસિય લૌએ લડાઇનું મેદાન તજી અંગ્રેજોની છાવણીમાં આવવાનું કમુલ્યું, પરંતુ હથિયાર તજી દેવાને સાફ ના પાડી. અંગ્રેજ સેનાપતિએ બહુજ આદરમાન પૂર્વક લૌની એ વિનંતી સ્વિકારી. લૌ પોતાના સૈનિકો સાથે અંગ્રેજ છાવણીમાં નજર કેદ થયો^૧. આ પ્રમાણે લડાઇમાં

જીત થઈ આ પ્રમાણે શાહજાદાને નાસવું પડ્યું. પરંતુ આ લડાઈથી કોઈને કશો ફાયદો ન થયો. શાહજાદાએ ફરીથી લશ્કર એકત્ર કરી પટણા તરફ ધસારો કર્યો.

લડાઈ પૂરી થયા બાદ અંગ્રેજ સેનાપતિએ શાહજાદાની હાવણીમાં ફત મોકલ્યો હતો; પરંતુ તેજ વખતે શાહજાદાએ પટણા પર હલ્લો કર્યાની ખબર આવી. તેથી પટણાના બચાવ માટે સૈન્ય મોકલવું પડ્યું.

શાહજાદા પાસે ફત તરીકે જેને મોકલવામાં આવ્યો હતો તેનું નામ સિતાબરાય હતું. એ નામ અંગાળાના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ થઈ રહ્યું છે. વિદ્યા, બુદ્ધિ, સાહસ અને વીરતામાં સિતાબરાયે વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી હતી. તે માટે જ અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેની ફત તરીકે નીમણૂક કરી હતી.

સિતાબરાયે શાહજાદાને ઘણું સમજાવ્યું, અંગ્રેજોની માગણી કમુલ રાખવાનું જણાવ્યું, પણ શાહજાદાએ ન માન્યું. છેવટે સિતાબરાય ગળગળો થઈ બોલ્યો,— ‘શાહજાદા, આજે અંગ્રેજોને જે માગણી કરે છે, તે આપ કમુલ કરતા નથી; પણ એક સમય એવો આવશે કે આપને પોતાને સંધિ માટે અંગ્રેજોને શરણ થવું પડશે, તે વખતે અંગ્રેજો પોતે આ નિયમો કદી કમુલ નહિ રાખે.’”

૧ His Majesty would himself shortly seek those terms of pacification, which he now refused, and would not find them; or if he found any at all, they would fall short of those now proffered, and not redound so much to His Majesty's honor and advantage—Seir Mutakherin, Vol. II 166.

સિતાબરાયે જે કહ્યું હતું, તે ખરું પડ્યું. થોડા દિવસોમાં શાહનવાનો મોહ હતરી ગયો. સૈનિકોને પગાર ન મળવાથી લશ્કર વિખરાઇ ગયું. અંગ્રેજોની એક કામ પર મંડ્યા રહેવાની શક્તિ તો જગજહેર છે. તેઓ એક ગામથી બીજો ગામ, અને બીજો ગામથી ત્રીજો ગામ એમ શાહનવાની પાછળ પડ્યા. છેવટે ઇ. સ. ૧૭૬૧ના જાન્યુઆરીની ૨૯ મી તારીખે શાહનવાને પોતાને સંધિની માગણી કરવી પડી. અંગ્રેજોની છાવણીમાં બહોળી ફૅન્ડલેસાખાને હૂત તરીકે મોકલ્યો પડ્યો. અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર કર્નાકે કહ્યું, “હું સ્થાયી સંધિ કરી શકું નહિ; તોપણ શાહનવા જે બગવાખોર કે મગારખાને ત્યાગ કરે અને પોતાના લશ્કર સાથે શેાણ નદીને પેસે પાર ચાલ્યા જાય, તો હું તેમની આ માગણી કલકતાની અંગ્રેજ કાઉન્સિલને મોકલી શકું.” આ રીતે અંગ્રેજોએ લડાઇ બંધ ન રાખી. ૨ જુન્યુઆરીએ તેમનું લશ્કર શાહનવાની છાવણી આગળ આવી પહોંચ્યું. શાહનવાને લડાઈ કરવાની ઇચ્છા પડી, પરંતુ તે વખતે તેમની લડાઈ કરવાની ઇચ્છા તો મરી ગઇ હતી. તેણે લડાઇ અટકાવવા માટે અંગ્રેજ છાવણીમાં હૂત મોકલ્યો. પરંતુ અંગ્રેજ સેનાપતિએ એ કશું માન્યું નહિ;—તેણે શાહનવા પર હલ્લો કર્યો. એનું ૧૭ એ આવીયું કે શાહનવાને નાસવું પડ્યું, અને કામગારખાને પદબ્રષ્ટ કરી સંધિની માગણી કરવા પોતાને જાને ખિટિશ છાવણીમાં હાજર થવું પડ્યું.

ગયાની પાસે બાદશાહી અને સુબેદારની છાવણીને અરધે રસ્તે ઇ. સ. ૧૭૬૧ ના ફેબ્રુઆરીની ૬ ઠી તારીખે શાહનવા શાહઆલમ

૧ Broome's Rise and Progress of the Bengal Army, Vol. I. 132.

અને મેજર કર્નાકની મુલાકાતથી વાસ્તવિક રીતે હિંદમાં બ્રિટિશ રાજશક્તિનો પાયો દૃઢ થયો ગણાય. ત્યારબાદ બીજો દિવસે શાહજહાં પોતે બ્રિટિશ હાવણીમાં આ ગ્યો. તેને યોગ્ય આદરમાન આપવામાં આવ્યું. આ આદરમાનથી શાહજહાં ખુશ ખુશ થઈ ગયો. અને ૮ મી ફેબ્રુઆરીથી અંગ્રેજોના મહેમાન તરીકે અંગ્રેજોની હાવણીમાં રહેવા લાગ્યો. આ રીતે મોગલ સિંહાસનનો અધિપતિ જાતે અંગ્રેજોના મહેમાન બનવાથી બધી વાતનો ટંકો ગંધ પડ્યો.; અંગ્રેજ હાવણીમાં તેને આદરશાહ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. રાજા રામનારાયણ મહેમાનની પરોણાગત માટે રોજની હજાર મુદ્રા આપવા લાગ્યો.

શાહજહાં વશ થવાથી અંગ્રેજ સેનાપતિ ગહુજ ખુશી થયો; અને તેને સાથે લઈ બિહારની રાજધાની પટણા તરફ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. અંગ્રેકઝાન્ડર ચેમ્પયન અને રાજા દુર્લભરામ પર સૈન્યની જવાબદારી સોંપી, તેમને ગયામાં રાખી, સેનાપતિ મેજર કર્નાક આદરશાહ શાહઆલમને લઈ પટણા તરફ દોડ્યો.

પટણા ધાણું જૂનું શહેર છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ રાજાઓની રાજધાની પાટલીપુત્ર, મુસલમાનોના સમયમાં પણ બિહારની રાજધાની ગણાતું હતું. આ રાજધાનીમાં એક નાનો કિલ્લો અને ખામથી વીરંગાએક ગઢ જણાતો હતો. શહેરની એક બાજુએ ગંગાનદી વહેતી હતી, બાકીની ત્રણ બાજુએ મજબૂત કંચી દિવાલ હતી. આ દિવાલની બહાર શહેરના પાદરમાં અંગ્રેજોએ એક કોઠી સ્થાપી હતી. શાહજહાંએ આવી બાંકીપુરમાં હાવણી નાખી. અંગ્રેજોએ પટણાના આશ્રમણા દરવાજા પાસે હાવણી નાખી. છેવટે ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીએ

શાહજહાંએ ધામધુમ સાથે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેને પટણાના કિલ્લામાં ઉતારે આપવામાં આવ્યો.

અંગ્રેજો સાથે શાહજહાંની મિત્રતા દિવસે દિવસે વધવા લાગી. દિલ્હીની ગાદી મેળવવી, એજ શાહજહાંનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. તે અંગ્રેજોની મદદ વડે ઉદ્દેશ પાર પાડવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. તેને ગાદી અપાવવાથી અંગ્રેજોની શક્તિ આખા હિંદમાં પંકાશે, એ વાત અંગ્રેજો ઘણી સારી રીતે સમજતા હતા; પરંતુ કલકત્તાની અંગ્રેજ કાઉન્સિલના અંદરઅંદરના કંકાસથી અને જોઇન્ટું લશ્કર ન હોવાથી શાહજહાંની આશા પૂર્ણ થઈ નહિ. તેને હાલમાં તે રોજની ૧૦૦૦ મુદ્રા મેમાનગત તરીકે મેળવી સંતોષ રાખવો પડ્યો.^૧

૧ The prospect of an advance upon Delhi, and the advantages to be expected from restoring the Monarch to his throne, appear for a moment to have dazzled the eyes of the Council, and to have been considered as feasible; but it was finally abandoned, partly from a conviction of the want of means and material, and partly owing to the dissensions and disputes in Council, in which any plan proposed by one party was certain of meeting with opposition from the other.—Broome's Rise and Progress of the Bengal Army, Vol. I. 329.

પ્રકરણ ૧૨ મું

મીર કાસિમને સનદ મળી

“ Lo, the dire tempest gathering from afar,
In dreadful clouds has dimm'd the Imperial star;
Has to the winds, and broad expanse of Heaven,
My state, my royalty, my kingdom given !
Time was, O king, when clothed in power supreme,
Thy voice was heard, and nations hailed the theme;
Now sad reverse—for sordid lust of gold:
By traiterous wiles, thy throne and Empire sold ! ”
—Shah Alam.

મોગલ સક્તનતની ઉન્નતિ જેમ અતિશય વિસ્મય પમાડે
તેવી છે, તેમ તેની પડતી પણ તેવી જ છે. તે દુઃખની વાત બતાવવા

માટે છેલ્લા મોગલ શહેનશાહે જે કવિતા રચી છે; તેના અક્ષરે અક્ષરમાં કરુણરસ છલકાઈ રહ્યો છે! મૂળ કવિતા ફારસી ભાષામાં લખાએલી છે. તેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર એક સમયે બહુ જાણીતું હતું. પરંતુ વખતના વહેવા સાથે મૂળ અને ભાષાન્તર બંને દુપ્રાપ્ય થતાં જાય છે.^૧

મોગલ-સલ્તનત ગઈ, તેની પડતીની વાતો પણ વિસ્મૃતિના ગર્ભમાં વિલીન થતી જાય છે! મોગલોના બળવાન હાથોએ હિંદમાં જે બળવાન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેના તેજથી એક વખત યુરોપીઅનો અંજારી ગયા હતા. અત્યારે ફક્ત જમુના નદીને કિનારે ક્ષેત્રી પ્રખ્યાત કબર સિવાય એ તેજનું સાક્ષી કોઈ રહ્યું નથી, બીજું જે કંઈ સાક્ષી તરીકે રહ્યું હતું, તે પાણુ ધામે ધામે છૂર્ણ થતું જાય છે!

બાદશાહોની નિર્બળતા એજ મોગલ સલ્તનતની પડતીનું મૂળ કારણ ગણાય છે. પરંતુ દરેક બાદશાહ કંઈ નબળા નહોતા, દુર્ગુણી નહોતા. મોગલ સલ્તનતના અંધારણમાં જ તેના નાશનાં બીજો છુપાઈ રહ્યાં હતાં. એ બીજોનો વિકાસ બાદશાહો અટકાવી શક્યા નહિ. તેઓ તદ્દન બિનકેળવાએલા નહોતા; બ્રહ્મા બાદશાહો તો વિદ્વાન તરીકે પંકાતા હતા.

હિંદમાં જે જે ભાષાઓ પ્રચલિત હતી, તે બધી ભાષાઓમાં

૧ મૂળ કવિતા અને તેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કમાન ફ્રાંકલિનકૃત “શાહ આલમ” નામના પુસ્તકમાં છપાએલ છે. એ પુસ્તક અત્યારે મળતું નથી.

હોસિયારી મેળવી, શાહઆલમ સુંદર કવિતા બનાવતો, તેની કવિતા એવી તો સુંદર બનતી કે તે બિનમ કવિ તરીકે પંકાતો હતો^૧. પરંતુ તેના સમયમાં જ મોગલોનો ગૌરવરવિ અસ્ત પામ્યો !

તરવારના બળવડે રાજ્ય ફેલાવવું એ કઠણ નથી. પરંતુ સારો અમલ ચલાવી મહારાજ્યનો પાયો નાખવો એ બહુ કઠણ છે. ત્યાં સુધી મોગલ સામ્રાજ્યમાં સારો અમલ ચાલતો હતો, ત્યાં સુધી સામ્રાજ્યની ક્ષતિ થતી જતી હતી. જે દિવસથી સારો અમલ ચાલતો બંધ પડ્યો, ત્યારથી સામ્રાજ્યની અધોગતિ શરૂ થઈ. શાહ આલમનો જન્મ થયો, તે પહેલાં ખરાબ અમલને લીધે મોગલ-સામ્રાજ્યની પડતી શરૂ થઈ ગઈ હતી.

કેવળ એકજ બનાવથી મોગલ સામ્રાજ્યની અધોગતિ થઈ નથી. ઔરંગઝેબની આખર અવસ્થામાં જે અંધાધુંધી ફેલાઈ હતી, તેમાં મોગલ રાજગાદી સળગી રાખ બની ગઈ. ઔરંગઝેબના ઉત્તરાધિકારીઓ એ અંધાધુંધી—એ પડતી—અટકાવી શક્યા નહિ.

જેઓ મોગલ સામ્રાજ્યના રક્ષક હતા, તેઓના વિશ્વાસવા-

૧ Shah Alam had improved a very good education by study and reflection; he was a complete master of the languages of the East, and as a writer, attained an eminence seldom acquired by persons in his high position.—Captain Franklin's Shah Alam.

તથી, કજીઆટટાથી અને સ્વાર્થીપણાથી મોગસોની ગૌરવપતાકા ભોંયભેગી થઈ. દક્ષિણમાં નિઝામે, અને અયોધ્યામાં વજીરે સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છાથી આદશાહની અમલ ચલાવવાના શક્તિને પાંગળી બનાવી મૂકી. આ તકનો લાગ લઈ વિજયોન્મત મરાઠી સેના લૂંટફાટ ચલાવવા માટે હાથમાં તરવાર લઈ આદશાહી અમલને તોડી પાડવા ધસી. મોગલ અમલની છાયા માત્ર રહી. એ છાયા પણ નાદિરશાહના હથ્થાથી જતી રહી!

દિલ્હીનો નામનો આદશાહ મહમ્મદશાહ કોઈ પણ રીતે નાદિરશાહને અટકાવી શક્યો નહિ; તેને શરમ ઉપજાવે તેવી સંધિ કરી મોગલ સામ્રાજ્યની શોચનીય દશા દર્શાવી આપવાની જરૂર પડી. આ સંધિ મુજબ સિંધુ નદીની પશ્ચિમનો બધો મુલક નાદિરશાહના તાબામાં ગયો, લાહોર, ગુજરાત, મુલતાન અને કાબુલનું મહેસૂલ નાદિરશાહને આપવાનું કબુલાયું.

દક્ષિણમાં મરાઠી રાજ્યે પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી હતી; નિઝામ પણ સ્વતંત્ર થયો હતો; અંગાળા, બિહાર અને આરિસાના સુબેદારે ખંડણી આપવાનું બંધ કર્યું હતું; અયોધ્યાનો વજીર સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવા તૈયાર થયો હતો; એ વખતે હિંદનો પશ્ચિમ ભાગ નાદિરશાહને સોંપી મહમ્મદશાહ કંગાળની માફક દુઃખ ભોગવતો ભોગવતો દિલ્હીનાં ખંડેરામાં દિવસો ગાળવા લાગ્યો!

નાદિરશાહનાં મરણ પછી થોડા રોજ માટે મહમ્મદશાહ ચિંતામાંથી મુક્ત થયો હતો. તે દરમિયાન મોગલ સામ્રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના માટે, હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાં પોતાની સત્તા વધારવા માટે

તૈયાર થયો. પરંતુ તેના અમલના છેલ્લા વર્ષમાં (ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં) ફરીથી લડાઈ સળગી. અહમદશાહ અબ્દલી ' શહેનશાહ 'ની પદવી ધારણ કરી હિંદપર ચડાઈ કરવાના ઇરાદાથી લાહોર આવ્યો.

આ વખતે પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે દિલ્હીશ્વર લશ્કર એકત્ર કરવા તૈયાર થયો. હોલવાતા દીવાએ છેલ્લો ચમકારો કર્યો. શાહનશાહ અહમદશાહ મુખ્ય કારભારી કમરૂદ્દીન અને તેનો પુત્ર મહિમન મુલ્ક સેનાપતિ બન્યા. તેઓની કુશળતાથી અબ્દલી હારી સ્વદેશ ગયો. કમર-ઉદ્-દીન મરાયો, તેથી તેના પુત્રને લાહોરનો સુબેદાર નામી શાહનશાહ દિલ્હી આવ્યો.

રાણિપત આગળ આવતાં શાહનશાહે પોતાના પિતાના મરણના સમાચાર સાંભળ્યા. રાજધાનીમાં આવી, તખ્તપર બેસી, અહમદશાહ લાગતા વળગતાને પદવીઓ આપવા લાગ્યો. જે મુસલમાની અમીર કમરાવો સ્વાર્થમાં આંધળા બની મોગલ સમ્રાટનો નાશ કરવા તૈયાર થયા હતા, તેજ આદશાહની કૃપાથી કિંચા ઓઢાપર આવ્યા.

અયોધ્યાનો મનસુર અલીખાં તે વખતે કમરાવોમાં આગેવાન થયો હતો. તેને વજીરની પદવી મળી, તેથી તે પોતપોતાના મળતી-આઓને દરબારમાં નીમવા લાગ્યો. તેની કૃપાથી ગાંધી ઉદીનખાં 'મીર બક્ષી' થયો. ધીમે ધીમે દિલ્હીશ્વરની બધી સત્તા અયોધ્યાના વજીરના હાથમાં ગઈ; આદશાહ તો તેના હાથનું રમકડું બની ગયો.

બીજા કમરાવો આથી બહુ અસંતુષ્ટ થયા. તેઓ આદશાહ પાસે જુદી જુદી ફરીયાદો કરવાનો પ્રસંગ બોળવા લાગ્યા. વજીર-

સાહેબ પણ આદશાહને દેદીની માફક હંમેશાં પહેરેગીરોથી વીંટળા-
એલો રાખી પોતાના શુઓ તેની સાથે કરી વાતચીત ન કરી શકે
તેવો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યો. મોટા મોટા અમલદારો વજીરસાહે-
બના ગુલામ હતા; સેનાપતિ પોતે વજીરસાહેબનો મળતીઓ હતો.
આવી સ્થિતિમાં આદશાહનાં વચન માત્રથી વજીરસાહેબ અતરફ
થાય તેવી આશા નહોતી. આદશાહને પોતાની બૂલ સમજાઈ. તે
વ્યાકુળ થિતે છૂપી મસલત કરવા લાગ્યો. મોગલ સામ્રાજ્યની
પડતીમાં આ રીતે ભયંકર ગૃહકલહની શરૂઆત થઈ.

મોગલ સામ્રાજ્યમાં સારા અમલ કરતાં સેનાપતિ પર વધુ
આસ્થા રાખવામાં આવતી. હંમેશાં લશ્કર વડે પ્રજા પર અમલ
ચલાવવો એ સાહેબ નથી. તક મળતાંજ પ્રજા કોઈ બળવાન પુરુષના
ફરકેરવાથી ફરકેરાઈ આદશાહની સત્તાનો અસ્વીકાર કરી નવા નવાબના
પક્ષમાં જતી હતી. વજીરસાહેબે આ રીતે અયોધ્યામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય
સ્થાપ્યું હતું. આથી તેમની પાસે પૈસો અને સેના બંને હતું. વજીર
આ રીતે આદશાહ કરતાં પણ વધુ બળવાન થઈ ગયો હતો. તે
કંઈ કાવતરાંથી ગાંજ્યો જય તેમ નહોતું. તેણે બધાં કાવતરાં તોડી
પાડવા માટે લડાઈ જાહેર કરી. આ લડાઈથી મોગલ સામ્રાજ્યની
સત્તા તદ્દન જતી રહી.

આ લડાઈમાં જો કે આદશાહને જય મળ્યો, પણ તે એ
જીતનું ફળ ભોગવી શક્યો નહિ. મનસુરઅલી હારી જાટના મુલકમાં
જતો રહ્યો. ઈતિમદૌલા વજીર થયો. મનસુરઅલીને બળવો ઉઠાવવા
માટે સજ્જ કરવી તો રહી, પણ અમુક કારણોથી તેને ક્ષમા આપવી

પડી. આથી ઘરનો કજીઓ શાન્ત ન પડતાં અગાઉ કરનાં વધી પડ્યો. મનસુરઅલીની કૃપાથી જ ગાજી-ઉદ્દીન મીર અક્ષી થયો હતો; પરંતુ આ વખતે તેણે મનસુરઅલીને ક્ષમા આપવાનું નાપસંદ કરી જાટોપર ચડાઇ કરી. મુખ્ય કારભારી આથી ગુસ્સે થયો. તેણે મીરઅક્ષીને તોષો તથા દારૂગોળો મોકલવાનું અંધ કર્યું.

મીર અક્ષી આથી બહુ ગુસ્સે થયો. તેણે મરાઠી સૈન્યની મદદ માગી. એક બળવાખોરને સજ્જ કરવા માટે બીજા બળવાખોરની મદદ લઇ દિલ્હીશ્વરનો મુખ્ય સેનાપતિ મોગલોની સત્તા તોડી પાડતો હતો, તે વાતનો કાઢને વિચાર ન આવ્યો. મરાઠી સેનાનો સેનાપતિ મહલાવરાન ગાજીઉદ્દીનને આવી મળ્યો. આદશાહ અને વજીરસાહેબ તેઓની સામે લડવા આવ્યા. આ લડાઈમાં મોગલોનું સત્યાનાથ વચ્ચું. આદશાહ દિલ્હીના દિલ્લામાં કેદ થયો. વિજયી ગાજીઉદ્દીન તેને પદબ્રષ્ટ કરી ગાજીમુદ્દીન નામના તૈમુરવંશી રાજકુમારને ગાદી-પર બેસાડ્યો. અહમ્મદ શાહની આંખો ફોડી નાખવામાં આવી ! ઈ. સ. ૧૭૫૫ ના નવેમ્બર માસથી દિલ્હીશ્વરને પોતાના નોકરના ગુલામ બની ગાદીપર બેસવું પડ્યું.

ગાજીઉદ્દીનની કૃપાથી ગાદી મળી છતાં તેના જેવા નરાધમની વાતોપર આદશાહ આસ્થા રાખી શક્યો નહિ. તે ગાજીઉદ્દીનને પદ-બ્રષ્ટ કરવાના ઉપાયો શોધવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે અંધાધુંધીમાં ફસાઇ પડેલાં સામ્રાજ્યનો ઉદ્ધાર પોતાના બાહુબળ વડે કરવાની શક્તિ ન હોવાથી છેવટે દરબારીઓને અહમ્મદશાહ અબ્દલીની સહાય માગવી પડી. અહમ્મદશાહ અબ્દલી હિંદ પર ચઢાઈ કરવા તૈયાર થયો ! દિલ્હીશ્વર પોતે તેને મદદ કરવા લાગ્યો. મહિમન મુલકની જગાએ તેની બેગમ લાહોરનો

કારખાર ચલાવતી હતી. બૂઝના દ્વારપર સ્ત્રી હતી. ઘરમાં કંકાસ હતો; આવી અસહાય અવસ્થા જોઈ અકમલશાહે હિંદપર ચઢાઈ કરવાની આનાકાની ન કરી.

બેગમ પોતાનો ખચાવ કરવા તનનોડ મહેનત કરવા લાગી, પરંતુ અબ્દલીનો ધસારો અટકાવી શકી નહિ. તેણે દિલ્હી કબજે કરી ગાજીઉદ્દીનને પદબ્રષ્ટ કર્યો. દિલ્હીશ્વર ગાજીઉદ્દીનના કબજામાંથી છૂટ્યો. અબ્દલી જાટોને વશ કરવા દોડ્યો.

આદશાહે પોતાના પુત્ર અલીગૌહરને વજીર નીમ્યો. અબ્દલીથી જાટ લોકો વશ ન થયા; તે ડગલે ડગલે હારવા લાગ્યો; ને શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો ! તક સાધી પદબ્રષ્ટ ગાજીઉદ્દીન અબ્દલીને સીસામાં ઉતારવા લાગ્યો. તેણે માગણી કરી, કે જો મને વજીરપદ આપો, તો હું આપને જાટ લોકોને વશ કરવામાં મદદ કરું. અબ્દલીએ એ વાત સ્વીકારી, કે તરત ગાજીઉદ્દીનને અગ્રેસર થઈ જાટ લોકોને હરાવ્યા. દિલ્હીશ્વર તે વખતે અબ્દલીનો ગુલામ હતો. ને અબ્દલીના હુકમથી ગાજીઉદ્દીનને ફરી વજીરપદ આપવું પડ્યું. એટલે શાહજહાં અલીગૌહર જીવ લઈ નાઠો.

મોગલ સામ્રાજ્યની આ પડતી દશામાં પિતાની ગાદી નિષ્કંટક કરવા માટે અલીગૌહરે મરાઠાઓની મદદ માગી. દિલ્હીશ્વરનાં યુવરાજ દિલ્હીના મુખ્ય શત્રુના કબજામાં આવ્યો તેથી મોગલ સામ્રાજ્યની છાયા પણ અદૃશ્ય થઈ જવાની શરૂઆત થઈ. આ સમયથી અલીગૌહર હિંદના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયો. ત્યારથી તે ઇતિહાસમાં કોઈ વખતે શાહજહાં અથવા કોઈ વખતે શાહઆલમના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

મીરકાસિમ ત્યારે અંગાળા, બિહાર અને આરિસ્તામાં પોતાની સત્તા પુનઃ સ્થાપવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરતો હતો, ત્યારે શાહજહાં શાહઆલમ દિલ્હીની મહત્તા પુનઃ સ્થાપવા માટે કોઈ વખતે મરાઠાઓની, કોઈ વખતે અયોધ્યાના વજીરની, કે કોઈ વખતે અંગ્રેજોની ભીષ્ માગતો હતો.

એક સમયે મોગલ બાદશાહોના પ્રયત્ન પ્રતાપથી હિંદની ભૂમિ કાંપતી હતી. આજે મોગલ બાદશાહોની દુર્દશાને દિવસે બધા અમલદારો સ્વેચ્છાચારી બની પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તત્પર થઈ રહ્યા હતા. શાહજહાંને હાથમાં રાખવાથી, તેના નામની દુહાઈ કેરવી સ્વાર્થ સધાય તેવું હોવાથી ઘણા લોકોએ શાહજહાંને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. અંગ્રેજોને પણ આ ખાતમી મળી ગઈ હોવાથી, ચતુર ચુકામણિ કર્નલ ક્લાઈવે એ રીતે હિંદમાં સત્તા સ્થાપવાના સાધન તરીકે શાહજહાંનો ઉપયોગ કરવાની આશાથી વિલાયત પત્ર લખ્યો હતો. ક્લાઈવની સલાહ માની હોત, તો અંગ્રેજો કયાંની દિવાની સનદ મેળવી અંગાળા, બિહાર અને આરિસ્તાની કુલ સત્તા ભોગવતા હોત. પરંતુ તે વખતે ક્લાઈવની સલાહ મુજબ ન વર્તવાથી મીર કાસિમને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાના પ્રયત્નો કરવાની તક મળી.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર ફ્રાંકલિન કહે છે, કે, “ સમદાલીન લોકો શાહજહાં શાહઆલમની બુદ્ધિ અને સામર્થ્ય બરાબર સમજી શક્યા

૧ It would appear, however thatt his prince's disposition and capacity has been imperfectly understood by his contemporaries.—Franklin's Shah Alam.

નહિ.” બીજા માણસોને માટે એ વાત કદાચ સારી હોય, પણ મીર કાસિમ માટે એ વચ્ચેનો વાપરી શકાય તેમ નથી.

મીર કાસિમ એવો ચતુર માનસશાસ્ત્રી હતો કે તે તરત સમજી ગયો, કે અંગ્રેજોની મદદ મેળવી ગાદી મેળવવી, એજ શાહજહાનો ઉદ્દેશ છે. તેથી મીર કાસિમ ખુશી ન થયો. તે જાણતો હતો, કે તાત્કાલિક સ્વાર્થ સાધવા માટે શાહઆલમ જેની તેની પાસે બાંધ માગે છે, તેથી અહમદશાહ અગ્રહણી, મરાઠાઓ અથવા મુસલમાન ઉમરાવો તેને પુતળાની માફક નચાવે છે. શાહઆલમ અંગ્રેજોને વશ થશે તો મારાથી સ્વતંત્ર સત્તા મેળવી શકાશે નહિ. આવા વિચારથી મીર કાસિમ અકળાવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે અકળાવાનાં ઘણાં કારણો હતાં. શાહઆલમ પટણા આવતાં જ અંગ્રેજોને ખાંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની સનંદ આપવા તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. તેનો ઉદ્દેશ એટલોજ હતો કે અંગ્રેજોને ખાંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની સનંદ રૂપી લાંચ આપી તેમનાં લશ્કર વડે દિલ્હીની ગાદી મેળવવી. પરંતુ અંગ્રેજોએ દિવાની સનંદ સ્વીકારવાની આનાકાની કરવાથી શાહજહાની આશા સફળ થઈ નહિ. તોપણ એક દિવસે એ આશા સફળ નહિ થાય, એમ કોણ કહી શકે? તે દિવસે પોતાની સ્વતંત્ર રાજગાદીનું શું પરિણામ આવે? તે દિવસે પોતાના સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાના દ્રષ્ટા ઉદ્દેશનું શું થાય? મીર કાસિમ કાંપી ઉઠ્યો.

બાહુમળ વડે ખાંગાળામાં મુસલમાની સત્તા સ્થાપી, પરદેશી વેપારીઓને વશ કરી, પોતાનો અધિકાર વધારવો એ મીર કાસિ-

મનો મુખ્ય હેતુ પાર પાડવા તે છૂપી તૈયારીઓ પણ કરતો હતો. પરંતુ ઘટના ચક્ર દ્વય. અંગ્રેજો સાથે શાહઅલમને મિત્રતા થઈ. આથી મીર કાસિમને શાહઅલમને શરણ થઈ તેની પાસેથી સનંદ મેળવ્યા સિવાય છટકો ન રહ્યો. તેથી આત્માભિમાની મીર કાસિમના માથા પર આકાશ તૂટી પડ્યું. તો પણ એ દુઃખ મુંઝે મોંએ સહન કર્યો સિવાય છટકો નહોતો.

મીર કાસિમે વર્દમાન અને ખીરમખ પ્રદેશમાં શાન્તિ સ્થાપવા માટે છાવણી નાખી હતી. ત્યાંથી તેને પટણા તરફ જવું પડ્યું. ઈ. સ. ૧૭૬૧ ના માર્ચની ૧ લી તારીખે પટણા પાસે ચૈકુડપુર આગળ આવી મીર કાસિમે છાવણી નાખી.

અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર કર્નાક સાથે મીર કાસિમને તટસ્થ થઈ. ૧ નવામે પ્રથમ તો સમસ્ત સૈન્યની જવાબદારી લઈ પોતાનો અધિકાર સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો; અને શાહઅલમને પટણામાં શા માટે લાવવામાં આવ્યો, તે માટે વાદવિવાદ કર્યો; પણ છેવટે કશો ઉપાય ન ચાલવાથી અનિચ્છા છતાં શાહઅલમની પાસેથી ખિસ્ત લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

આ કાર્ય સહેલાઈથી પાર પડ્યું નહિ. મીરકાસિમની ઇચ્છા ન હોવાથી તે આ બાબત જતી કરવા માગતો હતો; મેજર કર્નાક

૧ On arrival, he was visited by Major Carnac. and the long series of discussions and disputes, which followed, appear to have commenced at the first interview.—Broom's Bengal Army, Vol. I. P. 331.

તેનું ગૌરવ ઘટાડવા માગતો હતો. છેવટે ૧૨ મી માર્ચે પટણાની અંગ્રેજ કોટીમાં શાહજહા સાથે મીર કાસિમની મુલાકાત થઈ.

મુસલમાન ઇતિહાસ લેખક સૈયદ ગુલામ હુસેને આ દરબારનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. અંગ્રેજોએ ખૂબ તૈયારી કરી હતી; તેઓએ સિંહાસનને બદલે ખાણું લેવાનાં એ ટેબલ પર લાલ બનાત ખિચાવી હતી; ભોંય તળીઆં પર ગાલિયો પાથર્યો હતો. મકાન બહાર અંગ્રેજ-સેના હારબંધ હભી હતી. શાહજહા દરવાજા પર આવી પહોંચ્યો, કે તરત અંગ્રેજ સેનાનાયકોએ તેને આદરમાન પૂર્વક સિંહાસન પર બેસાડ્યો. શાહજહા સિંહાસન પર બેઠો, કે તરત દરબારની શરૂઆત થઈ. અંગ્રેજ સેનાપતિએ નજરાણું ધરી રિવાજ મુજબ કુર્નિસ કરી દરબારનું માન રાખ્યું. એક કલાક બાદ મીરકાસિમ આવી પહોંચ્યો. તેને પણ રિવાજ મુજબ નજરાણું ધરવું પડ્યું. શાહજહાએ તેને સિંહાસનની એક બાજુએ બેસાડી, રિવાજ મુજબ ખિલત આપી, બંગાળા, બિહાર અને આરિસાના સુબેદારપદે તેનો અભિષેક કર્યો. મીરકાસિમે વાર્ષિક ૨૪ લાખ રૂપીઆ ખંડણી આપવાનું કબુલ કરી સુબેદારી ગ્રહણ કરી, યોગ્ય સમયે દરબાર ખરબાસ્ત થયો.^૧

આ દરબારમાં કોઈની આશા પૂર્ણ ન થઈ. મીરકાસિમનું માથું નીચું થયું, શાહઆલમનું માથું પણ નીચું થયું. મીરકાસિમને તાબેદારી સ્વીકારવી પડી. અંગ્રેજોએ શાહજહાને દિલ્હીની રાજગાદી બેળવી આપવાનું ન સ્વીકાર્યું. તેને થોડા રોજમાં નિરાશ થઈ પટણા છોડવું પડ્યું.

પટણાનો દરબાર અત્યારે ઇતિહાસમાં જૂનાં દશરોમાં નીર-
વપણે કીડાઓનો ખોરાક થઈ રહ્યો છે. પરંતુ એ દરબારમાં જ અ-
ંગ્રેજોની શક્તિ વિકાસ પામી. જ્યારે આ દરબારનાં સમાચાર જાહેર
થયા, ત્યારે હિંદના લોકોએ જાણ્યું કે અંગાળા, બિહાર અને
ઓરિસ્સાનો નવાબ તો શું પણ હિંદનો રાજધિરાજ પણ અંગ્રેજ
વેપારીઓની ઇચ્છા મુજબ વર્તે છે !

અંગ્રેજોએ ધાર્યું હોત, તો તેઓ બિનલરકતે અંગાળા, બિ-
હાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની સનદ મેળવી, મીર કાસિમને છેતરી
શકત. પણ તેઓએ તે રસ્તો ન લીધો. આથી તેઓનાં વખાણ
થવાં તો દૂર રહ્યાં, પણ કોઈ કોઈ લખી ગયા છે, કે “દિવાની
સનદ મળતી હોવા છતાં આવી રીતે છોડી દીધી એ કીધ થયું નહિ !”

પ્રકરણ ૧૩ મું

રાજ્ય વહીવટ

—૧૦—

At the close of 1762 he had not only paid off all the debts of the State, but his revenue returns showed an excess of income over expenditure—Col. Malleon.

મીરકાસિમનો વિચિત્ર ઇતિહાસ ઘણી લડાઈઓથી બરપૂર હોવાથી કોઈ પણ ઇતિહાસમાં તેના રાજ્ય અમલની વિસ્તૃત ચર્ચા જોવામાં આવતી નથી. મીરકાસિમે થોડા દિવસમાં રાજ્યનું અધું દેવું વાળી ખજાનો તરફથી હતો, તે પરથી ઘણા લોકો એમ માને છે, કે પ્રજાને પીડ્યા સિવાય કોઈ પણ ઉપાયે એમ ખતી શકે નહિ. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ નહોતું. મારે મીરકાસિમે કઈ રીતે રાજ્ય

ચલાવ્યું હતું, તે આખન વિચારવાની ખાસ જરૂર છે.

અમે જે સમયની વાત કરીએ છીએ, તે સમયે પૈસા કમાવા માટે હિંદના જુદા જુદા વિભાગોમાં જત જતના લોકો આવી વસ્યા હતા. જમીન ફળદ્રુપ હતી; અંગાળી કારીગરો કારીગરીમાં કુશળ હતા; દેશમાં અંધાધૂંધી પ્રસરી રહી હતી;—આ બધાં કારણોને લીધે વેપાર અથવા લડાઇ વડે રાતોરાત મોટા માણસ થવું એ કંઈ મુશ્કેલ નહોતું. યુરોપીયનોમાંના કોઇ વેપાર કરી તે કોઈ લશ્કરમાં જોડાઈ પૈસા કમાવાની તક ખોળતા હતા. આ બીજી જતના યુરોપીયનો મીર કાસિમના સૈન્યમાં જોડાઈ તેના તાબામાં રહી લશ્કર કેળવવાના કાર્યમાં જોડાયા હતા.

આ પ્રમાણે જે વિદેશી વીર પુરુષો મીરકાસિમના લશ્કરમાં જોડાયા હતા તેમાંના કોઇ કોઈ આ દેશના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે. સમર, ગાર્ગીન અને માર્કરનાં નામ હજી સુધી લોકો વીસરી શક્યા નથી. તેઓ અંગ્રેજો સામે લડવા માટે મીર કાસિમને ઉશ્કેરતા હતા.^૧

૧ મીર કાસિમનાં આ બધાં કાર્યની ચર્ચા કરતાં એક પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર કર્નલ મેલિસન લખી ગયો છે:—These preparations, his movement to Mounger, his repairing and strengthening of the fortifications of that place, the reform of his revenue system, had been inspired by one motive--distrust of the English.—Decisive Battle of India, P. 144.

અંગ્રેજોપર આટલો બધો અવિશ્વાસ કેમ ? એ શું મીર કાસિમની ગાંડાઇ ન કહેવાય ? અંગ્રેજો બાહુબળ વડે રાજ્ય મેળવવા માગતા નહોતા. એટલું જ નહિ પણ શાહજહાંએ જ્યારે તેઓને ખંગાળા ખિહાર અને એરિસસાની દિવાની સનદ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે તેઓએ ચોકખી ના પાડી હતી ! તો પછી અંગ્રેજોપર સદેહ રાખવાનું શું કારણ હતું ?

મીર કાસિમે એ બધાં કાર્યોની વ્યાખ્યા જુદી રીતે કરી લીધી હતી. અંગ્રેજો પડતીમાં આવેલા મોગલ સામ્રાજ્યનો વહીવટ બદલ્યું કરવા આતુર નથી, એ વાત તે બરાબર સમજ્યો હતો. પરંતુ તે સાથે મીર કાસિમ એ પણ સમજ્યો હતો, કે અંગ્રેજ વેપારીઓ આ દેશની દોલત આડકતરી રીતે હજમ કરી જવાની આશાથી ખિનજઠાતે વેપાર ચલાવે છે; તે પદ્ધતિ અટકાવવામાં ન આવે તો દેશ બચવાનો નથી; તેમ એ પદ્ધતિમાં ડખલગીરી કરતાં લડાઈ થશે, એ પણ નક્કી છે. અંગ્રેજ વેપારીઓની ખિનજઠાતે વેપાર ચલાવનારી પદ્ધતિમાં હાથ ન નાખવો હોત, તો મીર કાસિમને કોઈ પણ જાતની લશ્કરી તૈયારી કરવાની જરૂર નહોતી. પરંતુ જે બળવાનના જુલમથી નિર્બળને બચાવવા માટે પ્રજાનો પક્ષ લઈ જમીનદારોને દંડતો હતો, તે સ્વદેશનો વેપાર ભાંગી પડવાથી જે હાહા-કાર મચવાનો હતો, તેની હિપેક્ષા કરી શક્યો નહિ. તે માટે જ મીર કાસિમને જાણતા છતાં અગ્નિમાં કુદી પડતું પડ્યું હતું. આજ તેના સત્યાનાશનું મૂળ હતું; વળી આજ આ દેશમાં ઇંગ્લીશ સામ્રાજ્યની સ્થાપનાનું ઐતિહાસિક સૂત્ર હતું. મીર કાસિમે અંગ્રેજો સાથે કશુંએ ન કર્યો હોત, તો ખંગાળામાં મુસલમાની રાજ્ય ઉખડી

મયું ન હોત; પણ અંગ્રેજ વેપારીઓ અને નવાઓના જૂલમથી દેશનું વધુ ખૂંદ થયું હોત.

લોકો લાભના લોભથી છતી આંખે આંધળા બને છે. તે જ-માનાના અંગ્રેજ વેપારીઓ પણ આંધળા બન્યા હતા આ દેશ કંઈ તેમના તાગામાં નથી, તે વાન તેઓ વિસરી ગયા હતા. તેઓના જૂલમથી પ્રગ્ન કદળા ઉડી હતી. મુસલમાન અગર હિંદુ ફાજદારો તેનો કશો ફાયદો કરી શકતા નહ. મીર કાસિમ દરરોજનો આ પોકાર સાંભળી દિનમત્ત બની ગયો હતો. લાભના લોભથી અંગ્રેજો આંધળા બની ગયા છે. રાજધર્મ પાળવાની અશક્તિ જોઈ આત્મ-ગ્તાનિથી મીર કાસિમ પણ આંધળો બનતો જતો હતો.

મુસલમાન ઇતિહાસકાર સૈયદ અબ્દુલ્લાહુસેને કાંઈ મીર કાસિમનાં વખાણ કરવા માટે પોતાનો ઇતિહાસ લખ્યો નથી. છતાં તેને લખવું પડ્યું છે, કે “જેઓ મનુષ્યોનાં કાર્યના બનાવોની નોંધ કરશે, તેને ખરી વાત કહેવી જ પડે છે. મેં મીર કાસિમના ઘણાં દાવો બતાવ્યા છે. માટે તેના ગુણો પણ બતાવવા જોઈએ! મીર કાસિમને દેશી સિપાઈઓ તથા સેનાપતિઓ પર વિશ્વાસ નહોતો, તેથી તે વખતો વખત સામાન્ય બાબતમાં તેઓને ફાંસીની સજા કરતો. પરંતુ દિરાની અથવા ફાજદારી ન્યાય આપવામાં, સૈન્ય અને દરબારપર અમલ ચલાવવામાં, અથવા પાંડિતોનું માન જાળવવામાં તે જે શક્તિ દર્શાવી ગયો છે, તેથી તેને તે જમાનાના આદર્શ રાજા તરીકે ગણવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ થતી નથી. તે અઠવાડિયામાં બે દિવસ રીતસર ન્યાયાસનપર બેસતો, અપીલો સાંભળતો અને વાદી પ્રતિવાદી તથા તેઓના સાક્ષીઓની જુબાની

સાંભળી યોગ્ય ન્યાય આપતો. તેના અમલમાં કોઇ પણ અમલદાર લાંચ લઇ કોઇની તરફેણમાં ચુકાદો આપી શકતો નહિ. જમીનદારોના જૂલમમાંથી પ્રબળે છોડાવવી એ તેનું પ્રિય કાર્ય હતું. સિરાજદૌલાએ ઘણા ખર્ચે જે ઇમામવાડી અંધાવી હતી, તેનું રાયરચાકું વેચી મીર કાસિમે ગરીબોને વહેંચી દીધું હતું.^૧ ”

મીર કાસિમે પોતાનો હિદ્દેશ પાળવા માટે જુદા જુદા કિપાયો વડે પૈસો એકઠો કર્યો હતો. તે પૈસો ભોગ ભોગવવામાં ન વાપરતાં તે વડે પોતાની શક્તિ વધારવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; મોંગીરનો જુનો કિલ્લો સમરાવી ત્યાં રાજધાની સ્થાપી; હોશિયાર દેશી કારીગરો નીમી દારૂગોળો, અંદુકો, તોપો વગેરે હથિયારો અનાવવાનું શરૂ કર્યું; તથા યુરોપી પદ્ધતિ મુજબ લડાયક કેળવણી આપી પોતાનાં સૈન્યને સખળ બનાવ્યું.

તે જમાનામાં અંગાળીઓમાં તાકાત હતી; પરંતુ યુરોપી પદ્ધતિ મુજબ લડાયક કેળવણી ન મળવાથી તેઓ બરાબર કામ કરી શકતા નહિ. મીર જાફર ગાદીપર બેઠો ત્યાર બાદ થોડે દિવસે કર્નલ કલાઈવે તેને યુરોપીઅન લશ્કરની લડાયક કળા જોવાનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું. લશ્કરની ત્વરિત ગતિ, ગોળી ચલાવવાની કળા વગેરે અદ્ભુત રણશિક્ષા જોઇ મીરજાફરે વિસ્મય પામી મીરકાસિમને કહ્યું હતું, કે “ યુરોપની લડાયક કળા જરૂર અનુકરણ કરવા જેવી છે, દૂરથી તેના પર હલ્લો કરી શકાય નહિ, પણ પાસે આવતાં તેનું બળ જાણી શકાય છે ! ” આ વાત મીર કાસિમને ગળે દતરી ગઇ હતી.

તે તક મળતાં બાહુબળ સાથે લગાયક કળા મેળવવા માટે તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો.

વાંધો ઉઠાવવાથી કશું ન વળ્યું, કલકતાની કાઉન્સિલને દયા ઉપજાવે એવી ભાષામાં ફરિયાદો કરવાથી પણ કંઈ ન વળ્યું—હેસ્ટિંગ્સ અને ગવર્નર વાન્સિટાર્ટ સિવાયના બધા અંગ્રેજો કોઈ પણ રીતે પૈસો મેળવવા વ્યાકુલ હતા. માટે છેલ્લો ઉપાય—બાહુબળનો—અજમાવવા માટે મીર કાસિમ લશ્કરી તૈયારીઓ કરવામાં મશગુલ ગયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું

ઉદ્યોગ પર્વ

The revenous hordes thus let loose on India made the race name of christian (Firingi) a word of terror—until the strong rule of the Moghul Empire turned it into one of contempt.—Sir W. Hunter.

યુરોપિઅનો જ્યારે કેપ ઓફ ગુડ હોપ ઓળંગી હિંદમાં આવ્યા, ત્યારે હિંદના લોકોએ તેમને આબરુદાર વેપારીઓ તરીકે આદરમાન આપ્યું હતું. પરંતુ તેઓએ થોડા જ રોજમાં ચાંચિયા

રૂપે સવત્ર ત્રાસ વર્તીતી પોતાની આખર ગુમાવી હતી; આથી તેઓ ફિરંગીના નામથી ઓળખાતા હતા. આ નામ હિંદવાસીઓની શ્રદ્ધા આકર્ષી શક્યું નહોતું. લોકો ફિરંગીથી ખીતા, તેનો તિરસ્કાર કરતા, શ્રદ્ધા રાખતા નહિ! અંગ્રેજોને પણ હિંદમાં આવતાં ફિરંગીની પદવી મળી હતી.^૧ પરંતુ તેઓનું બાહુબળ તથા લઘાયક કળા જાહેરમાં આવતાં હિંદવાસીઓ ખુફી રીતે તેમની અવજા કરી શક્યા નહિ; ઉલટું મુશ્કેલીમાં આવી પડતાં તેઓનું શરણ સ્વીકારવા લાગ્યા. “ નેટિવ ” શબ્દથી જેમ હિંદવાસીઓને અપમાન જણાય છે, તેમ ફિરંગી કહેવાથી અંગ્રેજો ગુસ્સે થાય છે. પરંતુ મીર કાસિમના સમયમાં મુસલમાનો અંગ્રેજોને ફિરંગીઓજ માનતા; દક્ષત ખીજા ફિરંગીઓ કરતાં અંગ્રેજોને શ્રેષ્ઠ માનવાની તેઓની વંશ-પરંપરાથી ટેવ પડી ગઈ હતી.

મીર કાસિમ આ બધું સમજતો હતો, અંગ્રેજોની લઘાયક કળા ઉત્કૃષ્ટ હોવાથીજ તેઓ બળવાન ગણાય છે, એવી મીર કાસિમની ધારણા હતી. તે જમાનામાં અંગ્રેજો કે બંગાળીઓ એક ખીજના ગુણદોષનો તટસ્થ રીતે વિચાર કરી શકતા નહિ. અંગ્રેજો તુચ્છ બાળતમાં આખી બંગાળી જાતિને બદનામ કરતાં ચૂકતા નહિ; તેજ રીતે બંગાળીઓ પણ નજીવાં કારણોથી આખી અંગ્રેજ જાતિને બદનામ કરતાં ચૂકતા નહિ. એ બંધાં પ્રમાણે ઐતિહાસિક પ્રમાણ

૧ In India it is a positive affront to call an Englishman a Firingi.—Colebrooke's Life of Elphinstone Vol. II. 207

તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. તોપણ જમાનાનો ઇતિહાસ બાણવો હોય, તો તે કાળના ખોટા સંસ્કારોનો પણ નહન ત્યાગ કરી શકાય તેમ નથી. લોકો અંગ્રેજોથી ખીતા પણ તેના પર પ્રેમ રાખતા નહિ. લોકો અંગ્રેજોના આહુત્ય તથા લડાયક કળાને વખાણતા; પણ તેમનું ચારિત્ર ક્રેટ્ટ છે એમ સ્વીકારતા નહિ. કોઇ પણ માણસ અંગ્રેજોનાં ચારિત્રનું અનુકરણ કરવાની જરૂર સ્વીકારતો નહિ; કલતું અંગ્રેજોએ આહારવિહાર, વિદ્યાસવિભ્રમને વિષે અંગાળીઓનાં ચારિત્રનું અનુકરણ કરવાની શરૂઆત કરી હતી. તેઓ હુકકો ખીતા, ખોરના ખાણા ખાદ કંધના, સરિયામ રસ્તાપર શરવા જતા ત્યારે પાલખીમાં બેસતા; પગપાળા જતા તો છત્રીવાળો નોકર તેનાપર છત્ર ધરી ચાલતો ! મીર કાસિમે અંગ્રેજોની લડાયક કળાનું અનુકરણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

જે કપાયથી અંગ્રેજસંના વિશ્વમાં બળવાન થઇ છે, તે કપાયે આ દેશના લોકો અંગ્રેજોની સમાન કેમ ન થઇ શકે ? આ વિચાર મીર કાસિમના મગજમાં પેસી ગયો હતો. મીર કાસિમ પહેલાં હિંદના કોઈ પણ રાજા કે નવાબે આવો વિચાર કર્યો હોય, એવું જાણતું નથી. મીર કાસિમ પોતાનો સંકલ્પ પાર પાડવા તૈયાર થયો. આ કાર્યને માટે મીર કાસિમની યાદગીરી હળુ સુધી હુપ્ત થઇ શકી નથી. તેણે જ પ્રથમ આ દેશના લોકોને લડાયક કળાનું શિક્ષણ આપી અંગ્રેજોના બરોબરી આ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, તથા તે વિચાર અમલમાં મુકવાની તૈયારી કરી હતી. તે તૈયારી બધી રીતે સરળ થઈ હોત, તો મીર કાસિમને નવાબ બનાવવા માટે અંગ્રેજોને પસ્તાવું પડત !

મીર કાસિમ પહેલાં અંગ્રેજી પૂર્વે દિરંગીઓએજ પ્રથમ આ દેશના લોકોને યુરોપિયન પદ્ધતિ મુજબ લગાયક કેળવણી આપવાની શરૂઆત કરી હતી. તે જમાનામાં યુરોપથી સંખ્યાબંધ લાવેલાં છોકરાં લાવવાની સગવડ નહોતી. તેથી પોર્ટુગીઝોને આ દેશના લોકોને કેળવવાની જરૂર પડી. તેઓનું અનુકરણ કરી ફ્રેંચો અને અંગ્રેજોએ પણ સિપાઈઓની પદ્ધતિ ઉભી કરી. કલાઈવની “લાલ પદ્ધતિ” અંગાળામાં પોતાની યાદગીરી હજી સુધી કાયમ રાખી ગઈ છે. યોગ્ય શિક્ષણ મળતાં આ દેશના લોકો થોડા સમયમાં યુરોપની લગાયક કળામાં સુશિક્ષિત બની યુરોપીઓનું બાહુબળ વધારી શકે છે, એ વાતની ઘણી સાબિતિઓ મીર કાસિમને મળી હતી. યોગ્ય શિક્ષકના હાથ તળે કેળવાયેલું દેશી લશ્કર અંગ્રેજોની સત્તાને પુરેપુરી રીતે ઉખેડી નાખી શકે એમ ધારી મીર કાસિમ પોતાનાં લશ્કરને કેળવવા મથતો હતો.

મુસલમાની સૈન્યની બહાદુરી જગજગહેર હતી. તે સેના થોડા યુરોપીઓ આગળ વારંવાર હારી હતી, છતાં તેનું કારણ કંઈ યુરોપીઓનું બાહુબળ નહોતું; તેઓને મળેલી કેળવણીના દોષથીજ તેને વારંવાર હારવું પડ્યું હતું. દેશી સૈનિકોને પૂરતો પગાર મળતો નહિ. યોગ્ય હથિયારો મળતાં નહિ; યોગ્ય પોશાક મળતો નહિ; તેમના સરદારો પણ લાયક નહોતા. મનસબદારો પોતે સેનાપતિઓ બનતા. આખું સૈન્ય એક જ વિભાગ ગણાતું. લગાઈ કરતાં આ બધાં કારણોથી મુસલમાની સેના હારતી. મીર કાસિમે આ બધાં કારણોનો અનુભવ લીધો હતો. તે આ બધી અગવડો દુર કરી

પોતાની સેના અંગ્રેજોની સેના જેવી થાય, તેવા સુધારા કરવા તૈયાર થયો. લશ્કરને સારાં હથિયારો આપવા હથિયારો બનાવવાનું કારખાનું સ્થાપ્યું, સૈનિકોને કેળવવા માટે યોગ્ય શિક્ષકો નીમ્યા. મોંગોલોના કિલ્લો આ નવી કેળવણીનું કેન્દ્રસ્થાન થઈ પડ્યો.

શિક્ષકોનો તોટો ન પડ્યો. ઉદ્દેશ પાર પાડવા મીર કાસિમમાં એકાગ્રતાનો પાર નહોતો. તે પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા અસ્ખલિત ચિત્તે કામ કરવા લાગ્યો. હથિયારો બનાવવાનું કારખાનું સ્થપાતાં આ દેશના લોકો યુરોપિઅન શિક્ષકોના ઉપદેશથી અંદુકો તથા તોપો બનાવવાની કિલ્લ કળા શીખ્યા. તે જમનામાં દેવતા લગાડી તોપ ફોડવામાં આવતી; અંદુક ફોડવા માટે ચક્રમકના પથરા વડે દેવતાના તણખા કિપ્પા કરવામાં આવતા, અંદુકની નાળ તાપ સહન કરી શકે તેવી કરવાને માટે તે નાળ ઉંચા પોલાદની બનાવવાની જરૂર પડતી. રાજમહાલના ચક્રમક અને છોટા નાગપુરનું પોલાદ પ્રખ્યાત થઈ ગયું. આ રીતે મીર કાસિમનાં કારખાનામાં બનેલી અંદુકોની પાછળથી તપાસ કરતાં અંગ્રેજોને જણાયું હતું કે કંપનીની અંદુકો કરતાં એ અંદુકો બધી રીતે ચઢીઆતી હતી! પિત્તળની ઢાળેલી તોપો બનાવી મીર કાસિમે તોપોની બનાવટમાં નવો યુગ શરૂ કર્યો હતો. અંગ્રેજોને છેતરી કોઈ કોઈ સ્વતંત્ર યુરોપિઅન વેપારીઓ આ દેશમાં અંદુક, તોપો અને દારૂગોળાની આમદાની કરતા હતા, તે પણ મીર કાસિમના અભાગારમાં એકત્ર થવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે મીર કાસિમે જે હથિયારો સંઘર્યાં હતાં, તે તે જમનાના હિસાબે અંગ્રેજોનાં હથિયારો કરતાં કોઈ પણ રીતે હલકાં નહોતાં; ઉલટું ઘણી

અહીં બાબતમાં તો તે ચઢીઆતાં હતાં.^૧

જેઓએ મીર કાસિમનું લશ્કર કેળવવાની જવાબદારી લીધી હતી, તેઓમાંના થોડા લોકોનાં નામ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેજમાનામાં કલકત્તાના આરમીનિઅન વેપારીઓમાં ખોળ પિટુનું નામ પ્રખ્યાત થયું હતું. તે અગ્રેએ અંતે નવાબ અંતે આગળ આખરદાર પુરુષ ગણાતો. તેનો ભાઈ ગ્રેગરી મીર કાસિમનો મુખ્ય સેનાપતિ બન્યો હતો. ગ્રેગરી આ દેશના ઇતિહાસમાં ગરગિનખાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેનું નામ અંગ્રીમ બાબુની નવલકથામાં આવેલું હોવાથી બહુ પ્રખ્યાત છે. નવલકથામાં તે ગુર્ગનખાના નામથી ઓળખાયો છે. તે લશ્કરનો કુલ સત્તાધીશ હતો. તેના મયત્નથી, ખોળ પિટની મદદથી મીર કાસિમ છૂપી રીતે યુરોપી

૧ The muskets with which they were armed, were manufactured in the country, and from trials subsequently made between them and the fow-
proofarms of the Company's troops, the reader will be surprised to learn, that they were found to be superior to English manufacture, particularly in the barrels, the metal of which was of an admirable description; the flints were also of a very excellent quality, composed of agates found in the Rajmehal Hills, and were much preferred to those imported —Broome's Bengal Army, P. 351.

હથિઆરો મેળવી શક્યો હતો. ગુદાં ગુદાં કારણોથી મીર કાસિમના દરબારમાં ગુર્ગનખાંની સત્તા પ્રબળ થઈ પડી હતી. આને લીધે ધણા આરમીનિઅન ફ્રેનિકો નવાખના લશ્કરમાં જોડાયા હતા; તેઓની વાત વખત જતાં કાળ પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ છે.

ગુર્ગનખાં વિશ્વાસુ અને નિમકહલાલ હતો. મીર કાસિમ જ્યારે અતિશય ઉશ્કેરાઈ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા તૈયાર થતો, ત્યારે સેનાપતિ ગુર્ગન તેને શાંત પાડી કહેતો, કે “હજી સમય આવ્યો નથી!”^૧ આ આરમીનિઅન સેનાપતિ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વડે બહુજ પ્રખ્યાત થયો છે. તેણે નવાખના લશ્કરને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યું હતું; એક વિભાગમાં ઘોડેસ્વારો, બીજા વિભાગમાં ગોલંદાજ અને ત્રીજા વિભાગમાં પાયદળ સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું હતું. પાયદળ સેના નજીબ અને તેલંગા નામના બે વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. તેલંગા વિભાગ કંપનીની પદ્ધતિ જેવો પોશાક પહેરતો. ઘોડેસ્વારો મુસલમાન સેનાપતિના તાબામાં હતા; આરમીનિઅન, જર્મન, પોર્ટુગીઝ અને ફ્રેંચ સેનાનાયકોમાંના કોઈ ગોલંદાજ તો કોઈ પાયદળ સૈન્યના ઉપરી થયા હતા.

ગુર્ગનખાંના તાબામાંનો આર્કર નામનો, એક આરમીનિઅન

૧ Bear and forbear; you are not yet fledged; reserve your anger till the time when you shall have feathers to your wings.

Seir Matakherin, Vol. II. 186.

સેનાનાયક વધુ પ્રખ્યાત થયો છે. માર્કરના હાથ નીચે ત્રણે વિભાગની સેના કેળવાતી હતી. તેણે દરેક વિભાગમાંથી સૈનિકો ચુંટી કાઢી એક ખાસ સેના બનાવી હતી. માર્કરે યુરોપમાં લશ્કરી કેળવણી લીધી હતી, અને હોલાંડની લડાઈઓમાં ભાગ લઈ લડાઈઓના ખાસ અનુભવ મેળવ્યો હતો. તેની વિદ્યા, બુદ્ધિ અને લશ્કરી કળાની યાદગીરી હજી સુધી બંગાળીઓના હૃદયમાંથી ભૂંસાઈ નથી.

મીર કાસિમના સેનાનાયકોમાં સેનાપતિ સમરનું નામ વિખ્યાત થયું છે. સમર યુરોપમાં કસાઈખાનામાં નોકરી કરતો હતો; ત્યાંથી સ્વીસ લશ્કર સાથે હિંદમાં આવ્યો અને ફ્રેંચ લશ્કરમાં જોડાયો; ત્યાંથી તે મીર કાસિમના સૈન્યમાં આવ્યો હતો. સમર અંગ્રેજોના પાકા શત્રુ તરીકે ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. તે રાક્ષસ જેવો કૂર હતો; પોતાના માલિકની આજ્ઞા થતાં તે ગમે તેવું કપડું કામ કરતાં અચકાતો નહિ. સમરનું ખરું નામ વોલ્ટર રેન્ડ હતું.

રાજ્યાભિષેક પહેલાં મીર કાસિમ લશ્કરી અમલદાર હતો. તેને લશ્કરનો ઘણો અનુભવ હતો. તોપણ રાજ્યાભિષેક બાદ મીર કાસિમે લશ્કરની બાબતમાં માથું મારવું છોડી દીધું હતું. અધો કારભાર તેના સેનાપતિઓ જ ચલાવતા. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો આ કારણથી તેને રણભીર તરીકે ઓળખાવી ગયા છે.

મીર કાસિમના સેનાપતિઓ શૌર્ય અને લશ્કરી કેળવણીમાં અંગ્રેજોના બરોબરીઆ થઈ ગયા હતા. તેઓના પર આધાર રાખી મીર કાસિમ અંગ્રેજો સાથે ટોટા કરવા તૈયાર થયો હતો. કાસિમ અલી ખાણનો હતો, કે દેસના કોકોના વેપારનું રક્ષણ કરવા જતાં

અવશ્ય યુદ્ધ તો થવાનું જ. તેથી લડાઈની પૂરી તૈયારી કર્યા પહેલાં તેણે ગુપત્યુપપણે બધાં અપમાનો સહન કર્યા હતાં.

મીર કાસિમ સૈન્ય એકત્ર કરે છે, તે વાત અંગ્રેજોની અજાણી નહોતી. તેઓએ પણ લશ્કરી તૈયારીઓ કરવામાં કચાશ રાખી નહિ. ટંટાનું બંડાનું શોધવા જવું પડે તેમ નહોતું. દરરોજ નવા બના દરબારમાં અંગ્રેજ ગુમાસ્તાઓના જૂલમની ફરિયાદો આવતી. મીર કાસિમ ઉશ્કેરાઈ જતો, પણ સમય પ્રતિકૂલ હોવાથી પોતાનો ગુસ્સો દબાવતો. બાળક સિરાજદૌલાથી ગુસ્સો ન દબાવાયો, તેથી તે અકાળ મોતે મુઓ, આ વાત પર લશ્ક રાખી પ્રૌઢ મીર કાસિમ યોગ્ય અવસરની રાહ જોવા લાગ્યો.

હથિયારો અને સૈન્ય યોગ્ય પ્રમાણમાં એકત્ર થયા બાદ મીર કાસિમે બેનિયાનું રાજ્ય છતી નેપાળ તરફ ચડાઈ કરી, તે વખતે મોરંગ નામના નેપાળના તરાઈ પ્રદેશ માટે હંમેશાં કળ્યાટંટા ચાલતા હતા, તિબેટ જનારાઓ પાસેથી નેપાળમાં પ્રવેશ કરવાનો ઘાટ જાણી લઈ મીર કાસિમે એ ઘાટ દ્વારા નેપાળપર હસ્તો કર્યો. યુરોપી પદ્ધતિ મુજબ કેળવાયેલી મીર કાસિમની સેનાઓ નેપાળના સુવિખ્યાત વીર પુરૂષોને હરાવ્યા છતાં છુપા હથ્થાઓથી તેને બહુ હેરાન થવું પડ્યું. તેથી બધી આશા તજી મીર કાસિમને પાછું આવવું પડ્યું. પરંતુ આ પંચથી એટલું તો સર્વત્ર જાહેર થયું, કે ગુર્જનખાંના હાથ નીચે મીર કાસિમની સેના બળવાન થતી જાય છે.

મુસલમાની સેનાને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં લાવવા મીર કાસિમે ખૂબ નાણું વાપર્યું હતું. તેના સૈનિકો પણ નેપાળની લડાઈમાં પોતાનું

અળ અજમાવી યુરોપી પદ્ધતિ મુજબ કેળવણી લેવાની જરૂર પિછાણવા લાગ્યા.

એ વખતે અંગાણાની અવસ્થા બધી રીતે દબન સ્થિતિમાં હતી. ખમ્મનામાં પૈસાનો તોટો નહોતો; નવાખનું લશ્કર કેળવાયેલું હતું; હુન્નર ઉલોગમાં અંગાણીઓ જગવિખ્યાત થઈ ગુદા ગુદા દેશોમાં પોતાનો માલ મોકલતા હતા. ખીર કાસિમના અમલથી અવ્યવસ્થા દૂર થઈ, ચારે તરફ સુવ્યવસ્થા ફેલાઈ હતી. છતાં તે જ સમયે અંગાણીઓમાં જેટલો હાહાકાર ફેલાયો હતો, તેટલો હાહાકાર પહેલાં કદી ફેલાયો નહોતો.

દેશના લોકો વેપાર ચલાવી શકતા નહિ. ખમ્મરમાં જેટલો માલ આવતો તેટલો બધો અંગ્રેજો ખરીદી લેતા. તેઓ થોડી કિંમતે ખરીદી મોંઘી કિંમતે વેચી પુષ્કળ નફો મેળવતા. પરંતુ તેથી અંગાણી વેપારીઓ તથા પ્રજાનું સત્યાનાશ વળતું. અંગાણી વેપારીઓ, માલ એકઠથ્યુ થઈ જવાથી વેપાર કરી શકતા નહિ. અંગ્રેજોને જકાત આપવી પડતી ન હોવાથી તેઓ પુષ્કળ માલ ખરીદી, પુષ્કળ નફો મેળવવા ઈચ્છતા. કંપનીના પોતાના વેપારથી આ દેશના લોકોને નુકસાન ન થતું, કારણ કે કંપની આ દેશનો માલ પરદેશમાં વેચતી; પરંતુ કંપનીના નોકરો ખાનગી વેપારમાં જોડાઈ, દેશના લોકોને નુકસાન કરવા લાગ્યા. દરેક અંગ્રેજ બળવાન થવા લાગ્યો; નવાખના અમલદારો તેઓનો ગુલમ અટકાવી શકતા નહિ. અંગ્રેજ વેપારીઓ નફાના લોભથી આંધળા બની નવાખની સત્તા ન સ્વીકારવાની કૃષ્ટતા બતાવતા. વાન્સિટાર્ટ એ વ્યવહાર બંધ પાડવાના

પ્રયત્ન કરતો હતો, છતાં તેમાં તેને સફળતા ન મળી. હવે અહીં
 વાંક કોનો ? અંગ્રેજોનો કે નવાબનો ? નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર
 કરતાં અંગ્રેજો પોતે જ કહી ગયા છે, કે નવાબનો કશો અપરાધ
 નહોતો, અંગ્રેજોનો જ બધો દોષ હતો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

મિત્રતા તૂટી.

Mir Kassim was a man of a stamp different to that of his father-in-law. The pliant disposition which had caused the latter to bend on every decisive occasion to the will of his European masters did not belong to his nature.—Col. Malleeson.

અંગ્રેજો મીર કાસિમને પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચલાવી શકતા; અંગ્રેજોની સાથે કોઈ પણ જાતનો વાંધો કપસ્થિત થતાં તે અંગ્રેજો તરફ ઝુકી પડતો. પણ મીરકાસિમને એ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચલાવાય તેમ નહોતું. તેનું શરીર જીદા મસાલાથી ઘસાયું હતું. માટે મિત્રતા તૂટતાં વાર ન લાગી.

મિનતા તોડવામાં વાંક કેનો એની ચર્ચા ન કરતાં અમે ઐતિ-
હાસિક ઘટનાવલીનો ઉલ્લેખ માત્ર કરી જઈશું. અંગ્રેજો સાથે કળ-
ઓ થવાથી જ મીર કાસિમને ગાદી તજવી પડી હતી. પરંતુ અં-
ગ્રેજો સાથે ટંટો થયો કેમ એ બાબતનાં કારણો તપાસતાં આપણે
દિગ્મૂઢ બની જઈશું.

આ દેશ તે સમયે મુસલમાનોના તાબામાં હતો. દેશના લોકો-
નાં સુખદુઃખ સાથે નવાબને ખાસ સંબંધ હતો. અંગ્રેજોએ દેશના
લોકોના પેટપર લાત મારવાથી મીર કાસિમને પ્રજાનું રક્ષણ કરવાની
જરૂર પડી. પણ રક્ષણ કરવા જતાં પોતાનું જ ભક્ષણ થઈ ગયું.

કંપનીના નોકરો એકદમ પૈસાદાર થવાની આશાથી ખાનગી
વેપાર કરતા હતા. કંપનીના ટુંકા પગારથી તેઓનું પેટ ભરાતું નહિ.
તેથી તેઓને પોતાનું પેટ ભરવા માટે ખાનગી વેપાર કરી પૈસા
પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડતી. પરંતુ એથી દેશી લોકોને જે નુકશાન
થતું તે વાતનો તેમને વિચાર આવતો નહિ. પોતાનું રક્ષણ કરવાની
પ્રત્યેક ઇચ્છાથી કંપનીના નોકરો તે વાત વિચારી શકતા નહિ. કંપ-
નીના નોકરો માલ વિલાયત મોકલી શકતા નહિ. તેથી તેઓ દેશ-
માં ને દેશમાં જળમાર્ગે કે સ્થળમાર્ગે ખાનગી વેપાર ચલાવતા !
તેઓ કંપની પાસેથી ખાસ સિટિફિકેટ મેળવી બિન જકાતે વેપાર
ખેડતા હોવાથી નવાબના ખજાનાને તો નુકશાન થતુંજ, પણ તે સાથે
દેશના લોકોને જે નુકશાન થતું તેની તો તુલના જ ન થાય ! દેશી
વેપારીઓને તો પોતાના માલપર જકાત આપવી પડતી. તેથી
તેઓને માલ મોઢો પડતો. અંગ્રેજ ખાનગી વેપારીઓને જકાત ન

ભરવી પડતી હોવાથી તેઓને દેશી વેપારીઓ કરતાં માલ સસ્તો પડતો. આમ થવાથી વેપારમાં દેશી વેપારીઓ અંગ્રેજ વેપારીઓ સાથે હરિફાઈમાં ઉતરી શકતા નહિ.

ગવર્નર વાન્સિટાર્ટ અને વારેન હેસ્ટિંગ્સ સિવાય બધા અંગ્રેજો કંપનીના નોકરોના આ ખાનગી વેપારને અનુમોદન આપતા. કારણ કે તેથી બધાને લાભ થતો હતો. લાભના લોભથી તેઓના કર્તવ્યબુદ્ધિ મલિન થઈ ગઈ હતી. વિલાયતથી કંપનીના ડિરેક્ટરો વારંવાર આવે વેપાર બંધ પાડવાના હુકમો મોકલતા, પણ તેમનું માને કોણ? આ ખાનગી વેપારના જુલમથી લોકો નવાબના દરબારમાં જૂમરાણુ ક'વા લાગ્યા. મીર કાસિમે એ જૂમરાણુ પર ધ્યાન ન આપ્યું હોત, તો મિત્રતા ન તુટત. પરંતુ મીર કાસિમ આ દેશનો સત્તાધીશ બની બનુજો અને પરમેશ્વર આગળ કર્તવ્ય બજાવવાને જવાબદાર હતો. તે દેશની પ્રજાના હાહાકારની ઉપેક્ષા કરી શક્યો નહિ ! એથી મિત્રતા તુટી.

મીર કાસિમ અંગ્રેજ વેપારીઓના આ જુલમ સામે સખત વાંધો ઉઠાવશે એ બાબત પ્રથમથી જાણી લઈ તેઓએ તેની સાથે કળ્થઓ માંડ્યો. મીર કાસિમ પોતાની સત્તા વડે અંગ્રેજોના આ અન્યાય સામે થઈ શકત; તેની મરજી હોત તો આવા જુલમગારોને શિક્ષા કરી શકત. પરંતુ તેણે એવા કોઈ ઉપાય ન લેતાં અંગ્રેજ કાઉન્સિલનો આશરો લીધો. મીર કાસિમની શરિયાતમાં કેટલું સત્ત છે, તે જાણવા માટે ગવર્નર વાન્સિટાર્ટ વોરેન હેસ્ટિંગ્સને આ બાબતની તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવાનું કહ્યું. આ રીતે મીર

કાસિમને આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું. હેસ્ટિંગ્સે જુદાં જુદાં સ્થાનોએ તપાસ કરી જે રિપોર્ટ મોકલ્યો તેથી મીર કાસિમની ફરિયાદ ખરી ઠરી.^૧

ઢાકાના અંગ્રેજોએ શ્રીહટ્તમાં સિપાઈઓ મોકલી ત્યાંના આ આબરૂદાર રહેવાશીનું ખૂન કર્યું હતું, તથા ત્યાંના જમીનદારને જોર જૂલમથી પકડી જવામાં આવ્યો હતો. જે કોઈ વ્યક્તિ કંપનીના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરતાં અટકાવતી અગર તેમાં હસ્ત નાખતી તેને કંપનીના નોકરો ફાજ મોકલી આવી રીતે સતાવતા.^૨

નવાબના અમલદારો આવા જુલમો અટકાવી શકતા નહિ; જમીનદારો ભયથી કાંપતા હતા; નિર્દોષ પ્રજા અંગ્રેજ ગુમાસ્તાના ભયથી ગામ છોડી નાસી જતી. આવા જુલમોની વાત વિલાયતમાં કંપનીના રિરેક્ટરોના જાણુવામાં આવતાં તેઓએ લખી મોકલ્યું. કે “અમે ચોકખી રીતે હુકમ કરીએ છીએ કે અમારા તાબામાં કાયમ રહેવાની ઈચ્છા હોય, તો આ પત્ર વાંચતાં જ અમારા તર-

૧ Proceedings of Council. October 14, 1762.

૨ Mr. Vansittart has received private intelligence that a party of Sepoy were sent to Sylhet by the gentleman at Dacca on account of some private dispute, who fired upon and killed one of the principal people of the place and afterwards made the Zamindar prisoner and forcibly carried him away.—Ibid.

કથી નવાખતે જણાવશે, કે અમે એવાં કાર્યોનું સમર્થન કરતા નથી નિર્લજ્જ રીતે કંપનીનો પરવાનો અંતારી નવાખના મહેસૂલને નુકશાન કરવું તથા તેમની સત્તા ન સ્વીકારવી એ અમારો મરાદો નથી.”

વિલાયતના ડિરેક્ટરોનો સારો સંકલ્પ પણ નિષ્ફળ ગયો. અંગ્રેજોના જૂલમથી પ્રજા પુષ્કળ હેરાન થવા લાગી. પોતાનો ગુનો છુપાવવા અંગ્રેજો નવાખપર ખોટી ફરિયાદો કરવા લાગ્યા. હવે મીર કાસિમે સત્તા બતાવવાનો વિચાર કર્યો. તેણે પ્રજાના બચાવ માટે અંગ્રેજ નોકરોના મુચરકા લેવાનો હુકમ કર્યો ! સીરાજદૌલા-એ મુચરકા લેવાનો પ્રયત્ન કરતાં જીવ ખોયો હતો; એ પ્રયત્ન વળી સત્યાનાથ વાળશે, એમ જણતાં છતાં મીર કાસિમ કર્તવ્ય બજાવવા તૈયાર થયો.

તે વખતે રાજશાહીની જમીનદારી સૌથી ખોટી જમીનદારી ગણાતી. અંગ્રાજોનો ઘણો ભાગ જમીનદારીમાં આવી જતો. પ્રાતઃ

૧ We positively direct, as you value our service, that you do immediately acquaint the Navab, in the Company's name, that we disapprove of every measure which has been taken in real prejudice to his authority and government, particularly with respect to the wronging in his revenues by a shameful abuse of dustucks,—Corurt's letter, December 30, 1762.

સ્મરણીય રાણી ભવાનીના અમલથી રાજશાહી હુન્નર કળામાં જગદ-
વિખ્યાત થઇ પડ્યું હતું. અંગ્રેજો હિંદમાંથી જે માલ વિલાયત
મોકલતા, તે માલનો ઘણો ખર્ચ ભાગ રાજશાહી વિભાગમાં કૃતપન્ન
થતો. એ પ્રદેશનો હુન્નરકેદાગ નાશ પામવાની અણીપર હતો !
મીર કાસિમે અંગ્રેજ નોકરોના મુચરકા લેવાનો હુકમ કર્યો હોવાથી
વાન્સિટાર્ટ ખરી સ્થિતિ જાણવા માટે ગંગારામ મિત્ર નામના
માણસને રાજશાહી મોકલ્યો.^૧

૧ I am acquainted Mr. Chevalier, Mr. Texeiree
and sundry English gomastas, without either dustak
or order from the Huzoor, do in the Pergana of
Rajshahy and other Districts in the Zamindary of
Rani Bhowany, oppressively stop and embark
goods and force people to buy, by which the
inhabitants are obliged to fly the country and the
King's revenues are greatly prejudiced, I therefore
send you with some Burkandazes. You must, on
your arrival at the said Pergannah, prevent those
people who have raised such disturbances, who,
if they mind you it will be well, if not whatever
oppressions they have been guilty of, you must
make yourself fully acquainted with, and send
me an authentic account of the same and agreeably

ગંગારામ મિત્રની વિશ્વિ સફળ ન થઈ. દેશી વેપારીઓ નુક-
સાનમાં કિતરવા લાગ્યા; દેશી વેપાર અંધ પડવાની આશીપર આવ્યો;
મહેસૂલમાં અહુ નુકસાન થવા લાગ્યું; દેશના લોકો ધીમે ધીમે કંગાળ
થવા લાગ્યા. કાસિમ અલીએ વારંવાર વાંધો ઉઠાવ્યો, તેથી ગવર્નર
સાહેબ તેને મળવા માટે ઓંગીર આવ્યા.

કંપનીના નોકરો ॥ ખાનગી વેપારથી દેશની એવી તો શોષ-
નીય દશા થઈ પડી હતી, કે સહકૃપ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો એ ખા-
નગત છુપાવી શક્યા નથી. આખરદાર દેશી વેપારીઓ વારંવાર નુક-
સાનમાં કિતર્યા હતા; પરગણાં વેરાન બની ગયાં હતાં; દેશી વેપાર
ખોરબાઈ ગયો હતો.^૧

કાસિમઅલી સાથે અંગ્રેજ ગવર્નરને ઘણો વાદવિવાદ થયો.
કંપનીના નોકરોનો આશ્રય ગ્રહણ કરી, તેની પાસેથી 'હસ્તક' મે-
ળવી, કંપનીનો વાવટો ઉઘાડી ઘણા લોકો બિન જઠાતે વેપાર કરવા

thereto I shall take account of their oppressive
proceedings, and punish them —Proceedings. Janu-
ary 17, 1763.

૧ The results of this shameful oppressive
system were that the respectable classes of native
marchants were ruined, whole districts became
impoverished; the entire native trade became dis-
organised.—Malleon's Decisive Battles of India.
P. 145.

લાગ્યા હતા. કંપનીના નોકરો કોઇ વખત વેપારથી અગર કોઇ વખત 'દસ્તક' વેચી પૈસો કમાતા હતા. આ દેશના લોકો પણ જીજ્ઞાસુથી થતો લાભ ધ્યાનમાં લઇ અંગ્રેજોને અનુકરણ કરવા લાગ્યા હતા. તેઓ કોઇ વખતે બનાવટી 'દસ્તક' બનાવી, કોઇ વખતે સિપાઇ બની, તો કોઇ વખતે કંપનીના નોકરોને લાંચ આપી બિનજકાતે વેપાર કરવા લાગ્યા હતા.^૧

ગવર્નર આમાંની કોઇ પણ વાત નાકમુલ કરી શક્યો નહિ! દેશમાં અંધાધુંધી ફેલાઇ છે, નવાબની સત્તા કોઇ માનતું નથી, જળપર ને રથજપર અંગાળીઓના કાન ફાડી નાખે એવા આર્તનાદ સંભળાતા હતા. કોઇ ફરિયાદ કરે, તો તેને અંગ્રેજ-ગુમાસ્તાઓની સિપાઇસેના દંડ આપતાં વાર લગાડતી નહિ. કોઇ પણ દેશનો રાજા આવી અંધાધુંધી સહન કરી શકે નહિ; એ વાત ગવર્નરને કમુલ કરવી પડી.^૨

૧. The river was covered with fleets of boats proceeding up and down under English flags with small guards of *Sypahis* and English *dustaks* and a system speedily obtained amongst the native merchants of using the same *dustak* over the over again, and finally of forging them; also of dressing up their own followers as English *Sypahis*—Broome's Bengal Army P. 345

૨ For my own part, I think that the honour

કંપની સિવાય બીજા કોઈને બિન જરૂરિયાતે વેપાર કરવાનો અધિકાર નહોતો. ગવર્નરે જૂની રીતે ફરી દાખલ કરી, અંગ્રેજ નોકરોના ખાનગી વેપાર પર જરૂર નાખવાનું કહ્યું. એક પગલાનો ફરીથી વાપરી શકાય નહિ, અથવા અનાવરી પરવાનો મુદ્દલ વાપરી શકાય નહિ, એવો ઠરાવ કર્યો. વળી અંગ્રેજ અમલદાર અને નવાબનો અમલદાર પરવાના પર સહી ન કરે, ત્યાંસુધી એ 'દસ્તક' સ્વીકારવો નહિ એવું ઠરાવ્યું. આ બધા નિયમો નક્કી કર્યા બાદ કંપનીના નોકરો ખાનગી વેપાર કરે તો, તેના માલ પર સેંકડે નવ ટકા જરૂર આપવાનું કબુલ્યું.

કાસિમઅલીએ આમાંની એકેય વાત સ્વીકારી નહિ. આ નિયમોથી કંપનીના નોકરોનો જુલમ અટકાશે એવી તેને ખાતરી ન થઈ. પરંતુ ગવર્નરના બહુ કહેવાથી તરતમાં તો એ નિયમો સ્વીકાર્યા. કાસિમઅલીએ દરબાર બરખાસ્ત કરતાં ગવર્નરને જણાવ્યું, કે

and dignity of our nation would be better maintained by scrupulous and careful restraint of the *dastack* than by extending it beyond its usual bounds, and by putting our gomastas under some checks, than by suffering them to exercise our authority in the country. Every one according to the means put into his hands, and thereby bringing an odium upon the name of the English by repeated violence done to the inhabitants.

“ થોડા દિવસ બેઠું છું: બે કશું પણ નાહ આવે, તો દેશી અને વિદેશી સર્વને વિના જકાતે વેપાર કરવાની રજા આપીશ. ”

વાન્સિટાર્ટે જે સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પણ કલ-કતાની કાઉન્સિલને ન રચ્યું. કાઉન્સિલરો જકાત આપવા નામુશ હતા; તેથી તેઓ નાના પ્રકારનાં બહાનાં બતાવવા લાગ્યા. વાન્સિટાર્ટને જકાત આપવાનો નિયમ સ્વીકારવાનો અધિકાર નહોતો: તેનાં કાર્ય કે વચન અંગ્રેજોને બંધનકર્તા નથી; આવી બતના વાદવિવાદોથી અંગ્રેજ કાઉન્સિલ ગાળી બેઠી. તે વખતે ચોરન હેસ્ટિંગ્સ સિવાય બીજા કોઇએ ગવર્નરનો પક્ષ ન લીધો. હેસ્ટિંગ્સે કાઉન્સિલને વારંવાર કહ્યું, કે “ આવા આચરણથી અંગ્રેજોનું નામ તિરસ્કારવા થોડું ગણાશે ! ”

અંગ્રેજોએ મીકાપર સેક્ટે રા. ટકા કર આપવાની સંમતિ આપી. બીજા કોઇ પણ માલપર જકાત આપવાની ચોક્કસી ના પાડી. ગવર્નરે કાસિમઅલી પાસે જે નિયમો કમુલ કર્યા હતા, તે

૧ Such a system of government cannot fail to create in the minds of the wretched inhabitants an abhorrence of the English name, and authority; and how will it be possible for the Nabab, whilst he heard the cries of his people which he cannot redress, not to wish to free himself from an alliance which subjects him to such indignities?—Hasting's Minute, Proceedings, March 3, 1763.

નિયમો કાસિમ અલીએ ગવર્નર પાસે લખાવી પોતાના દરતરમાં દાખલ કરાવ્યા હતા. તેની નકલ સધળે સ્થળે મોકલવામાં આવી હતી. અંગ્રેજોએ જકાત આપવાની ના પાડી હોવાથી તેઓની હોડીઓ અટકાવવામાં આવી હતી. આ સમાચારથી અંગ્રેજો ગુસ્સે થયા. આ તરફ અંગ્રેજ કાઉન્સિલનો અભિપ્રાય જાણવામાં આવતાં કાસિમઅલી પણ ગુસ્સો રોકી શક્યો નહિ.

ગવર્નર સાથે મુલાકાત પૂરી થતાં કાસિમઅલીએ જે વચનો ઉચ્ચાર્યા હતાં, તે પ્રમાણે વર્તવાનો સમય આવ્યો. તે દેશી વેપારનું રક્ષણ કરવાં કાળા ગોરાનો ભેદ કાઢી નાખી બધી જાતની વેપારી જકાત કાઢી નાખવાનું જાહેરનામું કાઢ્યું. આ પ્રખ્યાત જાહેરનામું ૧૯ મી સાબાનને રોજ (ઈ. સ. ૧૭૬૩ ના માર્ચની ૫ મીએ) રાજા નહાવતરાયની સમક્ષ લખાયું. તેની દરેક લીટીઓમાં કાસિમઅલીનું વાસ્તવિક ચરિત્ર વિલસી રહ્યું છે. અંગ્રેજો સાથે કશું કરનાં બધું ગુમાવવું પડશે; હજી ખુલ્લો વિરોધ દર્શાવવાનો સમય આવ્યો નથી; એ બાબતની જરા પણ ચિંતા ન કરતાં કાસિમઅલીએ ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો. અંગ્રેજોએ એ જાહેરનામાનો જે અંગ્રેજ અનુવાદ કર્યો હતો, તે નીચે પ્રમાણે છે.—

Having been certainly informed that the greater part of merchants of my country have suffered considerable losses, and have laid aside all traffic, sitting idle and unemployed in their houses,—

therefore with a view to the welfare and quiet of this kind of people, I have caused all duties of customs, chaukeedary Mangan, collections upon new-built boats and other lesser taxes by land and water for two years to come, to be removed, and my Sunnod is accordingly sent to inforce it.

દેશમાં આ જાહેરનામું જાહેર થયું ન થયું, ત્યાં તો અંગ્રેજોમાં ખારે કાલાહલ મચ્યો. તેઓની તો એવીજ માગણી હતી, કે કેવળ અમે જ બિનજકાતે વેપાર ચલાવીએ. બધી પ્રજાને બિનજકાતે વેપાર ચલાવવાનો અધિકાર આપતાં અંગ્રેજોનું સત્યાનાશ વળવા લાગ્યું. અંગ્રેજો બોલી ઉઠ્યા, કે “કાસિમઅલીને આવું જાહેરનામું કાઢવાની જરા પણ સત્તા નથી!”

મીર કાસિમ અંગ્રેજો સાથે લડાઇ કરી ઉપરા ઉપર ખૂનરેણ મચાવી અંગાળાનો ઇતિહાસ કલંકિત કરી ગયો છે, તે માટે અંગાળી માત્ર શરમાય છે. તો પણ અંગાળી માત્ર કાસિમઅલીનાં આ જાહેરનામાપરથી તેને પોનાનો ખરો હિતેચ્છુ માની માન પૂર્વક માથું તમાવે છે. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો આ બાબતનો ઉલ્લેખ કરતાં લજવાય છે. એક ઇતિહાસ લેખક સ્પષ્ટ રીતે લખી ગયો છે, કે “મનુષ્યો સ્વાર્થથી આધળાં બની કેટલી અધોગતિ પામે છે, તેનાં

અદલ દૃષ્ટાંત તરીકે તે સમયના અંગ્રેજોનો ઉદ્દેશ્ય થઈ શકે ! ”

૧ The conduct of the Company's servants upon this occasion furnishes one of the most remarkable instances upon record, of the power of interest to extinguish all sense of justice and even of shame. They had hitherto insisted contrary to all right and precedent, that the Government of the country should except their goods from duty. They now insisted that it should impose duties upon the goods of all other traders, and assumed it guilty of a breach of peace toward the English nation, because it proposed to remit them.—Mill's History of British India (Wilson) vol. III. 337.

પ્રકરણ ૧૬ મું

લડાઈનાં પગરણ

As a last resource it was agreed that a deputation should be sent to the Nawab, who was then at Mongeer, to endeavour to arrange terms with him and to induce him to countermand his order for the abolition of all transit duties.—
Captain A Broome.

અંગ્રેજ નોકરોના ખાનગી વેપારનો બચાવ કરવા માટે બધા અંગ્રેજો તૈયાર થયા. ગવર્નર વાન્સિટાર્ટને નિરૂપાયે તેમની આજ્ઞા હઠાવવી પડી. તેઓના મત મુજબ મીર કાસમ પર બધો અપરાધ ઢાળી પાડવામાં આવ્યો; અને તે જો સહેલાઈથી ન માને, તો તેને બળવડે પદ્મશ્રી કરવાનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો !

તે વખતે અંગ્રેજ કાઉન્સિલમાં ચાક્ષેલા વાદવિવાદની સમા-
લોચના કરતાં એક ઇતિહાસલેખક લખી ગયો છે, કે “ નવાબ
અંગ્રેજોની માગણીથી પ્રજાનું નાખોદ વાળવા તૈયાર ન થાય, તો
અધાએ સર્વાનુમતે નહીં કર્યું, કે બાહુબળ એજ પ્રતિકારનું મુખ્ય
સાધન છે !”

તો પણ બાહુબળ અજમાવ્યા પહેલાં એક વખત દમ ભીડા-
વી કાર્ય સધાતું હોય, તો ફીક એમ ધારી નવાબ પાસે દૂત મોકલ-
વાનું નહીં થયું. તે મુજબ ૪ થી એપ્રિલે મિ. એમિયટ અને મિ.
હે નામના બે સમાસદોને મોંઘીર મોકલ્યા. લડાઈની તૈયારીઓ
ધમધોધાર થવા લાગી. પટણાની કોહીના શુમારતા એલિસ સાહેબ-
ની સલાહ મુજબ કેટલાક સિપાઈઓ સાથે કેટલોક દારૂગોળો નીકા-
રોગે પટણા મોકલવામાં આવ્યો. એલિસ સાહેબ આ રીતે લડાઈ-
નો સામાન સંઘરવા લાગ્યા. છેવટે તેના હુકમથી બિહાર પ્રદેશમાંના
નવાબના અમલદારોપર ખુદશી રીતે સિપાઈઓએ હુમલો કર્યો, અને
બીજી તરફથી વિદ્વિનો આહ્વાદગર પણ ચાલવા લાગ્યો.

મીર કાસિમ સ્વાર્થી, આજસુ અને ખાયસો હોત, તો કશી

૧ One and all had come to the conclusion
that when an independent Nawab of Bengal should
dare to move in a direction contrary to that which
had been urged upon him from Calcutta, there
was but one remedy, and that remedy was force.
--Malleeson's Decisive Battles of India, P. 148.

ગરબડ ન મરાતઃ તેણે અંગ્રેજોના સિપાઇઓ અને દારૂગોળાની હોડીઓ અટકાવી, તથા એલિસ સાહેબની ગેરવર્તણુંક બાબત કલકત્તાની કાઉન્સિલને ફરિયાદ કરવા એક દુતને કલકત્તા મોકલ્યો.

કિપલાં કારણોને લીધે અંગ્રેજોના દૂતોને નવાબના દરબારમાં કશી સરળતા ન મળી. તેઓનાં વચનોનો પણ વિશ્વાસ કોણ રાખે? નો પણ મીર કાસિમ પોતાથી અને તેટલા પ્રયત્નો કરી લડાઈ અટકાવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે જ વેપારી જઠાતનાં નાકાં ઉઠાડી લીધાં છે, એ વાત કાસિમઅલી-એ દઢતાથી જાહેર કરી; પ્રજાનું નખખોદ વાળી કંપનીના નોકરોને પૈસા પ્રાપ્ત કરાવવા એ પોતાને માટે અશક્ય છે, એ વાત પણ યથાશક્તિ સમજવી! છેવટે કલકત્તાથી આવેલા દૂતોને નવાબનો દૂત કલકત્તાથી આવે ત્યાં સુધી મોંગીરમાં રહેવાની ફરજ પડી! નસીબના દોષથી આટલું કરતા છતાં મીર કાસિમની શાન્તિની મુશ્કેલ સરળ થઈ શકી નહિ!*

કલકત્તાના અંગ્રેજો ક્રોધથી રાનાખીળા થઈ ગયા. અમિયટ

૧ They found him, whilst firmly resolved to adhere to the policy which he declared with most perfect truth was the only policy capable of saving the industrial classes of his dominion from absolute ruin, yet anxious, almost painfully anxious to avoid hostilities.—Malleeson's Decisive Battles of India.

અને હે સાહેબ પાછા ફર્યા નહિ; સિપાઇઓની હોડીઓ અટકાવવામાં આવી; નવાબનું જાહેરનામું પણ રદ ન થયું. આથી દરેક અંગ્રેજોએ બાહુબળનો આશરો લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. એમિયટ અને હે સાહેબને મોંગીરથી છુપી રીતે નાસી આવવાનો પત્ર લાવવામાં આવ્યો. તેઓ નાસી છુટે કે તરત બાહુબળ વાપરવાનો એલિસ સાહેબપર હુકમ મોકલવામાં આવ્યો. કોંધી એલિસ સાહેબ પટણના કિલ્લાપર હલ્લો કરવાને તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા !

દિવસો જવા લાગ્યા. કલકત્તાથી નવાબનો દુન તો પાછો ન જ ફર્યો. આવી સ્થિતિમાં કાસિમઅલીએ એમિયટ સાહેબને કલકત્તા મોકલવાનો ડરાવ કર્યો. હે સાહેબને જમીન તરીકે નવાબના દરબારમાં રાખી એમિયટ સાહેબ કલકત્તા જાય, તો લડાઈ બંધ પાડવાનો કંઈ ઉપાય થઈ શકે એવો ધરાદો એમિયટ સાહેબને જણાવતાં જ એમિયટ સાહેબ મોંગીર છોડી કલકત્તા ગયા. મીર કાસિમ જાણતો નહોતો કે આ કૃત્યથી સારાને બદલે ઉલટું મારું થવાનું છે,

૨૩ મી જુનને રોજ એમિયટ અને હે સાહેબ ગમે તે ઉપાયે મોંગીરમાંથી નાસશે, ત્યાર બાદ એલિસ સાહેબ પટણનો કિલ્લો તાબે કરશે, આવો કાર્યક્રમ અંગ્રેજોએ નક્કી કરી રાખ્યો હતો. એલિસ તેના દિવસો ગણતો હતો. હે સાહેબને જમીન તરીકે નવાબના દરબારમાં રાખી એમિયટ સાહેબ એકલા કલકત્તા ગયા છે; એ સમાચાર એલિસ સાહેબને મળે તે પહેલાં તેમણે બાહુબળ વાપર્યું.

એલિસ સાહેબના હાથી બધું વણચું એમ જણાય છે, પરંતુ આમાં એકલા એલિસ સાહેબનો દોષ નથી. લડાઈ શરૂ થયા

પહેલાં એપ્રિલ ૧૪ મી તારીખે કલકત્તાની કાઉન્સિલમાં લડાઇ કરવી પડે, તો કયા સેનાપતિએ કયે રસ્તે જવું એ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.^૧ એમિયટ અને હે સાહેબની વિધિ પૂરી થાય તે પહેલાં ૧૮ મી જુનને રોજ કલકત્તાની કાઉન્સિલમાં નક્કી થયું હતું, કે સેનાપતિઓએ સંકેતસ્થાને એકત્ર થવું. તે મુજબ અધા લડાઇ માટે તૈયાર હતા, ^૨

એમિયટ અને હે સાહેબે ૧૪ મી જૂનને રોજ મોંગીરથી

૧ Vansitart's Narrative, Vol. III. 164.

૨ It is agreed, in order to form a front for the protection of the Company's *darungs* and lands, to secure their investment and revenues in the best manner possible, and to endeavour to collect what we can from other provinces to answer the expence of the war, that our troops be immediately prepared for taking post according to the following disposition.—Vansitart's Narratives, Vol. III 227. કહેવાની જરૂર નથી, કે મીર કાસિમે હજુ સુધી કંપનીના આડંગ અથવા જમીનદારી પર જરા પણ હાથ નાખ્યો ન હોતો. કંપનીના અમલદારોએ પોતાનો સ્વર્થ જાળવવા માટે કંપનીના અર્થે લડાઇ જમાડવા માટે જ આવી જૂઠી વાત કંપનીના દક્ષતરમાં નોંધી હતી. એ સમયમાં જે જે અંગ્રેજ અમલદારો કલકત્તામાં કંપનીના વેપારનું રક્ષણ કરતા, તેઓની સત્યનિષ્ઠા પ્રત્યક્ષ નહોતી.

કલકત્તા જે પત્ર લખ્યો હતો, તે પત્ર ૨૩ મી જુનને રોજ કલકત્તા પહોંચ્યો. તેમાં લખ્યું હતું, કે “પટણામાં સૈન્ય એકત્ર થવાથી નવાખ બહુ ગુસ્સે થયો છે; તે સૈન્ય વિખેરી નાખ્યા સિવાય શાન્તિ થાય તેવો મંભવ નથી! ગુર્ગનખાંનો ભય કલકત્તા છે, તેનાપર જીલમ ન થાય એવા ઉદ્દેશથી હું સાહેબને મોંગીર રાખવામાં આવ્યા છે!”

કાલિમઅલીએ આ પ્રમાણે પોતાનો અચાચ કરવાની તૈયારી કરી. પટણાના કિલ્લાને સુરક્ષિત રાખવા માટે સેનાપતિ માર્કરને પટણા તરફ મોકલ્યો! એલિસ સાહેબે જાણ્યું કે માર્કર સૈન્ય સાથે પટણાના કિલ્લામાં આવી પહોંચશે, તો પટણાનો કિલ્લો જીતાવો મુશ્કેલ થશે. પણ એમિયટ અને હું સાહેબ ૨૩ મી તારીખે નાસવાના હતા, માટે એ તારીખ સુધી રાહ જોયા બાદ પટણાનો કિલ્લો તાબે કરવા માટે એલિસ સાહેબ બહુજ ઉતાવળા ખતી ગયા હતા.

પટણાનો કિલ્લો અરક્ષિત સ્થિતિમાં હતો. નાનાં સરખાં લશ્કર સાથે પટણાનો નાયબ નવાખ મીર મહેદીખાં નિશ્ચિત ચિત્તે રાજકાર્ય ચલાવતો હતો. શહેરને ફરતી દિવાલ હતી, તે દિવાલમાં કિલ્લો આવેલો હતો, તેનું પરિમાણ પણ મોટું નહોતું. તેમાં વળા આ રીતે અરક્ષિત સ્થિતિમાં હતો તેથી અંગ્રેજોને માટે પટણાનો કિલ્લો જીતાવો એ રમત જેવું હતું. ૨૩ મી જુનને રોજ રાત્રે કિલ્લામાંના લશ્કરનો સેનાપતિ નિશ્ચિત ચિત્તે ઉઠતો હતો, તે વખતે એલિસ સાહેબ અંગ્રેજ કોઠીમાં ગુપચુપ રીતે સૈન્ય એકત્ર કરવા

લાગ્યા. સવાર પડે તે પહેલાં અંગ્રેજ સેના ચોરની માફક ગઢ ઓળંગી શહેરમાં પેહી; દરવાજે ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યો; નગર લૂટવાનું કામ શરૂ થયું; ઉંઘમાંથી ઠેલી નવાખસેના પોતાનું રક્ષણ કરી શકી નહિ; મીર મહેદીખાં મોંગીર તરફ નાઠો, એલિસ સાહેબ હસતા ચહેરે નારતો લેવા અંગ્રેજ કોડીમાં ગયા; પટણાના સરિયામ રસ્તા નિર્દોષ પ્રજાના લોહીથી રંગાવા લાગ્યા.

એક હિંદુ અને એક મુસલમાન જમાદારે આટલી વિપત્તિમાં પણ મીરકાસિમનું લુંણ અદા કર્યું. હિંદુ લાલસિંહે વિખરાએલી સેનાને એકત્ર કરી દિલ્લાનાં બારણાં બંધ કરાવ્યાં, અને તે તનતોડ મહેનતે કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. મુસલમાન જમાદાર મહમ્મદ અમીને કિલ્લા બહાર નીકળી “ચહેલ સેતુન” નામનો જુનો મહેલ ઘેર્યો. આ મહેલમાં માંદા અંગ્રેજો ડોક્ટર કુલરટન સાથે આવી વસ્યા હતા. આ રીતે જો જમાદારોની બહાદુરીથી એલિસ સાહેબનો પટણાનો વિજય વ્યર્થ થયો; દિલ્લો હસ્તગત થયો નહિ; અંગ્રેજો ઘેરાયા; ફક્ત નગરવાસીઓ અંગ્રેજ સેનાના જુલમથી પીડાવા લાગ્યા.

માર્કેટ લશ્કર લઈ પટણા તરફ આવતો હતો. તેણે મીર મહેદીખાંને મોંએ પટણાની સ્થિતિ જાણી લીધી. શહેર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું છતાં દિલ્લો તાળે થયો નથી; લાલસિંહ બહાદુરીથી તેનું રક્ષણ કરે છે; એ સમાચારથી માર્કેટ બહુ રાજ થયો. માર્કેટના સૈનિકોએ તરત જ કીકીઆરી કરી શહેરના દરવાજા પર હલ્લો કર્યો. અંગ્રેજ સેનાપતિએ દરવાજો ઉઘાડી તોપો ગોડવી હલ્લો અટ-

કાવવાની ઘણી મહેનત કરી; પણ મીર કાસિમનાં લશ્કરે મીર નસીર નામના સેનાનાયકની સરદારી નીચે અગ્રેજોને હડાવી નગરનો કબજો લીધો. પટણાનો નાનો કિલ્લો લાલસિંહની બહાદુરીથી અગ્રેજોના હાથમાં જતો ગયો.

મીર નસીરને નગરમાં શાન્તિ ફેલાવવાનું કામ સોંપી માર્કર અગ્રેજ કોહી તરફ દોડ્યો. માર્કર બહાદુરી અને લશ્કરી કળામાં સર્વત્ર પ્રખ્યાત થયો હતો. તેના હુલાથી અગ્રેજો બારે મુશીબતમાં આવી પડ્યા. ચાર દિવસ જેમ તેમ કરીને અચાવ કર્યો; છેવટે તેઓએ હોડીઓમાં બેસી નાસી જવાની તૈયારી કરી. અગ્રેજ કોહી ગંગા નદીને કિનારે હતી. તે આજુએ નવાબની સેના નહોતી. તેથી એલિસ સાહેબને નૌદાવડે ગંગા તરી નાસવાની સગવડ મળી. પરંતુ ગંગાના પ્રવાહ દ્વારા કલકત્તા તરફ જવાનો કશો ઉપાય નહોતો; કારણ કે તેમ કરતાં મોંગીરના કિલ્લા આગળ પકડાઈ જવાની દહેશત હતી. છેવટે એલિસ સાહેબ અયોધ્યાના રાજ્યમાં આશરો લેવાની આશાથી પશ્ચિમ તરફ દોડ્યો. એમાંથી હોવાથી ગંગા નદીના પ્રવાહ પ્રમળ ગતિથી વહેતો હતો. થોડે દૂર જતાં જ માર્કરના સૈનિકોએ તેમને અટકાવ્યા. ૧ લી જુલાઈએ નાસતા અગ્રેજોએ કશો ઉપાય ન જોતાં, સામે મોંએ લડાઈ કરી મરવા માટે ગંગા નદીને કિનારે વ્યૂહ રચ્યો. નવાબની સેના હલ્લો કરે ત્યાં સુધી રાહ ન જોતાં અગ્રેજ સેનાપતિએ પ્રથમ હલ્લો કરવાનો હુકમ આપ્યો. ગોરા પલ્ટનને હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો, છતાં તે આગળ ન વધી; સિપાઈસેનાએ પણ તેઓનું અનુકરણ કર્યું. આમ થવાથી અગ્રેજ

સેનાને તદ્દન હારવું પડ્યું. ડોક્ટર ફુલરટન અને ચાર સર્જન્ટ સિવાય બધા શત્રુઓને શરણ થયા; ઘણા ખરા લડાઈમાં મરાયા. આ પ્રમાણે એલિસ સાહેબની લડાઈની લીલા પૂરી થઈ!

યોગ્ય સમયે આ બનાવના સમાચાર મીર કાસિમને મળ્યા. મીર કાસિમે મુશિંદાબાદ કાગળ લખી એમિયટ સાહેબને અટકાવવાનો હુકમ કર્યો. સૈન્ય મહમ્મદખાં તે વખતે મુશિંદાબાદનો મુખ્ય અમલદાર હતો. તેણે કાસિમખાનની અંગ્રેજ કોડી ઘેરી એમિયટ સાહેબની હોડી અટકાવવાનો વિચાર કર્યો હતો. હું અને ગલસ્ટનને જામીન તરીકે મોંગીર રાખી એમકલેટ, બોલસ્ટન, હુચિન્સન, જોન્સ, ગોર્ડન, કુપર અને ડોક્ટર ફુક સથે એમિયટ સાહેબ નૌકાદ્વારા કલકત્તા તરફ જતા હતા. મુશિંદાબાદ આગળ આવતાં જ હોડી અટકાવવામાં આવી. તેઓને અટકાવવાનો જ હુકમ હતો, મારી નાખવાનો હુકમ નહોતો. પણ એમિયટે ગુસ્સે થઈ પોતાના સિપાઈઓને ગોળીયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો. સિપાઈઓ નવાબના સૈનિકોપર ગોળીઓ ચલાવવા લાગ્યા. નવાબસેનાએ પણ તેનો વળતો જવાબ આપ્યો. છેવટે એમિયટની ટાળીના એક હવાલદાર અને એક સિપાઈઓ નાસી છૂટ્યા તે બન્ધા; બાકીના બધા મરણ પામ્યા! એમિયટે સિપાઈઓને બંદુક છોડવાનો હુકમ આપી આ

૧ Mr. Amyatt. refusing to land or surrender, directed his *Sipahis* to fire upon the Nawab's boats, which were approaching to compel them; a short and desperate struggle ensued, the English boats were

હુઈટના હાથે કરીને ઉભી કરી હતી; બ્રુમ સાહેબના ઇતિહાસ સિવાય બીજા કોઈ પણ ઇતિહાસમાં આ વાત જણાવેલી નથી. ઉલટું કોઈ કોઈ ઇતિહાસસંપ્રદાએ ખરી વાત છુપાવી આ કૃત્યને બચાંકર ખુનરેણ તરીકે વર્ણવી ગયા છે ! થોડી નાસેદુ સેના સામે અસંખ્ય સેના આવી, નાસતી સેનાને મારી નાખે એ ખુનરેણ ખરી-તેમાં કશો શક નથી. પરંતુ એમિઅટ સાહેબ પોતે એ ખુનરેણ માટે જવાબદાર છે. દીર્ઘ દૃષ્ટિ ન વાપર્યાથી એલિસ સાહેબ કેદ થયા; દીર્ઘ દૃષ્ટિ ન અતાવ્યાથી એમિઅટ સાહેબ પોતાનાં સૈન્ય સાથે મરણ પામ્યા ! બંને અવિચારી હતા એમાં કશો શક નથી.

અંગ્રેજ વેપારીઓનાં આવાં વર્તનથી મીર કાસિમ સમજ્યો, કે બાહુબળ સિવાય શાન્તી સ્થપાય તેમ નથી. તે પણ લશ્કરી તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો; પરંતુ પોતાનાં રક્ષણ સિવાય સામો હક્કો કરવાનો હુકમ મીરકાસિમે પોતાની સેનાને આપ્યો નહિ. સૈન્ય રાજધાનીનું રક્ષણ કરવા માટે મુશ્કિલગાદ તરફ એકત્ર થવા લાગ્યું. કાસિમઅલીએ આ સમયે ગવર્નર પર જે પત્ર લખ્યો હતો. તે પરથી તેના મનના વિચારો જાણી શકાય છે. એ પત્ર ૭ મી. જુલાઈએ ગવર્નરને મળ્યો. તેમાં કાસિમઅલીએ લખ્યું હતું, કે

finally boarded, and the whole party destroyed or made prisoners, with exception of a Havilder and one or two Sipahis, who made their escape, and brought the melancholy intelligence to Calcutta. —Broome's Bengal Army, P. 361.

“હું એલિસ સાહેબને પરમ શુભાનંતો હતો; પણ હવે જણાય છે, કે તે સાચો મિત્ર છે. તેનાં જુદાં જુદાં કાર્યોથી એ વાત મારા જણવામાં આવી છે. તેણે ચોરની પેઠે રાતને વખતે પટણાના કિલ્લાપર હલ્લો કરી અગ્નિ લૂટી હતી; સવારથી અપોર સુધી લૂટકાટ અને ખુનરેણથી પટણાના આગરદાર રહીશોને હેરાન કર્યા હતા. મેં એક વખત આપની પાસે બસો ત્રણસો બંદુકો માગી હતી; આપ મારી માગણી સ્વીકારી શક્યા નહોતા. અમાગીઆ એલિસ સાહેબે મારી સાથેની સાચી મિત્રતાને લીધે આ ખુનરેણ કરી પોતાના સૈનિકોની બધી બંદુક, તોપો વગેરે મને સોંપી દીધું છે, અને એ રીતે એ બધું સાચવવાની ચિંતા છોડી દીધી છે. એ માણસ માફ ગમે તેટલું બુદ્ધિ તાકે પણ મારા મનમાં કંપનીનું બુદ્ધિ કરવાનો વિચાર ન હોવાથી મેં તેની ઉપક્ષા કરી હતી; પરંતુ હવે કંપનીને જે કંઈ નુકસાન થયું, તે માટે આપ જ જવાબદાર છો. આપના જાતિમાન્યોએ તદ્દત અન્યાયોપણે નિર્દયતાથી પટણા લૂટ્યું છે, ખુનરેણ કરી છે અને લાખો રૂપિયા ચોર્યા છે; તે માટે કંપનીએ ન્યાયની રીતે ગરીબોને નુકસાની રૂપે બદલો આપવો જોઈએ. કલકત્તાની લૂંટ પછી (સિરાજદોલાના સમયમાં) એમ જ થયું હતું. આપ આશ્ચર્યકારક મિત્ર છો ! સંધિ કરી-સંધિ પાળવા માટે ઇશુ ખ્રિસ્તના નામથી પ્રતિજ્ઞા લઈ-જાણનાં ખર્ચ બદલ મારી પાસેથી જમીનદારી લીધી છે;—આપના સૈનિકો મારી પાસે રહી મારી ઉન્નતિ કરશે એવું આપે વચન આપ્યું છે. પણ ખરે સમયે જોડે છું તો જણાય છે, કે આપ મારો નાશ કરવા માટે જ લસકર રાખો છો. આપના સૈનિકો જ્યારે મારી સાથે આવું વર્તન કરે છે, ત્યારે મારો

મત એ છે, કે આપ જે જમીનદારી ભોગવો છે, તેનો ત્રણ વરસનો કર મને મોકલી આપશો. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન કંપનીના ગુમાસ્તાઓએ નિજમના તાબામાં જે જુલમ કર્યો છે, જેટલો પૈસો અન્યાયીપણે મેળવ્યો છે, તેના લોકોને જેટલું નુકસાન કર્યું છે, તે બધું અટકાવવાની કંપનીએ જમીનગીરી આપવી પડશે. આપને શક્ત એટલી જ વિરક્તિ સહન કરવી પડશે, કે આપને મે જે રીતે વર્દમાન અને ખીજાં પરગણાંઓ આપ્યાં છે, તે જ રીતે તમારે તે મને પાછાં સોંપી દેવાં પડશે. ”

અંગ્રેજોએ આ પત્રનો કંઈ જવાબ આપ્યો હોય, એવું જણાતું નથી. મીર હાસિમે આ પત્રમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ જે જે ફરિયાદો કરી છે, તે તદ્દન ખોટી છે, એમ માની શકાય તેમ નથી. ખુનરેજ, લૂટશટ, સધિભંગ, પ્રતિજ્ઞાભંગ વગેરે ગુનાઓ ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટાક્ષરે નોંધેલા છે. એ પત્રમાંની કઈ વાત જૂઠી છે, તે ઇતિહાસ વિચારી શકે તેમ નથી. આટલા વખત પછી એવો વિચાર કરવાથી સફળતા મળે એવી પણ આશા નથી.

સિરાજદૌલાએ પણ આજ રીતનો પત્ર અંગ્રેજોપર લખ્યો હતો. મીર હાસિમના પત્રમાં તેનો આભાસ થાય છે. ઇતિહાસ-

૧, મીર હાસિમના આ કાગળનો અંગ્રેજ અનુવાદ વાન્સિટાર્ટ પ્રગટ કર્યો છે. તે પરિશિષ્ટમાં આપેલો છે. મૂળ મળતો નથી. અંગ્રેજ અનુવાદ જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે. મૂળ પત્રનું શું થયું, -તે કોઈ પણ ગ્રંથમાં જણાવ્યું નથી.

લેખકોના મનમતાંતરે કરતાં આ પત્રોમાં જ તે જમાનાની વાસ્તવિક છબી પ્રગટ થાય છે. મીર કાસિમના પત્રમાં અહંકાર નથી, અભિમાન છે ! અંગ્રેજોની મિત્રતા વિપરતપ્રકારની છે, એ વાત મીર કાસિમનાં દરેક વચનોથી જ્વલિત થાય છે. પરંતુ જેઓના વ્યવહારને ઉદ્દેશી મીર કાસિમે આ હૃદયવેદના પ્રગટ કરી હતી, તેઓ તો પૈસાના લોભથી અંધ બની ઇંગ્લાંડના શુભ્ર યશપર કલંકની કાળાશ ચઢાવવા તત્પ્રપાપક થઈ રહ્યા હતા. તેઓની પાસે ન્યાય મળે એવી આશા નહોતી. પાછળથી દરેક અંગ્રેજ લેખકો મીર કાસિમને ન્યાય આપી ગયા છે. અંગ્રેજોના દોષથી જ આ કળ્થઓ થયો હતો, તે અત્યારે બધા લેખકો એક વાક્યે સ્વીકારે છે.

ઘટનાચક્રના ફેરામાં મુસલમાની સત્તા પીસાઈ ગઈ છે. ઘટનાચક્ર ઉલટી રીતે ફર્યું હોત, તો અંગ્રેજોનાં આચરણથી જ અંગ્રેજ સત્તા વિખડી જાત, અને ઇતિહાસમાં અંગ્રેજોનાં અચરણ પર શ્રાપ વરસત એમાં કશો શંક નથી. અત્યારે એ વાત બધા સમજી શકે છે. પણ તે વખતે તો કોઈ પણ અંગ્રેજ એ સરળ વાત સમજી શક્યો નહિ તેઓ બાહુબળ પર આધાર રાખતા હતા. મારે બાહુબળને આધારે નિર્દિષ્ટ કર્મ કરવા તૈયાર થયા હતા.

તે જમાનામાં બાહુબળ શક્તિ બાહુબળ પર જ આધાર રાખતું નહિ; લોકો એ બળ સાથે છલકપટ જોડવા લલચાતા. અત્યારે પણ એ રસ્તો તળાયો નથી. મીર કાસિમનો પત્ર મળતાં અંગ્રેજો કેવળ બાહુબળ પર આધાર ન રાખતાં, તેની સાથે છલકપટ જોડવા તૈયાર થઈ રહ્યા. જે ઉપાયે સિરાજદૌલાનું અધઃપતન થયું હતું, તે

ઉપાય અજમાવી મીર કાસિમને પદ્મપટ કરી શકાય તેમ નહોતું.
તેા પણુ જે કંઈ ઉપાય હતો, તેનો લાભ તરત જ લેવામાં આવ્યો.
તે ઉપાય તરીકે પેલા કલાઘવિના ગર્ધભ મીરજાદરખાં બહાદુરને
દાથમાં લીધો.

પ્રકરણ ૧૭ મું

વળી પાછો મીરજદર

The Nawab Meer Mahomed Cossim Allee Cawn having entered upon and committed acts of open hostility against English nation, and the interest of the English United East India Company, we on their behalf, are reduced to the necessity of declaring war against him; and having come to a resolution of placing the Nabab Meer Mahomed Jaffer Cawn Bahadur again in the Government, we now proclaim and acknowledge him as Subahdar

of the provinces of Bengal, Behar and Orissa.-*The Proclamation.*

વળી મીરજીર ! વળી કરારનામું ! વળી અંગ્રેજ વેપારીઓ મીરજીરને સુખેદાર માની સલામ કરી, તેના નામની દુહાઈ ફેરવવા લડાઈના મેદાનમાં કિતર્યા; વળી નવાં કરારનામાથી ખૂનું કરારનામું-કાગળનું ચીથડું બની ગયું !

એક વેળા મીરજીર સાથે સંધિ કરી અંગ્રેજ વેપારીઓએ આગક સિરાજદૌલાને પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો. વળી મીરજીર સાથે સંધિ કરી સ્વતંત્ર વિચારના મીર કાસિમને પદબ્રષ્ટ કરવાની તૈયારી-ઓ થઈ તે વખતની અને આ વખતની બંને પક્ષની સ્થિતિ એક સરખી નહોતી. તે વેળા અંગાળીઓની ઉશ્કેરણીથી અંગ્રેજો સમરાંગણમાં કુદી પડ્યા હતા, આ વખતે અંગ્રેજોની ઉશ્કેરણીથી અંગાળી કથલપાથલ કરાવવા તૈયાર થયા. તે વખતે મીરજીર કેવળ સ્વામી-દ્રોહ જ કરતો હતો, આ વખતે તે સમગ્ર અંગાળી જાતિનો દ્રોહ કરવા તૈયાર થયો. તે વેળા ગાદી મળ્યા બાદ સ્વતંત્ર થવાની મીરજીરને આશા હતી; આ વેળા શક્ત અંગ્રેજોની ગુલગી કરવા માટે જ ગાદીપતિ થવાની વ્યવસ્થા થઈ.

ગરીબ બિચારો મીરજીર ! એટલાથી જ કૃતાર્થ થયો. ગમે તે હિપાયે ગાદી મેળવવી એજ તેનું લક્ષ્ય હતું. અંગ્રેજોને બિનજકાતે વેપાર કરવાની રજા આપતાં અંગાળીઓ જકાતના ભારથી ચગદાઈ જશે, તે વાત કોણ નહોતું સમજતું ? મીરજીર પણ તે સ્પષ્ટ સમજતો હતો. છતાં ગાદી ના લોભથી એ હીલું કર્મ પણ કરવાને તૈયાર થયો. ગરીબ બિચારો મીરજીર !

મીરજીરને એક વખત ગાંદીજી જેસાડી અંગ્રેજો સમજ્યા હતા, કે એને યોગ્ય ગાંદી નથી પણ શંસીનું લાકડું છે. હોલવેલ એવુંજ લખી ગયો હતો. એ બહાને થોડા રોજમાં મીરજીરને પદ-ચ્યુત કરવામાં આવ્યો હતો. એજ મીરજીરને વળી અંગ્રેજો ગાંદી-પતિ કરવા શામાટે વ્યાકુળ થઈ ગયા?

તે વખતે પણ મુસલમાની સત્તાનો સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ કરવાનું સાહસ અંગ્રેજોમાં નહોતું; ત્યારે પણ અંગ્રેજો શક્ત વેપારી હતા. દેશના લોકોની મદદ વગર મીર કાસિમને પદબ્રષ્ટ કરી શકાય તેમ નહોતું. દેશના લોકો એકાએક મીર કાસિમ વિરુદ્ધ અંગ્રેજોને શા માટે મદદ કરે? મીરજીરને મુશ્કિલપાદનાં ખાલી સિંહાસનપર બેસાડતાં દેશના લોકો તેના નામથી આકર્ષાશે એવી આશાથી અંગ્રેજ વેપારીઓએ મીરજીરને હાથમાં લીધો. જેઓ સ્વાર્થી હોય છે, તે આગળ પાછળનો વિચાર કરતા નથી. મીર કાસિમ દૂર હતો, મીરજીર પાસે હતો, તેઓ મીરજીરને નવાબ તર્કે સલામ કરવા ઉતાવળા થવા લાગ્યા. જોનજોનામાં મીરજીરને ચાહનારા સ્વાર્થી લોકો મીરજીરના નામના જય પોકારવા લાગ્યા. જે દેશમાં સાંધારણ પ્રજાના જયધ્વનિ આટલા બધા સુત્રભ છે. તે દેશમાં મીરજીર જન્મ્યો હતો. આ જયધ્વનિથી તેનું વૃદ્ધ શરીર એકાએક સખળ થઈ ગયું. તે અંગ્રેજ હાવણીમાં આવી પહોંચ્યો કે તરત અંગ્રેજસેના રણુવાહો બળવતી બળવતી આગળ વધી.

અંગ્રેજોએ આ લડાઈનું જે જાહેરનામું કાઢ્યું હતું, તે વાંચવાથી અંગ્રેજોની સત્યનિષ્ઠાનાં વખાણુ કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ

ધણીખરાં યુદ્ધનાં જાહેરનામાં આવાંજ હોય છે, તેથી ઇતિહાસ શર-
માયો નથી; તો પછી આ જાહેરનામાંથી ઇતિહાસ શાનો લગવાય !
મીર કાસિમે અંગ્રેજ જાતિ, અગર અંગ્રેજ કંપની વિરુદ્ધ જરાપણ
જીવનમ ક્યો હોય તેની સાબિતી મળી નથી. તેણે ફક્ત કંપનીના
કેટલાક સ્વાર્થો નોકરોના અન્યાયો જીવનમ અટકાવ્યા હતા. મીર
કાસિમે કાઢેલું સ્વતંત્ર વેપારનું જાહેરનામું ફળીભૂત થાત, તો તેથી
અંગ્રેજ જાતિ અથવા અંગ્રેજ કંપનીને તકમાર પણ નુકશાન ન
થાત; ફક્ત કંપનીના નોકરોનો છૂપો વેપાર નાશ પામતાં, કંપનીના
વેપારની કિંમતિ થાત. આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજ જાતિ અને અંગ્રેજ
કંપનીના બચાવને બદલે મીર કાસિમ વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરી,
અંગ્રેજ કંપનીના બખ્તનામાંથી પૈસો વાપરવો એ કલકતાના અંગ્રે-
જોને માટે કેટલું ન્યાય પુરસર કાર્ય ગણાય, તે બાબતમાં વિચાર
ઇતિહાસે ક્યો નથી, કરવાનો પ્રયત્ન પણ ક્યો નથી. લડાઈનું
પરિણામ જીત્યાં આવ્યું હોત, તો અંગ્રેજ કંપનીના અમલદારો આ
જાહેરનામા બદલ અવશ્ય શિક્ષા પામત.

અંગ્રેજોનાં સાહસની વાત જગવિખ્યાત છે. તેમનાં સાહસોની
વાતો વાંચતાં વાંચતાં કેટલાંક સાહસોને અતિસાહસ તરીકે પણ
સીધારવાં પડે છે. આ વખતે અંગ્રેજોએ જે સાહસ કર્યું, તે ફક્ત
અતિસાહસ નહોતું-પણ એક જાતની નરી ગાંડાઇજ હતી. જોઈ-
તું સૈન્ય નહોતું-બખ્તનામાં દસ હજાર રૂપિયાથી વધુ પૈસા નહો-
તા-તોપણ મેજર એડમ્સને લશ્કર સાથે લડાઈ કરવા જવું પડ્યું.

જે જે અંગ્રેજ વીરોનાં નામ જગવિખ્યાત થયાં છે, તેઓમાં-
ના કોઈને આવી અસહાય સ્થિતિમાં લડાઈ કરવાનો હુકમ મળ્યો

નહોતો. મેઝર એડમ્સે આવી અવસ્થામાં પણ લડાઇ કરવાની આ-
નાકાની ન કરી. બધા સમજતા હતા કે મીર કાસિમ સાથે લડાઈ
જોહેર કરવી, એટલે પોતાના પર હાથે કરીને દુઃખ વહોરી લેવું; પણ
લડાઇ જોહેર કરવાથી જે થવાનું હતું, તે ગુપત્યુપ જેસી રહેવાથી
પણ થવાનું હતું. માટે શક્ત એકજ આશા પર આધાર રાખી અં-
ગ્રેજ વેપારીઓને લડાઇ જોહેર કરવી પડી.

એ એક આશા તે મીરજશર! બંગાળમાં મીરજશર જેવા
સ્વદેશરોહીઓને તોટો નહોતો; મીરજશર જેવા સુખ, ખુશામત
ચાહનારા, આગસુ જમીનદારોનો તોટો નહોતો. મીરજશરને જરા
મહેનત ઉઠાવી સુચિંદાબદનાં સિંહાસન પર બેસાડતાં, એ બધા
આગ્રહાર મકાશયો પોતાને પડખે આવી ઉભા રહેશે એવી અંગ્રેજો-
ને પાકી ખાત્રી હતી. એ વખતે આખો દેશ એ ભાગમાં વહેંચાઈ
જશે; એક પક્ષ કાસિમઅલીની તરફ અને બીજો પક્ષ મીરજશરની
તરફ થશે. એમાંના એક પક્ષના નેતા બની આપણે વારંવાર આપ-
ણો ઉદ્દેશ પાર પાડી શકશું, એવી આશાથી અંગ્રેજોએ આ કાર્ય
માથે લીધું હતું. આ નીતિનો પ્રવર્તક કર્નલ કલાઇવ હતો. અંગ્રેજ
વેપારીઓ આ નીતિને અમૂલ્ય ગણતા હતા, તેથી તેઓ ત્યારે પણ
સંકડાપણમાં આવી પડતા, ત્યારે આ રીતે પોતાનો બચાવ કરતા.
પરદેશમાં સત્તા મેળવવા માટે આ નીતિ રામચાણુ ધલાજ જેવી
છે, એ વાત બંગાળના ઇતિહાસમાં વારંવાર સાગિત થઇ છે.
અંગ્રેજ વેપારીઓ જાણતા હતા, કે બંગાળીઓ મનુષ્યત્વ વગરના
છે; તેઓ સ્વદેશનું નખખોદવાળી પોતાનું પેટ ભરે તેવા છે. તેથી આ
નીતિ પ્રયોગમાં મુકની વેળા અંગ્રેજોને કશો વિચાર કરવો પડ્યો નહિ.

અંગાળીઓના વેપારનું રક્ષણ કરવા માટે મીર કાસિમ પોતાનું અધું ગુમાવવા તૈયાર થયો હતો. છતાં અંગાળીઓએ મીર કાસિમને બદલે મીરજીરનો પક્ષ ક્રમ લીધો ? જેઓએ ગિરાજદૌલાનાં સિંહાસનપર શૌકતજંગને બેસાડવા માટે ખાસ પ્રયત્નો કર્યા હતા, છેવટે તેમાં સફળતા ન મળતાં મીરજીર જેવા સુપાત્રને ગાદીએ બેસાડવામાં મદદ કરી હતી, તેઓ સ્વાર્થ સિવાય બીજું શું વિચારી શકે ? મીર કાસિમની સખત સત્તાથી તેઓ અકળાતા હતા. મીર કાસિમનો ન્યાયદંડ હંમેશાં તેમનાપર કગામાએકો રહેતો; મીર કાસિમ અંગ્રેજોને વશ કરી નચિંત થતાં જ, પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે જમીનદારોને દબાવશેજ, એવી તેમને પાકી ખાતરી હતી. આથી જેઓ પ્રજાપીડક હતા, તેઓ મીર કાસિમનું બુદ્ધિ કચ્છતા. જેઓ અંગ્રેજ ગુમાસ્તાઓના ભાગીદાર થઈ પેસા કમાતા, જેઓ અંગ્રેજ ગુમાસ્તાને લાંચ આપી કંપનીના દસ્તક લઈ મિનજકાને વેપાર ખેડતા, જેઓ પૈસાના કોભથી બનાવટી પરચાના લખી પોતાના નોકરોને કંપનીના સિપાઈઓ બનાવી નવાબનાં જકાતી ખાતાંને છેતરતા, તેઓ બધા મીર કાસિમનું પેલું પ્રખ્યાત જાહેરનામું પ્રગટ થતાં મુંઝાયા; તેઓના સ્વાર્થપર ઘા પડ્યો. તેઓનું ચાલતું હોત, તો તેઓ પોતે મીર કાસિમને પદબ્રજ કરત; પરંતુ જ્યારે અંગ્રેજો પોતે તે કામ કરવા તૈયાર થયા, ત્યારે એ વર્ગના લોકો આનંદપૂર્વક તેમને મદદ કરવા લાગ્યા. મુસલમાનો કરતાં આ કામમાં હિંદુઓનો વધુ હિસ્સો હતો. મુસલમાનો હાથમાં તરવાર લઈ લશ્કરમાં બેઠાના, ખેતી કરતા અથવા એકઠા કરેલા પૈસાવડે મોજ-શોખ ભોગવતા કોઈક જ મુસલમાન વેપારથી પૈસો કમાવાનો પ્રય-

તન કરતો. યુરોપના વેપારીઓ સાથે જોડાઈ જેઓએ નવીન ઉપાય-
થી પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનું માથે લીધું હતું, તેઓમાંના લગભગ અધા
હિંદુ હતા. મીર કાસિમ જાણતો હતો, કે આ વર્ગના સ્વાર્થી હિંદુ
શાહુકારો અંગ્રેજો તરફ ગાદ શ્રદ્ધા રાખે છે. તેથી તેણે અગાઉથી
ચેતી મુસદ્દાઓના હાથમાં અધી સત્તા મુકી હતી. આમ કરવાથી
બ્રહ્મા ખરા હિંદુઓ મીર કાસિમના શત્રુ બન્યા હતા આવા દેશમાં,
આવી સ્થિતિમાં મીરજીશરને નવાજ તરીકે સ્વીકારી અંગ્રેજોની
માફક તેને સલામ બરવા માટે અનેક માણસો તૈયાર થાય, એમાં
કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નહોતું.

અંગ્રેજોનું જાહેરનામું પ્રગટ થતાંજ મીર કાસિમ જાણી ગયો,
કે મીરજીશરને સાથે લઈ અંગ્રેજ સેના જેવી મુશ્કિદાગાદમાં આવી
પહોંચશે, કે તરત આવા સ્વાર્થી લોકો મીરજીશરને આવી મળશે.
આથી સૌ પહેલાં મુશ્કિદાગાદને સુરક્ષિત કરવાની વાત મીર કાસિમના
હૃદયમાં દૃઢ થઈ હતી. મુશ્કિદાગાદને સુરક્ષિત રાખવા માટે પુષ્કળ સૈન્ય
મોકલવામાં આવ્યું. એ સૈન્ય મુશ્કિદાગાદને સુરક્ષિત કરશે, કાસિમ
બજારની અંગ્રેજ કોઠી ઘેરશે; અને જરૂર પડ્યે અંગ્રેજોનાં લશ્કર સાથે
મુકાબલો કરી અંગ્રેજોની સત્તાને છિન્ન બિન્ન કરી નાખશે, એવી મીર
કાસિમને આશા હતી. તેણે એ બધું સફળ થાય તે માટે તૈયારી કરવામાં
પણ ક્યાશ રાખી નહોતી. સેનાપતિઓમાંના જેઓ નિમકહલાલ
હતા, તેઓને મુશ્કિદાગાદ તરફ મોકલવામાં આવ્યા. મુશ્કિદાગાદનો
મુખ્ય સત્તાધીશ સૈયદ મહમ્મદખાં એકલો કાસિમ બજારની અંગ્રેજ
કોઠીનો ધ્વંસ કરી શકત, તો પણ તેને વધુ બળવાન બનાવવા જરૂર-
રખાં, આલમખાં અને શેખ હુસૈન ઉલ્લા નામના ત્રણ પ્રખ્યાત

સેનાપતિએને સૈયદ મહમ્મદની મદદમાં મોકલવામાં આયા. તેઓ રાજધાનીમાં પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા ત્યાં તો અંગ્રેજોની કોહી ઘેરાઈ.

મીર કાસિમની વિશાળ સેના સાથે મૂકાબતો કરતાં કાસિમ-બખ્શરની કોહી અરક્ષિત હતી, એમ કહેવામાં કશું ખોટું નથી. એ ત્રણ પદ્દતન જોટલું કેળવાયેલું સૈન્ય, એકાદ અર્ધશિક્ષિત બંદુકધારી પદ્દતન અને થોડા અંગ્રેજો સિવાય કાસિમ બખ્શરની અંગ્રેજ કોહીનું રક્ષણ કરે એવું ખીજું કોઈ નહોતું. તેઓ શું કરે? તેમને તરત જ હાર સ્વીકારવી પડી! પકડાયેલા અંગ્રેજોને ઓંગીર મોકલવામાં આવ્યા, ત્યાંથી તેમને પટણા મોકલી દેવામાં આવ્યા; પટણામાં અંગ્રેજ કેદીઓની સંખ્યા વધી ગઈ! કાસિમ બખ્શરનું સૈન્ય મીર કાસિમના સૈન્ય સાથે ભળી ગયું; જે સિપાઈઓ મીર કાસિમની નોકરી કરવા નહોતા ઇચ્છતા, તેમને રજા આપવામાં આવી. કલકત્તાથી અંગ્રેજ લશ્કર જરા આગળ ગયું, કે તરત કાસિમ બખ્શરમાંથી અંગ્રેજોનું નામનિશાન નીકળી ગયાના સમાચાર આવ્યા!

મીર કાસિમનું મુશિક્ષિત ઘોડેસ્વાર લશ્કર બીરભન પ્રદેશમાં પડ્યું હતું. તેના સરદારનું નામ મહમ્મદ તઢિખાં હતું. સાહસ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, રણકૌશલ વગેરે ગુણોથી મહમ્મદ તઢિખાં બધા દેશના લોકોની શ્રદ્ધા આકર્ષી શક્યો હોત. ઓગલ સામ્રાજ્યની પડતીના સમયમાં તઢિખાં જેવા નિમકલલાલ સેનાપતિ વધુ સંખ્યામાં હોત, તો ઇતિહાસમાં મુસલમાનોનું નામ કલંકિત થાત નહિ. મીર કાસિમે તેને પણ મુશિક્ષિત મોકલ્યો.

ખોતે ઓંગીરના કિસ્લામાં એસી રહી મીર કાસિમે આ બધા

સેનાપતિએ પર લડાઈની જવાબદારી નાખી હોવાથી, ઘણા ખરા અંગ્રેજ દત્તિહાસકારો મીર કાસિમને બાયલો ગણે છે. મીર કાસિમે પોતે શા માટે આ બધાં સૈન્યની આગેવાની ન લીધી, તેનું કારણ દત્તિહાસમાં પ્રગટ થતું નથી. તે પોતે મુખ્ય સેનાપતિ ગુર્ગનખાં સાથે મોંગીરમાં રહી સામાન્ય દેખરેખ રાખવા લાગ્યો. જ્યાં સૈન્યની જરૂર પડતી, ત્યાં સૈન્ય મોકલતો. આ રીતે છેવટ સુધી તનતોડ મહેનતે લડાઈ માટે સૈન્ય અને હથિયારો પૂરાં પાડવામાં તેણે પોતાનું બધું ધ્યાન રોક્યું હતું.

આ તરફ અંગ્રેજ સેના તદ્દન અસહાય અવસ્થામાં આગળ વધવા લાગી. મેજર એડમ્સનું અસીમ સાહસ અને કોઈથી હઠે નહિ એવા ઉત્સાહ સિવાય તેઓને બીજું કોઈ મદદગાર નહોતું. હથિયારો અને બીજા સરસામાન ઉપાડવા માટે ઉપયોગી વાહનો ન મળવાથી સૈનિકોને વધુ પરિશ્રમ કરવો પડતો. ઉપજી પ્રદેશમાં આવી સ્થિતિમાં લડાઈ કરવા જવું એ સહેલું નથી. સૈનિકો દરરોજ થાકી લોથપોથ થઈ જવા લાગ્યા, પ્લાસીની લડાઈ પહેલાં જે માર્ગે સેનાપતિ કંલાઈવ સાવચેતીથી ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો હતો, તેજ રસ્તો આ વખતે પણ હતો. તે વેળા તો મીરજીશરના સૈન્યની આશા હતી. આ વખતે તો મીરજીશર એકલો હતો. તોપણ મીરજીશરના નામથી અંગ્રેજ સેનાને ઘણો લાભ મળવા લાગ્યો.

અંગ્રેજોની છાવણીમાં આવ્યા બાદ વૃદ્ધ મીરજીશર, નામના નવાબની પેઠે, અભિનય કરવા લાગ્યો. તેણે જે સંધિપત્રપર સહી કરી પોતાની જાત વેચી હતી, તે સંધિપત્રની રૂએ અંગ્રાજોની સ્વતંત્રતા

હંમેશને માટે વિશુદ્ધ થઈ હતી. જે જે માણસોએ સિરાજદૌલાને પદબ્રજ કરી મીરજીરને ગાદીએ બેસાડવામાં મદદ કરી હતી, તેઓ મીરજીરને સલામો કરવા લાગ્યા. વળી એકવાર સ્વાર્થ અંગાળી પ્રજા સ્વદેશની વાત વિસરી, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે તત્પર થઈ રહી. મીરજીર એ બધા સ્વદેશોડીઓ વચ્ચે અંગ્રેજ હાથણીમાં રહેવા લાગ્યો.

આ સમયે બધી જાનની વિપત્તિઓથી વીંટળાઈ અંગ્રેજ વેપારીઓ તેમાંથી છૂટવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પૈસા વગર અંગ્રેજોની આગ્રા સફળ થતી નહોતી. મીરજીરે લડાઈના ખર્ચ બદલ ત્રીશ લાખ રૂપિયા આપવાનું વચન આપ્યું, તેથી અંગ્રેજોના પગમાં જોર આવ્યું; બ્રિટિશ લશ્કર પ્રજા પરાક્રમે આગળ વધવા લાગ્યું !

મીર કાસિમે પોતે બધાં લશ્કરની સરદારી કેમ ન લીધી. તેનાં ખુદાં પ્રમાણે ન હોવા છતાં, તે સમયના અંગ્રેજ લેખકોના પ્રયોગમાંથી તેનો કંઈક આભાસ મળી આવે છે. સંકલ્પ પાર પાડવા માટે મીર કાસિમો પરદેશી સેનાપતિઓ પર આધાર રાખવો પડ્યો હતો. તેઓ બધા નવાબને પ્રિય હતા. છતાં મીર કાસિમ અંદરખાનેથી તેમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી શક્યો નહોતો. સેનાપતિ ગુર્જિનખાં તેનો જન્મજો હાથ ગળાવતો. છતાં ગુર્જિનખાં સાથે અંગ્રેજોને ગાઢ સંબંધ હતો. મીર કાસિમે અંગ્રેજોને અટકાવવા માટે મુસલમાન સેનાપતિઓને મુશ્કેલીમાં તરફ મોકલ્યા અને ગુર્જિનખાંને મોંગીરમાં રહી પોતાને સલાહ આપવાનો હુકમ આપ્યો, એ કાર્યમાં શું તેનો છુટો કહેવ જણાઈ આવતો નથી ? એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર

લખી ગયો છે, કે “ મીર કાસિમ લડાઈનાં મેદાનપર આવી પડતાં
અધાં હુખો સફત કરી શકતો; તેનામાં લડવાની શક્તિ અને લડાયક
કળા પચી હતી. પરંતુ પોતે લડાઈને સ્થળે હાજર થાય, તો કુતર્થ
સેનાપતિઓ પોતાને શત્રુના હાથમાં સમઠાવી દે એવા વિચારથી તે
લડાઈને સ્થળે હાજર ન થયો! ” તે જમાનાની સ્થિતિનો અધી
તરફથી વિચાર કરતાં જણાય છે, કે આ ઇતિહાસકારનો સિદ્ધાંત
ખોટો નથી. અંગ્રેજો કેવળ પોતાના જોરપર આધાર રાખી લડાઈ
દરવા નીકળ્યા હોય એમ ધારી શકાતું નથી; જોઓની પાસે પૈસો
નહોતો, સૈન્ય નહોતું, તેઓએ કેનાપર આધાર રાખી લડાઈ જાહેર
કરી હતી, તે બાબતનો થોડો ઘણો ખ્યાલ હવે પછી બનતા બનાવો
પરથી જાણી શકાશે.

૧ Mir Kasim was inured to the hardships of the field; he united the gallantry of the soldier with the sagacity of the statesman; but he did not hazard his own person in any engagement where his officers might have made a merit of their treachery in betraying him. — Transactions in India from 1756 to 1783.

પ્રકરણ ૧૮ મું

કટવાનું યુદ્ધ

The next day Mahammed Takky Khan attacked them. Success was for sometime doubtful. He had two horses killed under him, and had mounted a third when a ball lodging in his forehead, he expired.—Scott's History of Bengal.

ગાદી મેળવવાની આશાથી મીરજશરે અંગ્રેજ વેપારીઓ સાથે બીજવાર ને સંધિ કરી હતી, તેથી અંગ્રેજ વેપારીઓ બહુજ ખુશ થયા હતા. મીર કાસિમે અંગ્રેજોની તરફેણમાં ને ને હુકમો આપ્યા હતા, તે બધા કાયમ રહેશે; મીર કાસિમે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ને ને

હુકમો પ્રગટ કર્યા હતા, તે તે રદ થશે;—અંગ્રેજો સિવાય બીજા બધાને જગત આપવી પડશે, અંગ્રેજો સિવાય બીજા કોઈ વેપારી કિલ્લા બાંધી શકશે નહિ; લડાઈના ખર્ચ પેટે કંપનીને ત્રીજા લાખ રૂપીઆ આપવા પડશે, અને ભવિષ્યમાં અંગ્રેજી લશ્કરનું ખર્ચ ઉઠાવવું પડશે;—અંગ્રેજ સેનાને પચીસ લાખ અને અંગ્રેજ નૌકા સૈન્યને સાઠાબાર લાખ રૂપીઆ ધનિામ દાખલ મળશે. આવી શરતોથી અંગ્રેજ વેપારીઓ શા માટે ખુશી ન થાય !

જુલાઈ મહિનામાં પુષ્કળ તાપ પડે છે. સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી જંગલસ્થળ તપી જાય છે. એવા સમયમાં ઉતાવળે કુચ કરવી પાલવે નહિ. તો પણ એ જ સમયે અંગ્રેજ સેનાને આગળ વધવું પડ્યું. તેઓ અનુચિતને તીરે આવ્યા, એટલે સામેથી જાણનાં, આલમખાં અને હુય તુલ્લાનાં સૈન્યોએ તેમને અટકાવ્યા. મહમ્મદ તકિખાં જાને ત્યાં હાજર નહોતો, છતાં નવાબની સેના હિંમતથી સામે થઈ. અંગ્રેજ સેનાનાયક લેફ્ટેનન્ટ ગ્લેન અસંખ્ય લશ્કર સામે ગોલંદાજ અને સિપાઈઓ પર આધાર રાખી ટકી રહ્યો. નવાબની સેના સાથે તોપો નહોતી; અંગ્રેજ સેનાની તોપોએ નવાબ સૈન્યને બહુજ અકળાવ્યું, તોપણ ચાર કલાક ટકર લીધા પછી તેમને રણક્ષેત્ર છોડવું પડ્યું. એ દરમિયાન તેમણે અસંખ્ય અંગ્રેજોને કાપી નાખ્યા, લેફ્ટેનન્ટ ગ્લેને વિજય મેળવ્યો, પણ એ વિજય બહુ મોંઘો પડી ગયો. તેના યુરોપીઅન ગોલંદાજો અને સાર્જન્ટોમાંના ઘણાખરા મરણ પામવાથી અંગ્રેજ છાવણીમાં હાહાકાર ફેલાયો. નવાબ સેનાએ ત્રણ વાર અંગ્રેજોની તોપો કબજે કરી હતી. અને એ ત્રણ વાર અંગ્રેજો

જના પગારદાર સિપાઈ સૈનિકોએ તોપો પાછી કપજ કરી અંગ્રેજોની લાજ રાખી હતી. આ લડાઈમાં ગ્લેને જોયું, કે હિંદના લોકોએ જ હિંદના લોકોને હરાવ્યા; સિપાઈઓનું સૈન્ય ન હોત, તો અંગ્રેજોને માટે મરણ સિવાય બીજો એક આરો નહોતો !

અંગ્રેજ સેનાપતિએ જય મેળવ્યો છતાં તે લડાઈના મેદાનપર છાવણી નાખી શક્યો નહિ અને મેજર એડમ્સનાં લશ્કર સાથે બળી જવા માટે તે આગળ વધવા લાગ્યો. કટવાના કિલ્લામાં બહુ થોડું લશ્કર હતું; તે અંગ્રેજ લશ્કરને અટકાવી શક્યું નહિ. ગ્લેને સાંજને વખતે કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી સરસાનાન હસ્તગત કર્યો. તકિખાંના સરદારોએ ઇર્ષ્યાવશ, થઈ દૂર છાવણી ન નાખી હોત, તો અંગ્રેજ સેના આટલી સહેલાઈથી જીત મેળવી શકત નહિ.^૧ હવે તકિખાં એકબ્રો અંગ્રેજોના હક્કાની આશાથી વ્યૂહ રચવા લાગ્યા. ૧૯ મી જુલાઈએ તકિખાં સાથે અંગ્રેજ સેનાને લડાઈ થઈ. આ લડાઈ ઇતિહાસમાં કટવાના યુદ્ધ તરીકે ઓળખાય છે; પરંતુ લડાઈનું ખરું સ્થળ પ્લાસી પાસે ગંગાને ડાબે કિનારે કટવાઈ થોડે દૂર આવેલું છે.

હુલદીઘાટનાં મેદાનપર મહાવીર પ્રતાપ સાત સ્થળે વચાયે,

૧ Owing to some jealousy on the part of their commanders, the irregular troops, which had been so maltreated by Glenn on the 17th refused to join him.—Malleeson's Decisive Battles of India P. 158.

છતાં લડાઈનાં મેદાનપર લશ્કરની સરદારી સાચવતો હતો. પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં આવાં અદ્ભુત રણપાંડિત્યના બનાવો વધુ નથી. કંટવાના રણક્ષેત્ર પર પણ મહમ્મદ તકિષ્માં આવું વીરત્વ બતાવી ગયો છે. તેની રોહિલા અને અફઘાન પટ્ટનના સિપાઈઓએ જે પરાક્રમ બતાવ્યું છે, તે પરાક્રમથી વધુ પરાક્રમ કોઈ પણ દેશના સિપાઈઓએ બતાવ્યું નથી, બતાવી શકશે પણ નહિ. લડાઈ બહુ ચાલી; કોણે હારશે, કોણે જીતશે, તે બાબત કોઈ નહીં કરી શકતું નહોતું. અકસ્માત તકિષ્માં ધવાયો; તેનો ઘોડો મરણ પામ્યો; તોપણ તકિષ્માંનું ધ્યાન તે તરફ નહોતું. એક ઘોડો ધવાયો નો તેની જગાએ બીજો ઘોડો લાવી ‘મારો મારો’ કરતો તકિષ્માં લશ્કરને મોખરે ધસવા લાગ્યો. અંગ્રેજોએ એ વેગ સહન કરી શક્યા નહિ. તેમનું લશ્કર પાછું હઠવા લાગ્યું ! તકિષ્માંના ધામાંથી લોહીની સેરો ફૂટતી હતી; પણ ઘા પર પોતાને હાથે પાટા બાંધી, હસતે મુખે ફરીથી ઘોડાપર બેસી, સૈન્યને ઉશ્કેરવા લાગ્યો. તે સમયે તેના એક હજુરિઆએ કહ્યું, “ હવે બસ કરો, લોહી ખુબ વહે છે, હવે લડાઈનું મેદાન તજો તો સાફ ! ” તકિષ્માંની બમર ચઢી. તેણે કહ્યું, “ પાછો ફર ? શા માટે પાછો ફર ? પાછો જઈ મીર કાસિમને ક્યે મોંએ આ કાળી મૂઠો બતાવું ? ચાલો આગળ વધો ! ” ઇસારાથી તેણે સૈનિકોને આગળ વધવાનો હુકમ આપ્યો. અંગ્રેજો નદીની કાંતરોમાં છૂપાવા લાગ્યા. એક ક્ષણમાં તકિષ્માં ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તરતજ છુપાએલા સૈનિકોએ ગોળીબાર કર્યો; ગોળી મસ્તકની આરપાર ચાલી ગઈ, તકિષ્માંનું બળવાન શરીર જમીનપર પટકાયું, તે પર બેના સેંકડો સૈનિકો મરણ પથારી કરવા લાગ્યા ! અંગ્રેજોની જીત થઈ. જેઓ લડાઈમાં

છાવાના હતા, તેઓ તકિખાના આકસ્મિક મરણથી હાર્યા !”

અંગ્રેજ સેના હારવાની અણીપર હતી. એ સમયે અકસ્માત મસ્તકમાં ગોળી પેસી જવાથી મહમ્મદ તકિખાં માર્યો ગયો. આ નવલકથા નથી, ઇતિહાસ છે. મુતક્ષરીન નામના શરસી પુસ્તકમાં અને તેના અંગ્રેજી અનુવાદમાં તેનું વિસ્તૃત વર્ણન આપેલું છે. એ શરસી પુસ્તકના મૂળ હુદુ અને અંગ્રેજી અનુવાદમાં કટવાની લગાઇની વિગત આ પ્રમાણે લખી છે:—

“ મહમ્મદ તકિખાં બહાદુર દુસરે યા તિસરે રોજ પંચમ માહે મોહરમ સ ૧૧૭૭ હિજરીકો આપને જમિયત હામરાલિકે સાત સવાર હો કર, મયદાન કારગરમે વા આજમે વોસ્તવારી જે મસ આજિજ યા ગાયરાન કિ ઉંમર સોયક રમ્માય થી આયા + + + ઇસિ આરજામે મહમ્મદ તકિખાં કે પાયરમેં ગોલી લગી; ઘોડા ફસે-આદમ પર લોટ પહુચ્યા. યા જવાંમદ્ દુસરે રાહવાર પર સવાર હુવા. નેહાયેત મત્તાસેત્ર મોખાસે ફસે જન પહુચ્યા. ગાનિમત્રી ફોજ આહેસ્તા પિછે હટતી થી; શેકિન હસમે જાવેતા જંગ કોણુતા આંકે દોસરી ગોલી મહમ્મદ તકિખાં કે ઘોડે કો આ લગી. ઓર કસ રાહવારને બી આચ્છા આદમકા કદમ બઢાયા ! આર તેસરે ઘોડેટ્ટી વારી

૧ આ લગાઇનું વર્ણન ગુલામ હુસેનની મુતક્ષરીનમાં, મુસ્તશ ખાંની ટીકામાં, સ્કોટ અને મેલિસનના ઇતિહાસમાં અને બીજા તે સમયના ઇતિહાસોમાં વિસ્તાર પૂર્વક લખવામાં આવ્યું છે. મુતક્ષરી-નના મૂળ હુદુ ભાગ અને તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ માત્ર અહીં નોંધ-વામાં આવેલ છે.

આઈ, ઓર આગેકો બદા. કાનજરાખાં મજકુરકે પાહાલુઈ સિનામે ગોલી આકર નિકલ ગઈ. હસ દેલાવર બહાદુર ને દામાન કહારમ કરકે કંધે પર ડાલા; નજરે મોખાદેશસે પર્દા કીયા, આગે હદમ બદાયા! યા છલિસિયાંને આઈનિતે પસપાયમે ફૌજકો નાલામેં બાત ઓર કમિકે દાયમ કીયા. ઓર મહમ્મદ તકિખાં નાલા કે સેરિ પર મતવાજી યુરત યા ચુંકે દરિયા યા મજકુર પર ઓખુરના હુવા; યા કોઈ વાત તજ-વિજ કર રહા થા; હસી વક્તગેં ગાનિમને બહુત મજમુદ હો કર એક બારગી બદ મારી. હસ બદમેં આકછાર હામરોહ મહમ્મદ તકિખાંકે જન નેસાર હુવે!!”૧.

Two or three days after, that is fifth of Mohurum, in the years 1177 of the Hijira, Mahammed-taky-qhan came out with resolution to oppose the enemy's march. Putting the foot of courage in the stirrup of steadiness he mounted a horse, whose motions were as fleet as the moments of his unfortunate rider's existence. x x x The moment was becoming critical, when a ball or cannon wounded Mahammed-taky-qhan in the foot, and killed his horse, which fell sprawling on the ground. The General, without betraying any anguish mounted another, and continued to ad-

૧ Urdu Mutakherin published by Munshi Nawal Kishore of Lucknow.

vance, and to exhort his men; and he was now very near the ranks of the English who on their side advanced. × × × At this moment, a musket ball entering at his sholuder come out on the opposite side. That brave man without betraying any emotion, assembled the hemn of his garment, and throwing it over his sholder, to conceal his wound from his man, still advanced. The English were on the point of retreating, but they had placed an ambuscade at the bottom of a little river which was full on his passage; and the General being arrived there, was looking out for a passage to come to handblows with them, when the ambuscademen, rising at once, made a sudden discharge full in his face, overthrew numbers of his followers and lodging a buttet in his forehead, that incomparable hero, who was the main prop of Mir-cassim-qhan's fortune hastened into eternity in the middle of his slaughtered soldiers."

આટલો જ તકિયાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે, આ ખીર કાસિ-
મના સત્યાનારાયનું પહેલું પગથિયું છે ! મુતક્ષરીન અગર ખીજ ગમે
તે ઇતિહાસમાં જોશો, તો સર્વત્ર આ એકજ વાત જણાય છે. ૧૩
નવલકથામાં આ વાત તદ્દન ફેરવાઈ ગઈ છે !

ઇતિહાસ મુજબ નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે, કે મીર કાસિમ પોતે લશ્કરની આગેવાની લગ્ન લગ્નમાં કૌંસો ન હોવાથી અને ત-કિયાં જેવો નિમકહલાલ સેનાપતિ પડેલી જ લગ્નમાં માર્યો ગયો હોવાથી, અંગ્રેજોને માટે મીર કાસિમને હરાવવો એ સંકેત થઇ પડ્યું.^૧ નવલકથામાં મીર કાસિમ ઉઘ્યૂનાલાલાનાં મેદાનપર હાજર થયો છે, એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજોએ જ્યારે નવાબના તંબુપર હસ્તો કર્યો, ત્યારે “ તંબુમાં નવાબ અને અંદીવાન તકિ બેઠા છે !”

ત્યાર પછી શું થયું ? નવલકથામાં લખ્યું છે, કે “ તે જ વખતે તોપના ગોળા તંબુમાં આવી પડવા લાગ્યા. નવાબે તે જ વખતે તરવાર મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી તકિની છાતીમાં ખોસી દીધી, તકિ મુઓ, નવાબ તંબુમાંથી બહાર નીકળી ગયો. ”

કહેવાની જરૂર નથી કે આમાંનો એક શબ્દ પણ સત્ય નથી,— અધું કલ્પિત છે ! મહમ્મદ તકિના જેવાં નિમકહલાલ વીર પુરુષને

૧ ષેરિયાની લગ્નમાં મીર કાસિમની હાર શામાટે થઇ તે સમજાવવા માટે મેલિસન લખી ગયો છે, કે—

“ It wanted but one man, a skilful leader, such a man as the Mahammed Taki khan whom they had lost at Katwa, to make success humanly speaking, absolutely certain. It had not that man, it was not even inspired by the presence of the Prince for whom it was fighting—Col. Malleeson's Decisive Battles of India P. 160

નામે આવી ખરાબ કદપના કરવાનું શું કારણ હશે ? મીરકાસિમ જેવા સ્વદેશવત્સલ નરપતિને નામે આવું કલંક ચડાવવાની શી જરૂર પડી ? નવલકથા વાંચનાં જણાય છે કે જો તેમ ન થયું હોત, તો નવલકથામાંની કેટલીક સુંદર કદપનાઓ તદ્દન ઝાંખી પડી જત ! તે ખાતર-નવલકથામાં સૌન્દર્યસૃષ્ટિ ખડી કરવા માટે-ઐતિહાસિક માર્ગ તથા દેવામાં આવ્યો છે, તેથી જ નવલકથા બહુ સુંદર થઈ છે ! નવલકથાપરથી જણાય છે, કે દ્વાસત ઇન્નિસા ઉર્ફે ‘દલની એગમ’ નામની મીર કાસિમની ૧૭ વર્ષની એગમ અંગ્રેજોના હાથમાં આવી છે. તકિખાં તે સમયે મુર્શિદાબાદનો મુખ્ય સત્તાધીશ હતો.^૧ તેથી તેને દલની એગમને છોડાવવાનો હકમ આપવામાં આવ્યો. નવલકથાનો મહમ્મદ તકિખાં કોઈ પણ આગતમાં પાછો હોતો નહોતો. તેણે દલની એગમની કશી શોધ ન કરતાં નવા-બની પાસે ઈર્મિષ્ટ ગણુવા માટે લખી મોકલ્યું, કે “ પનો તો મળ્યો છે, પરંતુ એગમને આપની પાસે મોકલવા જેવું રહ્યું નથી. એગમ એમિઅટની રખાત તરીકે તેની હોડીપર વસતી હતી અને એકજ પથારીપર સુતાં હતાં ! આ બધી વાત એગમે પોતે કમુલ કરી છે.” હવે કાસિમ અલી કયું મોં લઈ એગમને પોતાની પાસે મોકલવાનું લખે ? તેણે લખ્યું, કે “ ના, હવે તેને અત્રે મોકલવાની જરૂર નથી. એ પાપિણીને મેર આપજો. ” આ દરમિયાન એ સરલા બાલિકા દેવયોગે મહમ્મદ તકિખાંનો આશરો લેવા મુર્શિદાબાદ આવી. તકિ-

૧ તકિખાં મુર્શિદાબાદનો મુખ્ય સત્તાધીશ નહોતો; જે માલુસ તે સમયે એ પદ પર હતો તેનું નામ મુન્શરીનના વાયકોથી અ-જાણ્યું નથી.

ખાંના માથાપર વજાવાત થયો ! દલની મીર કાસિમને મળે તો પોતાની છેતરપિંડી ઉઘાડી પડી જશે;—હવે કંઈ કિપાય ? તેણે તરત જ કિપાય ખોળા કાઢ્યો, તકિખાંના હાથમાં દલની ઐગમને મારી નાખવાનો પરવાનો હતો; તે એ પરવાના મુજબ વર્તવા તૈયાર થયો. રાજની આજ્ઞા પાળવા ખાતર નહિ પણ પોતાનો ગુનો છુપાવવા ખાતર તકિખાં એક નિર્દોષ બાળાનો પ્રાણ લેવા તૈયાર થયો ! “ જોહત્યાકારી દાઢીવાળા ”^૧ મુસલમાનોના અમલમાં પણ ફોજદારોને પોતાને હાથે પ્રાણહંડની આજ્ઞા અમલમાં મુકવી પડતી નહિ; તે માટે જલ્લાદની જરૂર પડતી. પરંતુ તકિખાં નવલકથાનો રસ ન તોડતાં “ સ્વહસ્તે વિધનું પાત્ર લઈ દલની પાસે આવી પહોંચ્યો ! ”

તકિખાં જાણતો નહોતો, કે દલની અપૂર્વ સુંદરી છે. દલની સમક્ષ હાજર થતાંજ તકિખાંના હૃદયમાં એક નવી છેતરપિંડી જાગત થઈ !

“ મહમ્મદ તકિખાં દલનીને નિરખવા લાગ્યો. દલની સુંદરી છે, નવીના છે, યૌવનવર્ષાને વિષે રૂપની નદી ભરપૂર થઈ રહી છે, ખિલતી વસંત ઋતુને વિષે અંગરૂપી મુકુલ ખિલી ઉઠ્યાં છે. x x x આવી બાલિકા, વાયુથી ડોલતા કુસુમ જેવી, હિલોળે ચઢેલી નાંકા જેવી બાલિકાને લઈ શું કહું, ક્યાં રાખું ? શાયતાન કાનમાં કહેવા લાગ્યો. ‘ હૃદયમાં ’.”

૧. અંકિમ બાબુ ઐતિહાસિક નિબંધો લખતી વેળા પણ મુસલમાન ઇતિહાસલેખકોનો ઉદ્દેશ કરતી વેળા લખી ગયા છે, કે “ જોહત્યાકારી દાઢીવાળા અથવા આત્મજનિના મોરદમાં અંધ બનેલા હિંદુકેષી, મિથ્યાવાદી મુસલમાન ! ”

“તકિએ કહ્યું, ‘સુંદરી, સાંભળ, મને બજ, તો તારે ઝેર પીવું પડશે નહિ.”

“આ વચનો સાંભળતાં દલનીએ-અમને લખતાં શરમ આવે છે-મહમદ તકિને લાત મારી. મહમદ તકિથી ઝેર ન અપાયું, તે દલની તરફ વાંકી નજરે જોતો જોતો, ધીરે ધીરે આલ્યો ગયો.”

પરંતુ દલની જીતી નહિ. નવલકથાની નાયિકા, રંગભૂમિપર નયનોને આનંદ આપનારી, વાંચકોને નવાઇમાં નાખનારી, સુંદરી, યુવાની છતાં મુંઝાતી આલિકા, કે જેણે હમણાંજ એક મુસલમાન મહાવીર કેસરીને પોતાનાં કુસુમતુલ “પદપલ્લવમુદારં” નો સ્વાદ ચખાડ્યો હતો, તેણે છૂપી રીતે ઝેર ખાધું. દલની મરણ પામી !

આ બધી વાત બહુ વાર છૂપી ન રહી, બાંદી કુલસમે તક મળતાં દરબારમાં બધાની સમક્ષ આ વાત નવાબને સંભળાવી. નવાબે ઉમરાવોને સંબોધી કહ્યું, “-

“ઉમરાવો, તમે બધા એકાગ્રચિત્તે સાંભળો, આ રાજ્યનું હવે મારે રક્ષણ કરવું જોઈએ નહિ. આ બાંદીએ તમારી સમક્ષ જે કંઈ કહ્યું છે તે બધું સત્ય છે, બાંગાળાનો નવાબ મૂર્ખ છે. તમારી ઇચ્છા હોય તો રાજ્યનું રક્ષણ કરશો, હું જાઉં છું. હું રોહતાસના કિલ્લામાં સ્ત્રીઓનાં ટોળામાં છુપાઈ રહીશ, અથવા ફકીરી લઇશ.”- આ વાક્યો બોલતાં નવાબનું બળવાન શરીર થર-થર કંપવા લાગ્યું. આંખોમાંથી વહેતાં આંસુ લૂછી મીર કાસિમ બોલ્યો, “બંધુઓ, સાંભળો, જે મને મિરાજદૌલાની પેઠે અંગ્રેજો અગર તેના અનુચરો મારી નાંખે, તો તમારી પાસે મારી છેવટની

એ ભિક્ષા છે કે એ દલનીની કબર પાસે મને દાટજો. હવે હું બોલી શકતો નથી, હવે જાઓ. પરંતુ રહો, તમે મારી એક આજ્ઞા પાળો—હું એ તકિખાને એકવાર જોવા માગું છું.

“અલી ઇબ્રાહીમખાં!”

ઇબ્રાહીમખાંએ જવાબ આપ્યો; નવાબે કહ્યું, “તમારા જેવા મિત્ર આ દુનિયામાં કોઇ નહિ હોય, તમારી પાસે મારી એટલીજ ભિક્ષા છે; કે તકિખાને મારી સમક્ષ હાજર કરો.”

આટલા બનાવો બન્યા પછી વાર્તાના હિસાબે મીર કાસિમ પોતાને હાથે તકિખાને મારી નાખે તેમાં કશું બોલું નથી! વાર્તા બહુ સુંદર બની છે. રંગભૂમિ પર ભજવાતી વેળા સેંકડો તાળીઓના અચ્છથી ‘વાહ વાહ’ મેળાવે છે! “ગોહત્યાકારી મુસલમાનો” પ્રતિ હિંદુઓનો તિરસ્કાર પણ દેખાઈ આવે છે. પરંતુ હાય! એમાંના તકિખાં કે મીર કાસિમને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે માની શકાશે નહિ.

શ્રીરશ વીરોની કર્તવ્યનિષ્ઠા લોકવિદિત કરવા માટે અંગ્રેજ લેખકો કાવ્યમાં, ઇતિહાસમાં, સાહિત્યમાં અને નવલકથાઓમાં—સર્વત્ર તેઓનાં ઐતિહાસિક ચરિત્રો કાયમ રાખી, તેઓનો આદર્શ ખડો કરી રાષ્ટ્રને ઉન્નત સ્થિતિમાં લઈ જાય છે. ત્યારે નવીન બંગાળના સાહિત્યગુરુએ તકિખાં જેવા મુસલમાન વીરની કર્તવ્ય-નિષ્ઠા અને આત્મવિસર્જનનો ઇતિહાસ વાંચ્યા છતાં વાર્તા લખતી વેળા તેજ ઐતિહાસિક ચરિત્રનું સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય ઢાંકી દઈ, તે પર છળકપટ, વિશ્વાસઘાતીપણું અને કાયરતાના કલંકોનો ઢોળ ચઢાવેલો છે! જેમ સમ્રાટ મહાવીર નેપોલિયન દેશનિકાલ થયો

છતાં, તેના સ્વદેશના સાહિત્યસેવકોએ તેનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર બગડવા દીધું નથી. અંગાળાનો છેલ્લો સ્વતંત્ર મુસલમાન નવાબ કાવતરાથી ભારી દેશનિકાલ થયો હતો; છતાં તેને અંગાળાના સાહિત્ય-ગુરુએ આપ્યો બનાવી વિદાય કર્યો છે. હાય ! હતભાગી હિંદુસ્તાન !!

આ લડાઈમાં હાર્યા હોત, તો અંગ્રેજો આગળ વધી શકત નહિ. આ રીતે જોતાં કટવાની લડાઈ બહુ મહત્વની ગણાય છે. મેલિસન કહે છે, કે જોએ મહમ્મદ તકિખાની પાછળ આવવા ખુશી નહોતા, તેઓ જો મહમ્મદ તકિખાની યોજનામાં સામેલ થયા હોત. તો આ લડાઈમાં અંગ્રેજોની અવશ્ય હાર થાત; પરંતુ આવો સ્વદેશોદ્ધ હિંદના ઇતિહાસમાં નવો નથી.^૧

મેલિસન ચીર પુરુષ છે. તેની કલમવડે લખાએલ લડાઈના ઇતિહાસની સમાવેશના કરી એ આપણે માટે ધ્યેતાનું કાર્ય

૧ મેલિસન કહે છે કે “ The irregular horsemen, who had fought Glenn the day before, and who might have decided the victory and whith it the war, in favour of Mir Kassim, took no part in the action, and retired after it had been decided. The history of India abounds in instances of such unpatriotic conduct. Indeed, it may be affirmed that few things have more contributed to the success of the English than the action of jealousy of each other of the native princes and leaders of India. ”

ગણાય. તો પણ અમને લાગે છે, કે મેલિસનના બધા સિદ્ધાંતોનું ઇતિહાસના બનાવો દ્વારા સમર્થન કરી શકાય તેમ નથી. જે સિદ્ધાંત ઐતિહાસિક બનાવોથી વિપરીત છે, તે સિદ્ધાંત ગમે તેવો હોય, છતાં તે ખોટો ગણવોજ નેહએ.

લડાઈમાં જય મળે તેમ પરાજય પણ મળે; જયપરાજય સાથે જ્યાં દેશને સંબંધ હોય છે, ત્યાંની વાત જુદી છે, પરંતુ જ્યાં જય-પરાજય સાથે વ્યક્તિનેજ સંબંધ હોય છે, ત્યાં વીરતા કદી પાણુ વિકાસ પામતી નથી. મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીના સમયમાં બધા વ્યક્તિગત સ્વાર્થને માટે તલસતા હતા; 'દેશનું ગમે તે થાઓ, અમારાં પેટ ભરાય એટલે બસ,' એજ તે જમાનાની નીતિ ગણાતી હતી ! તે માટે લોકો સ્વાર્થ સિદ્ધિનેમાટે ગમે તેવું કાર્ય કરતાં અચકાતા નહિ. આ દેશની વાત છોડી દઈએ તોપણ અંગ્રેજોએ એવાં કાર્યોની કેટલી બધી યાદગીરી રાખી છે ! જે મીરજાપરને એક વખતે પદબ્રટ કરવામાં આવ્યો હતો, તેજ મીરજાપરને વળી રાજકર્તા બનાવી તેની આગળ સલામો ભરવા માટે તેને અંગ્રેજ હાવણીમાં શામાટે ખેલાવી રાખવામાં આવ્યો હતો ? લડાઈમાં તો જીત થાય તેમ હાર પણ થાય. જે મીર કાસિમની હાર થાત, તો તેના પક્ષના લોકોને મીરજાપરની કૃપાથી વંચિત થવું પડશે, એ કોણ નહોતું જાણતું ? આટે આવી અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં મીર કાસિમ ન જાણે તેમ નવા-બના સરદારો મીરજાપરને ખુશી કરવાના પ્રયત્નો નહિ કરતા હોય, એમ જાતી ટોક્ષીને કોણ કહી શકે તેમ છે ? નાની સરખી કેળવાએલી અંગ્રેજ સેના કદાચ નવાબની અણબધા સેનાને હરાવી શકે, પરંતુ મીર કાસિમની કેળવાએલી સેનાને તો કદી પણ હરાવી ન જ શકે.

અહાહુરીમાં અને વ્યવસ્થામાં મીર કાસિમની સેના અંગ્રેજ સેનાથી સહેજ પણ ઉતરતી નહોતી. એ સેના જે સ્વદેશપ્રેમી હોત, સ્વદેશને માટે કર્તવ્ય અજવવા તૈયાર થઈ હોત, તે અંગ્રેજસેનાનો ભાર નહોતો કે તે તેને ઠગલું પણ પાછી હઠાવી શકે. તોપણ પહેલાજ યુદ્ધમાં નવાખરી સેના કેમ હારી ? તે જમાનામાં ખરી રીતે જોઈએ તો સૈનિકો લડાઈ કરતા નહિ, પણ સેનાપતિઓ લડાઈ કરતા. સેનાપતિ ન.સે અગર મરાય કે તરત સૈનિકો નાસતા. તકિખાના આકસ્મિક મૃત્યુથી કટવાની લડાઈમાં આ વાત ખુલ્લી થઈ હતી.

જેઓમાં સ્વદેશપ્રેમ નહોતો, તેઓને માટે સ્વદેશરોહ શી ચીજ છે, એ સમજવું મુશ્કેલ હતું. તેઓ કેવળ આત્મપ્રેમમાં જ મશગુલ હતા. આત્મપ્રેમને લીધે તેઓ આત્મકલહમાં જોડાઈ સ્વદેશની વાત વિસરી જતા. તકિખાનો પરાજય એ સમય અંગાળી પ્રજાનો પરાજય છે, એ વાત તેના સહયોગી સેનાપતિઓ વિચારી શક્યા નહિ. તેઓ વ્યક્તિગત અદેખાઈને વશ થઈ, સ્વદેશની વાત વિસરી ગયા હતા. જેઓ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવા માટે હથીઆર પકડે, તેઓ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે પોતાના અન્નદાતાને ગળે છરી ફેરવતાં પણ જવદેજ અચકાય છે !

આવા સમયમાં પણ એકાદ જે સુભાગી જીવે આવા હીન આદર્શ તજ ખરી અહાહુરી બતાવતાં શીખ્યા હતા. સિરાજદૌલાના અગણિત સેનાપતિઓમાં મોહનલાલ, મીરમદન વગેરે જે ત્રણ સેનાપતિઓ સિવાય બીજાં એકે માણસ એવો આદર્શ પકડી શક્યો નહોતો. મીર કાસિમના સમયમાં રક્ત એક જ સેનાપતિ-મહમ્મદ-તકિખા-નિમકહલાલ નીવડ્યો હતો. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે પહેલી જ

લડાઈમાં મરણ પામ્યો; તેથી મીર કાસિમની પડતી અટકાવની એ અસમર્થિત થઈ પડ્યું.

અંગાળાનો ઇતિહાસ કલંકની કથાઓથી પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યા છે! કેના દોષો ગણાવવા? રાજા, પ્રજા, દરબારીઓ, સેનાપતિઓ—બધા કપટી, કારસ્થાની અને દેશદ્રોહી હતા. બધાના કપાળમાં આ ન જૂંસી શકાય તેવું કલંક લખાયું છે! જે એકાદ બે માણસોએ આ કલંકમાંથી પોતાની જાન બચાવી લીધી છે, તેઓની વાત પણ વિસરાઈ ગઈ છે! તેમ ન હોત, તો કંઈ મહમ્મદ તકીખાં જેવા વીર પુરુષનું ચરિત્ર નવલકથામાં આવું ખરાબ ચિતરાય! આવાં વીર ચરિત્ર ઉપર કલંક ચઢાવતાં જેઓનું હૃદય જરા પણ વ્યથિત થયું નથી. તેઓના દેશમાં જનસાધારણ સમક્ષ આવી નવલકથાઓ પુષ્કળ વખણાઈ છે; રંગભૂમિ પર ભજવાઈ હજારો માણસોનાં મુખ પ્રફુલ્લિત કરનારી નીવડી છે; કવિઓનો નિરંકુશ અધિકાર સ્થાપવા માટે લોકો ઇતિહાસકારો સાથે લડતાં પણ અચકાયા નથી! તોપણ તટસ્થ ઇતિહાસકાર તો આને અંગાળીઓના ન જૂંસાય તેવા કલંક તરીકે જાહેર કરશે. આ બધું ફક્ત આ દેશમાં જ સંબંધિત બન્યું છે. મુસલમાન જાતિમાં જીવ હોત, તો આ દેશમાં પણ એમ કોઈ કરી શકત નહિ. તાકિખાંના શરીર પર ઘણા માણસો સમક્ષ વેશ્યાઓની લાતો! મગલતિ લેહિ મે ચિવરમ્—અંગભૂમિનું આ કલંક ક્યારે ધોવાશે!!

પ્રકરણ ૧૯મું

મરીયાનું યુદ્ધ

It was at this place that Mir Kasim had resolved to fight his decisive battle,—a battle which should drive the English into the sea, or be the certain precursor of his ruin.—Malleson.

કટવાના યુદ્ધમાં હાર્યા બાદ, મીર કાસિમના સૈનિકો વીખરાઇ જઈ નાસવા લાગ્યા. અંગ્રેજોએ એ દરમિયાન કટવાનો નાનો કિલ્લો તબ્દે કરી, તેને સમરાત્રી લીધો; અને તેનું રક્ષણ કરવા સિપાઈઓના એક ટુકડી રાખી, બાકીનું સૈન્ય મુશિદાબાદ તરફ દોર્યું. પલાસીના મેદાન પરથી જે રસ્તે કર્નાલ કલાઇવ મુશિદાબાદ ગયો હતો, તે જ રસ્તે અંગ્રેજ સેના આગળ વધી.

મુર્શિદાબાદ તરફ અસંખ્ય સેના મોકલવામાં આવી હતી. તે સેનાએ શહેરનો બચાવ કરવા ચાંપતા પાપો લીધા હોત, તો અંગ્રેજ સેનાનો બાર નહોતો કે નગરમાં પ્રવેશ કરી શકે. પરંતુ મોતિજિલમાં થોડા ઘણા સિપાઈઓ રાખી બાકીની નવાબ સેના આમ તેમ છૂટી છવાઈ છાવણી નાખી ગાફલાઈ રાખી પડી હતી; મોતિજિલમાં રાખેલા સૈનિકોએ મહેલનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, છતાં તેઓ અંગ્રેજ સેનાની ગતિ અટકાવી શક્યા નહિ. જોતજોતામાં તોપો છોડવામાં આવી. મોતિજિલના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રમણીય મહેલો આ રીતે તોપોના મારથી શોભા વગરના થઈ ગયા.

મોતિજિલની અગાઉની મહત્તા હવે રહી નથી. મોતિજિલ કાળના મુળમાં પડી જૂના કાળથી દુઃખમય કથા કહેવા માટે હજુ પણ રહેલ છે. અંગ્રેજ અમલદારોએ થોડા દિવસો મોતિજિલમાં વસવાટ કર્યો હતો; અત્યારે તો ત્યાં માણસો બાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. એજ રાજમહેલમાં એક દિવસ નવાબોના અનુપમ વૈભવથી આકર્ષાઈ મુર્શિદાબાદના નાગરિકો દોડ્યા આવતા, મુસાફરોના હૃદયમાં એ રાજમહેલ અપૂર્વ કૌતુહલ ઉત્પન્ન કરતો. એ કૌતુહલ અત્યારે હલ-ટા ફપમાં ફેરવાઈ ગયું છે. નવાબની સેના નગરનો બચાવ કરવા માટે નગરમાં હતી, છતાં મુર્શિદાબાદ આટલી સહેલાઈથી અંગ્રેજોના કબજામાં શી રીતે આવ્યું, એ એક ઐતિહાસિક નવાબનો વિષય છે. અંગાળાના ઇતિહાસની આવી ઘટનાઓની ચર્ચા કરતાં પરદેશી લેખકો અંગાળીઓને બીકણ, આચલા વગેરે વિશેષણો આપી ગયા છે. પરંતુ આવા બનાવો સેનાપતિઓનાં કર્તવ્ય સ્મરણથી બનેલા હોય, તો તેમાં રૈનિકોનો કશો વાંક ન ગણાય. નવાબના સેનાપતિ-

ઝોઝે પોતાનું કર્તવ્ય જાનવ્યું હોત, તો અંગાળાને ઇતિહાસ જુદી જ રીતે લખાત. અંગ્રેજ સેના મુશ્કિદાબાદ પાસે આવી પહોંચી કે તરત નવાબસેનાએ ધેરિયા નામના સ્થળે પોતાનું રણક્ષેત્ર નક્કી કર્યું. રાજધાનીનું રક્ષણ કરવાનો જરાપણ પ્રયત્ન ન કરતાં નવાબનું બધું સૈન્ય ધેરિયા ચાલ્યું ગયું. તેથી મુશ્કિદાબાદ સહેલાઈથી કબજામાં આવ્યું !

શહેરનું રક્ષણ ન કરી શકવાથી મુશ્કિદાબાદનો મુખ્ય સત્તાધીશ નાડો. કાસિમખાન અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યું. મીરજાદર પોતાના હજુરીયાઓ સાથે અલીપર્દિના મહેલમાં પેઠો. મુશ્કિદાબાદના રસ્તાઓ સ્થાન જેવા ભયંકર જણાતા હતા. સૈનિકો સાથે નાગરિકોને કબજામાં થવા લાગ્યા; સૈનિકોએ લૂટ ચડ કરી. શહેરમાં હાડાકાર વર્ત્યો. નામનો નવાબ અંગ્રેજોની દયાથી વળી સિંહાસન પર બેઠો; પરંતુ તેનો રાજનો પાક જાણે નસીબે કરેલી મશ્કરી હોય, એવું જણાવા લાગ્યું !

અત્યારે તો જમાનો પલટયો છે, પરંતુ તે વખતે મુશ્કિદાબાદ મુસલમાનોની રાજધાની હતાં, તેમાં જગતશેઠનો દોર સૌથી વધુ ચાલતો. જગતશેઠના દેવામાં બધા હુજ્યા હતા. મોટા મોટા અમીર કમરાવો રાજ-રજવાડાઓ, જમીનદારો-બધા જગતશેઠના ગુલામ બન્યા હતા. જગતશેઠ ન હોત તો મીરજાદર સિરાજદૌલા સામે કાવતરું રચી શકત નહિ. આ બધી વાત મીર કાસિમ જાણતો હતો, માટે તેણે લગાઇ ચડે થતાં જ જગતશેઠ, રાજવલ્લભ, કૃષ્ણચંદ્ર વગેરે અંગ્રેજોના મળતીઆઓને મોંગીરમાં કેદ કર્યા હતા. મીરજાદર મુશ્કિદાબાદમાં પેઠો તે વખતે ધનવાન લોકો બહુ ખુશી થયા. જેઓ 'કાણુ જાણુ શું બનશે' એવા

સદેહમાંને સદેહમાં મીર કાસિમના રાજ્યમાં જેમ તેમ કરીને દ્વિસો ગુજારતા હતા, તેઓ મીરજીશરે મુશ્કિદાબાદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે બહુ જ ખુશી થયા. અમીર કમરાવો આ નવી દિથલપાથલથી ખુશી નહોતા. છતાં મીરજીશરના દરબારની શોભા વધારવા માટે ઘૂંટણુભર થઇ તેની સમક્ષ બેઠા. વેપારીઓ કે જેઓ ગમે તે કુપાયે પૈસો કમાવાની આશા રાખતા હતા, તેઓ પણ મીરજીશરને જોઇ પ્રકુલ્લિત થયા. મીર કાસિમ હિંદુઓ તરફ સદેહવશ થઇ જીલમ કરતો હતો, માટે હિંદુઓ પણ મીરજીશરના આવવાથી ખુશી થયા. ‘ગમે તે રાજા હો; એ રાજાથી સમગ્ર દેશના લોકોને સાંઝે થાઓ કે માહું થાઓ, પણ અમારું સાંઝે થાવ એટલે બસ,’ એવા વિચારના લોકોથી કદી પણ દેશનું બહુ ન જ થાય. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવા માટે બધા વ્યાકુળ થઇ રહ્યા હતા. મીર કાસિમની હાર થવાથી, મીરજીશરની કિન્નતિ થવાથી, અંગ્રેજોનો અબ્યુઝ થવાથી, મુશ્કિદાબાદના આખરદાર ગણાતા લોકો સ્વાર્થ સાધવાની તક મળતાં ધીરે ધીરે મીરજીશરના પક્ષમાં ભળવા લાગ્યા!^૧ દેશનો વિચાર ક્યો

૧ The more respectable inhabitants submitted quietly, if not cheerfully, to the change of Government, and the mercantile community welcomed any arrangement that held out a prospect of delivering them from the exactions of Meer Kassim Khan whose necessities and suspicions of the Hindus had led him into the commission of great severities towards that class, particularly as regards

સિવાય કેવળ આત્મોદ્ધર પરાયણ થવાથી કેવાં પરિણામો આવે છે, તેનાં શેઠનીય દૃષ્ટાંતો અંગાગાના ઇતિહાસમાં ખીચીખીચ બધાં છે. મીરજાદરના અબ્દુલ્લે વખતે એજ દૃષ્ટાંત દુનિયાની પ્રજા સમક્ષ જાહેર થયું !

કટવાની લડાઇમાં અંગ્રેજોના કેટલાંક માણસો માર્યા ગયા હોવાથી, મુશિદાબાદ કબજામાં આવતાં અંગ્રેજોએ પોતાનાં લશ્કરમાં ભરતી કરવા માંડી. જેઓ કટવાની લડાઇમાં ઘાયલ થયા હતા, તે અંગ્રેજોની સારવાર માટે કાસિમ બગ્ગરમાં દરિપતાલ ખોલવામાં આવી; તેઓનાં રક્ષણ માટે સિપાઇઓની એક પટ્ટન કાસિમ બગ્ગર ખોલવામાં આવી. આ બધું કાર્ય કર્યા બાદ કમાન કેમ્બેલ સિપાઇઓની ભરતી કરી એક નવી પટ્ટન ડિભી કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. કલકત્તાના કોટવાળ કમાન આયર્નસાઇડને પણ એક નવી પટ્ટન ડિભી કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. આ બંને અંગ્રેજ અમલદારો થોડા જ સમયમાં મુશિદાબાદ અને કલકત્તામાં બેઠા બેઠા એ નવી પટ્ટનો ડિભી કરી શક્યા હતા. આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, કે કલકત્તા અને મુશિદાબાદમાં થોડી મહેનતે, થોડા સમયમાં પુષ્કળ સિપાઇઓ મળતા. પૈસા મળે કે તરત માણસો લશ્કરમાં જોડાઈ લડવા નીકળી પડતા. આજ જે પ્રજા હથિયારો

the family of the Sheths, the members of which wealthy firm he had made prisoners and carried to Mongheer, on account of their supposed connection whith the English.—Broome's Bengal Army, P. 375.

પણ પકડી શકતી નથી, -આજે જેઓને હથિઆરો વાપરતાં પણ આવડતાં નથી, આ જ જેઓને હથિઆરો રાખવાનો પણ અધિકાર નથી, તે પ્રજાની સ્થિતિ તે સમયે આજના કરતાં તદ્દન ઉલટી હતી. ઉચ્ચપાથલની ભરપૂર અધાધૂંધીમાં પશુબળ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. જમીનદારોને બાહુબળવડે પોતાની જમીનદારી સાચવવી પડતી; ગામડાંના લોકોને બાહુબળવડે લૂટારાઓના પંખમાંથી પોતાનો બચાવ કરવો પડતો; જેઓ શહેરમાં વસતા, તેઓને પણ પોતાની સંપત્તિ સાચવવા માટે સિપાઇઓ રાખવા પડ્યા. અંગાળીઓમાંના આહુબળ કાયસ્થ જાતિના લોકો પણ અસ્ત્રવિદ્યામાં પારવધા ગણાતા. અંગ્રેજો સંકટામણ્યમાં આવી પડતાં તેઓની મદદ મેળવતા. કલાધવની પ્રખ્યાત 'લાલ પટ્ટન' દેશી લોકોનીજ બનેલી હતી. એ લાલ પટ્ટનમાં જેડાએલા લોકોએ કંપની બહાદુરની જે સેવા બજાવી હતી, તે બદલ તેમને જગીરો મળી હતી. માલદહ વિભાગમાં આવી જગીરો આવેલી છે. આ નાની નાની જગીરો 'ઇંગ્લીશ' ના નામથી ઓળખાતી. તે જગીરની યોજના શા માટે કરવામાં આવી હતી તેનાં કારણો શોધવા જતાં અંગાળી પટ્ટન વિષે બહુ જાણવા જેવી વાતો મળી આવે છે. રાજધાનીમાં નવી સેના એકઠી કરતી વેળા તેમાં અંગાળી-અર્મગાળી એવો ભેદ રખાતો નહિ. કોઈ પણ માણસ તેમાં જેડાઈ શકતો. જાતિગત કે દેશગત જુદાઈ નહોતી. તેથી અંગ્રેજો કલકત્તા અને મુર્શિદાબાદમાં જેડા જેડા હુકમ મુદતમાં ની પટ્ટનો ઉભી કરી શકતા. એ પટ્ટનો થોડા રોજમાં લાઈના મેદાનપર મોકલવામાં આવતી. આ સમયે પણ કલકત્તા અને મુર્શિદાબાદમાં ઉભી કરેલી એ પટ્ટનો તરતજ લકાઈ કરવા તૈયાર થઈ ગઈ. આવી રીતે

મુર્શિદાબાદમાં એક હજાર ગોરા અને ચાર હજાર કાળા સૈનિકો આવી મળ્યા બાદ લડાઈની તૈયારી થઈ.

નવાબની સેના ઘેરિયા આગળ એકઠી થઈ હતી. માર્કેટ, સમર અને આસાદોલાખાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. તેઓ સાવચેતીથી અંગ્રેજ સેનાના હુમલા માટે તૈયાર થઈ ઉભા હતા. આ છેલ્લું યુદ્ધ છે; અહીંજ અંગ્રેજો અગર મીર કાસિમ પર બાગ્યદેવી પ્રસન્ન થવાની છે, એવા ધ્રિફાટી આ જગાએ વ્યૂહરચના કરવામાં આવી હતી, એમ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો લખી ગયા છે !

મીર કાસિમે જે સ્થળે સૈન્ય એકત્ર કર્યું હતું તેજ સ્થાને જરા સહનશીલતા રાખી નવાબનું સૈન્ય અંગ્રેજ સેનાના હુમલાની રાફ જોતું ઉભું રહ્યું હોત. તો તે કદી હાર નહિ, એમ અંગ્રેજોએ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે. મુર્શિદાબાદથી સૂતી સુધી ગંગાનદીને કિનારે એક જુની સડક હતી. તેના એક સ્થાને વાંશલીનાલા નામનું એક નાનું નાળું ગંગામાં પડતું હતું, નવાબસેનાએ પ્રથમ સૂતી નામનાં સ્થળે ઢાવણી નાખી હતી. ઢાવણીનો મોખરો એક વિશાળ માટીની દિવાલ કરી સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યો હતો. અહીંથી અંગ્રેજો પર ચાર-વાર હલ્લો કરવાની સારી સગવડ હતી; તેઓનો સરસામાન લૂંટી, તેઓને અગવડમાં મુકવાનું પણ બને તેમ હતું. પરંતુ નવાબ સેનાએ એ માર્ગ ન લીધો. ૧ લી ઓગસ્ટે અંગ્રેજ સેનાએ વાંશલી નાલા પસાર કર્યું, કે તરત નવાબ સેના પોતાની સુરક્ષિત ઢાવણી છોડી અંગ્રેજો પર હુમલો કરવા આગળ વધી.

અંગ્રેજોએ ગોરાપહાનને મધ્યમાં તથા સિપાઈઓને બે બાજુ-

એ રાખી, તે જમાનાની જાણીની પદ્ધતિ મૂજબ વ્યૂહરચના કરી હતી. ૨૭-ઓગસ્ટે સવારમાં અને પક્ષની તોપો ગર્જના કરવા લાગી, પણ તેથી અને પક્ષમાં કોઈને વધુ નુકસાન થયું નહિ; કોઈની તોપ કોઈના પર નિશાન તાકી શકી નહિ, નિશાન તાકી શકત પણ નહિ. પરંતુ એ તોપોની ગર્જના સાથે અને પક્ષ સામસામા આગળ વધી એક ખીબની અડોઅડ આવી ગયા, ત્યારે રીતસર લડાઈ જમી. આ લડાઈનું વિસ્તૃત વર્ણન “ મુનક્ષરીન ” અને ખીબ અંધોમાં કરેલું છે. અધા અંધોનાં વર્ણનોની સમાવેશ્યતા કરતાં જણાય છે, કે આ લડાઈમાં મીર કાસિમના મુસલમાન સેનાપતિઓએ અથાગ રણપાંડિત્ય બતાવ્યું હતું; પરંતુ માર્કેર અને સમરૂએ તેવી કુશલતા બતાવી નથી !

મીર આસાદોલાના ઘોડેસ્વારોમાં મીર બદરૂદીન નામનો એક જમાદાર હતો. તેની બહાદુરીએ અંગ્રેજોને બહુ અકળાવ્યાં. અંગ્રેજોના વ્યહની ડાખી પાંખ ભેદી કપ્તાન સ્ટિઅર્ટના સૈનિકોપર વિશુત ગતિએ આવી પડ્યો. ઘણાખરા ગોરા સૈનિકો માર્યા ગયા કપ્તાન સાહેબના સૈનિકો નામશેય થવા આવ્યા. બચાવનો કશો ઉપાય નજરે ન પડતાં, તેઓ વાંશલીના પાણીમાં ડૂબી પડવા લાગ્યા; ઘણાખરા આ રીતે પાણીમાં ડુબી મરણ પામ્યા. આ વખતે જો મેજર કર્નાક મદદમાં ન આવી પહોંચ્યો હોત, તો કપ્તાન સાહેબનો એક પણ સૈનિક મરાત નહિ. પરંતુ આમ થયા છતાં અંગ્રેજોની હાર અટકાવી શકાય તેમ નહોતું. બદરૂદીને પાછળથી અને મીર નસિરે આગળથી અને આગુએથી અંગ્રેજ વ્યૂહની ડાખી પાંખ હિન્ન બિન્ન કરી હતી, તેથી અંગ્રેજ સેના શત્રુના હાથમાં બે

તોપો સોંપી નાસવા લાગી. એ સમયે જો શેર અલીખાં વેગથી અંગ્રેજ વ્યૂકની જમણી પાંખપર કુદી પડ્યો હોત, તો પૂરેપૂરી જીત મળત. પણ તેમ ન થયું. બદરહીન ધવાયો એટલે તેના સાહસિક સૈનિકોએ ઘોડાની લગામ ખેંચી; આસાદૌલા એકાએક દૈવકૃપા ફરેલી જોઈ ગભરાઈ ગયો; એ તક સાધી મેજર એડમ્સે નવાબસેના પર હુલ્લો કર્યો. જેઓ બાહુબળા હોય જીતવાની અણી પર આવેલા હતા, તેઓ આ હુલ્લો અટકાવી શક્યા નહિ. તેઓ નાસવા લાગ્યા. સમર અને માર્કર પોતાનું કેળવાયેલું સૈન્ય લઈ પાછળ હટવા લાગ્યા. એ સમયે મીર નસિરખાં, પલાસીની લડાઈના મોહનલાલની માફક શત્રુસનાને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ તેમાં તેનો સંજ્ઞના ન મળી !

કટવામાં જીત મેળવનાર લેફ્ટેનન્ટ ગ્લેન મરણ પામ્યો, કપ્તાન સ્કિટ્ઝર્ટ સૈન્યનું રક્ષણ કરવા જતાં આઠ ઠેકાણે ધવાયો, તોપણ અંગ્રેજોની જીત થઈ. નવાબસેનાને યોગ્ય કેળવણી મળી હતી, તે સમર અને માર્કર જેવા અપરાજ્ય વીરપુરુષોના હાથ તળે હતી; છતાં તે કેમ હારી, એ પ્રશ્ન હંમેશને માટે કોયલા રૂપ રહી ગયો છે. આટલો સમય વીત્યા બાદ એ પ્રશ્નનો ખુલાસો થાય તેમ નથી. અંગ્રેજો કહે છે, કે ષેરિયાની લડાઈ ખાસ ઉદ્દેશ્ય-યોગ્ય છે. આ લડાઈમાં અંગ્રેજ સેનાપતિઓની કર્તવ્યપરાયણતાથી અંગ્રેજોનું મુખ ઉજળું થઈ રહ્યું છે. મુસલમાનો હાર્યા છતાં આ લડાઈમાં તેઓનું મુખ મલિન થયું નથી, બદરહીન, મીર નસિર, આસાદૌલા વગેરેએ આ લડાઈમાં જે પરાક્રમ બતાવ્યું છે, જે કુશળતા બતાવી છે, તેવું પરાક્રમ અને કુશળતા માર્કર અને સમરએ

અનાવ્યાં હોત, તો ઘેરિયાના મેદાનપર અંગ્રેજસેનાની કબર થાત.

ઘેરિયાના નામ સાથે વિશ્વાસઘાતીપણાની કથા હંમેશને માટે જોડાએલી છે. એકવાર ઘેરિયાનાં મેદાનપર અલીવર્દિના વિશ્વાસઘાતથી સરફરાજખાં મરાયો હતો. વળી તેજ મેદાનપર મીર કાસિમ પણ હાર્યો.

ત્યારબાદ ઉધ્ધ્યાનાલા સિવાય બીજો કોઈ સ્થળે અંગ્રેજસેનાની ગતિ અટકાવાય તેમ નહોતું, એ વાત મીર કાસિમ જાણતો હતો. તેણે છત કરતાં હારનાં ચિન્હો વધુ જોતાંજ ઉધ્ધ્યાનાલા આગળ અધી તૈયારીઓ કરી રાખી હતી. ઘેરિયામાં છત મળી છતાં અંગ્રેજસેના ઉધ્ધ્યાનાલા આગળ છત મેળવી શકશે, એવો કોઈને વિશ્વાસ નહોતો. મીર કાસિમે તેને અધી રીતે સુરક્ષિત અનાવ્યું હતું.

મકરણ ૨૦ મું

ઉધ્યાનાલાની લડાઈ

In the morning with an army 5000 strong, of whom one fifth only were Europeans, Adams had stormed a position of enormous strength, defeated 40,000 and destroyed 15000 men, captured upwards of a hundred pieces of cannon, and so impressed his power on the enemy that they had no thought but flight.—Col. Malleeson.

ઉધ્યાનાલાની લડાઈ વિષે લખતાં કર્નલ મેલિસન લખી ગયો છે, કે “ સેનાપતિ મેજર એડમ્સ પાંચ હજાર સિપાહીઓવડે ચાલીસ હજાર કેળવાએલા સૈનિકોનો વ્યહ મેદી, પંદર હજાર શત્રુઓને

મારી, શત્રુની છાવણીમાં એવો ભય ફેલાવી દીધો હતો, કે તેઓના મનમાં કંઈએ જાણે નાસવા સિવાય બીજો એકેય વિચાર આવે એવા સંભવો રહ્યા નહિ ! ”

પરંતુ તે સમયના ઇતિહાસોમાં આ લડાઇનાં જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે, તેપરથી જણાય છે, કે એ લડાઇમાં બાહુગળ કરતાં યુક્તિએ વિશેષ ભાગ ભજવ્યો છે. છેવટે પરિણામ જોતાં પંજાબીની લડાઇ જેમ હિંદનાં મહાયુદ્ધોમાં ગણાય છે, તેમ ઉધ્યાનાલાની લડાઇ પણ એવી જ ગણાય છે !^૧ આ લડાઇમાં મીર કાસિમની આશા પાણીના પરપોટાની માફક ફૂટી ગઈ; આ લડાઇથી અંગ્રેજોનો પગદંડો દૃઢ રીતે સ્થપાયો; આ લડાઇથી મુસલમાની સત્તાનો સૂર્ય હમેશને માટે આથમ્યો. આ હિસાબે જોતાં ઉધ્યાનાલાની લડાઇ હિંદનાં મહા યુદ્ધોમાં આગળ પડતી ગણાય છે.

ગંગા નદીને કિનારે ઉધ્યાનાલાના ડુંગરી ઘાટ પાસે, નવાબી અમલમાં એક નાનો કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. તે કિલ્લાની એક બાજુએ ભાગીરથી નદી અને બીજી બાજુએ ઉધ્યાનું નાળું હતું. આ સ્થાન મજબૂત દિવાલથી ઘેરાયેલું હોવાથી ઓળંગવું બહુ મુશ્કેલ હતું. કિલ્લાની પાસે પટણાથી મુર્શિદાબાદ જવાની બાદશાહી

૧. નવલકથામાં આવેલું ‘ ઉદયનાલા ’ નામ ખરું નથી. નાળાનું નામ ‘ઉધ્યા’ છે, તે પરથી તે સ્થાનનું નામ ‘ ઉધ્યાનાલા ’ પડ્યું છે. એ નામ અત્યારે પણ ચાલુ વપરાશમાં છે. બંકિમ બાબુએ પોતાની ‘ ચંદ્ર શેખર ’ નામની નવલકથામાં આ ઇતિહાસ ગુંથ્યો છે.

સડક જતી હતી. ભાગીરથી નદીને કિનારે કિનારે એ માર્ગ આલ્થો જતો હતો. તેની એક આબુએ એક કાદવથી ભરપૂર હતું તળાવ હતું. તે કાદવવાળી જગા બહુ વિશાળ હતી, તેણે નવાખના મોરચાનો અધો ભાગ સુરક્ષિત કરી રાખ્યો હતો. ઉત્તર તરફ તેની પેલી મેર નાની નાની ટેકરીઓ પોતાનો દેહ વિસ્તારી એ સ્થાનને કુદરતી સંરક્ષણ આપી રહી હતી. મીર કાસિમે આ સ્થાને નવી દિવાલ આંધી, તે પર હારખંધ તોપો ગોઠવી, શત્રુઓને અટકાવવા ઘાયલ લશ્કર રાખ્યું હતું. શેરિયાની લડાઈમાં જે લશ્કર હાર્યું હતું, તે પણ આ જગાએ આવી પડેાચું હતું. આ પ્રમાણે ઉધૂયાનાલાની જાવણીમાં હજારો સિપાઈઓ એકત્ર થયા હતા. આવો મળ્યુત કિલ્લો ગોળાના વરસાદથી પણ તૂટે તેમ નહોતો. બાહુબળ અથવા લડાયક કળાથી આ જાવણી શત્રુના હાથમાં જશે, એવું લોકોને સ્વપ્નમાં પણ આવતું નાહ.

મેનર એડમ્સ અહીંથી જો ગાંધી પર આવેલાં પાત્રણીપુર નામના ગામ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે તે જગાએ જાવણી નાખી કિલ્લો શેરવની તૈયારીઓ કરી. પણ આગળ તો વધી શકાય તેમ નહોતું; નવાખનું સૈન્ય પણ હંમેશાં ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવી અંગ્રેજોને આગળ વધતા અટકાવવા તૈયાર થઈ રહ્યું હતું; આવી સ્થિતિ જોઈ અંગ્રેજ સેનાપતિએ ગંગાને કાંઠે પોતાના ત્રણ માંચડા બંધારી તે પરથી ગોળાનો વરસાદ વરસાવવાનું શરૂ કર્યું.

તોપોના મોરચા આંધતાં બહુ વાર લાગતી નથી; કેળવાએલા દારીગરો બહુજ થોડા સમયમાં તે કામ પુરું કરી શકે છે. તોપણ

મેજર એડ્મસ ત્રણ અઠવાડીએ ત્રણ માંચડા બાંધી શક્યો. આ પરથી જણાશે, કે નવાબની સેના કેટલી સાવચેતીથી ગોળીબાર કરતી હતી !

ચોવીસમેં દિવસે અંગ્રેજોએ તોપોના મોરચાપરથી ગોળાઓ ફેંકવા શરૂ કર્યાં. તેઓએ માંચડાપર કિલ્લા તોડનારી પ્રચંડ તોપો ચડાવી હતી; પરંતુ તેથી પણ કિલ્લાની દિવાલને કશું નુકસાન ન થયું !^૧

કિલ્લાને ઘેરવાની કળા હંમેશાં એકજ રીતની હોય છે. ગમે તે રીતે દિવાલની પાસે જવું અને પડેલાં છિદ્રો વાટે કિલ્લામાં પેસવું એ કિલ્લો જીતવાની કળા છે. તે મુજબ કાર્ય પાર પાડવા માટે તોપો ના માંચડા બાંધી તેપરથી ગોળાનો વરસાદ વરસાવી કિલ્લાની દિવાલો તોડવી પડે છે, અને એ રીતે દિવાલોમાં ગાબડાં પડે ત્યારેજ લશ્કર કિલ્લામાં પેસી શકે છે. પરંતુ ઉધૂયાનાલા આગળ આવ્યા છતાં મેજર એડ્મસ એમાંની એક પણ સગવડ કરી શક્યો નહિ ! કાદવનું સરોવર ઓળંગ્યા સિવાય દૈનિકો કિલ્લા પાસે જઈ શકે તેમ નહોતું; વળી કિલ્લાની દિવાલો તોડ્યા સિવાય કિલ્લામાં પ્રવેશ પણ કરી શકાય

૧ Even when on the twenty fourth day, opened fire from the three batteries he had constructed the nearest of which was about three hundred yards from the enemy's intrenchment, he found that though manned with siege-guns, the fire produced little or no impression on the massive ramparts which Mir-Kassim had thrown up—Matleson's Decisive Battles of India, P. 167.

તેમ નહોતું! મેજર એડમ્સ જ્યારે આ રીતે બધી તરફથી નાસીપાસ થયો, ત્યારે તે બહુજ નિરાશ થઇ ગયો! મેલિસન પોતે આ વાત કબુલ કરી ગયો છે.^૧

પરંતુ આવી દીલથી અંગ્રેજ સેનાપતિનું ભાગ્ય શું. થોડા રોજમાં નવાખસેના સમજી ગઇ, કે ઉધૂપાનાલાનો કબજો લેવો એ કંઇ રમત નથી. માટે તેઓનો બચાવ કરવાનો કૃતસાહ નરમ પડતો ગયો. તેઓ નાયગાનમાં રોકાવા લાગ્યા.^૨ આ તરફથી અંગ્રેજ સેનાપતિ તો પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા આછપીતે મંડચોજ હતો, તે આવા અવસરનો લાભ લેવાની રાહ જોતો હતો.

અંગ્રેજોપર દેવકૃપા થા. થોડા રોજમાં તેમને એક જાણબેઠુ આવી મળ્યો. મીર કાસિમની પદ્ધતિમાંનો એક સિપાઇ રાતને વખતે છાની રીતે નાસી અંગ્રેજોની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો. આ સિપાઇ પ્રથમ કંપનીના લશ્કરમાં નોકરી કરતો હતો; પાછળથી તે મીર કાસિમની પદ્ધતિમાં જોડાયો હતો. મીર કાસિમનું જુલુ

૧ Nearer he could not advance his guns, nor on the other face could he move his infantry, for the morass, saturate that time of the year, covered the position. The difficulties which presented themselves on all sides were, indeed, sufficient to make the bravest despair.—Malleeson's Decisive Battles of India, P. 167.

૨ Scott's History of Bengal.

ખાધા છતાં, તે તેનુંજ નખખોદ વાળવાં તૈયાર થયો ! એ માણસનું નામ ઇતિહાસમાં નોંધાયું નથી; પરંતુ બધા ઇતિહાસકારો તેને ઓળખાવતી વેળા “ અંગ્રેજ સૈનિક ” એવો શબ્દ વાપરે છે !

ગેજર એડમ્સે બહુજ આનંદપૂર્વક એ જાણમેહની વાતો સાંભળી : ‘કાદવનું’ સરોવર બધે સ્થળે સરખું ઉંડું નથી, એક ઠેકાણેથી તે ઓળંગી શકાય છે,’ એ વાત પેલા વિશ્વાસવાતીએ મેજર એડમ્સને કહી. એ સૈનિકે અતાવેલ સ્થળની તપાસ કરાવતાં એ વાત ખરી પડી, તેથી તેની બધી વાતપર ભરોસો મૂકવામાં આવ્યો.^૧

એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરતાં તેજ રાત્રે અંગ્રેજ સેના હથિઆરો માથા ઉપર ઉપાડી, મહા મહેનતે કાદવ ઓળંગી ગુપચુપ કિલ્લાની દિવાલો પાસે એકઠી થવા લાગી. દિવાલની બહાર જે એ ચાર નવાજ સેનાના સૈનિકો નિશ્ચિંતપણે ઉંઘતા હતા, તેઓ જાગૃત થાય તે પહેલાં મંગીનના પ્રહારથી માર્યા ગયા ! અંગ્રેજ સૈનિકોએ તરતજ દિવાલો પર ચઢવું શરૂ કર્યું. દિવાલ ઓળંગી કિલ્લાનો દરવાજો ઉઘાડતાં જ હજારો અંગ્રેજ સૈનિકો પાણીના પૂરની પેડે કિલ્લામાં પેલા. નવાજસેના નચિંત ઉંઘતી હતી, તે બે-બાકળી ઉઠી. આઘુઆણુ જોયું તો અંગ્રેજસૈનિકોથી કિલ્લો ભરાઈ ગએલો જણાયો. નવાજસેનાની બુદ્ધિ ગુમ થઈ ગઈ ! લડાઈ કર્યા વગર કિલ્લો શી રીતે છનાયો એ કોયડો ન છોડી શકવાથી બધી સેના નાસવા લાગી. મીર કાસિમના સરદારો ખીજે કશો ઉપાય ન જોતાં નાસતી સેનાને અટકાવવા માટે તેનો રસ્તો રોકી ઉભા.

“જે નાસશે તેનાપર ગોળીબાર કરવામાં આવશે, લડો, નાસો નહિ, જીવ છે ત્યાં મુઠ્ઠી નાસવાનું નથી,” આવાં વચનોથી તેઓ પોતાનાં લશ્કરને કિસાહ આપવા લાગ્યા. પરંતુ એ વચનો પર કોઈએ ધ્યાન ન આપ્યું, ત્યારે તેઓ પોતાની સેના પર ગોળીબાર કરવા લાગ્યા. નાસવાનો રસ્તો બંધ થયો, સૈનિકો પડવા લાગ્યા, આ રીતે પંદર લગ્ગર સૈનિકો ઉધ્યાનાલાના કિલ્લામાં પોતાનાજ સરદારોના કઠોર હુકમની મરણ પામ્યા.^૧ ત્યારબાદ અંગ્રેજોને કિલ્લો તાબે કરવામાં જરાપણ મહેનત ન પડી. સમર, માર્કર, આરાદુન વગેરે વિદેશી સેનાપતિઓએ લડાઈ ન કરી. તેઓ અંગ્રેજના હાથમાં વિજય-મુગટ આપી, મીર કાસિમને માટે એક મુઠ્ઠી ચિનાની સખ લઈ ઉધ્યાનાલા આગળથી નાસી ગયા !

અંગ્રેજોએ લખેલા ઇતિહાસમાં આને જ કદી ન સાંભળેલું

૧ It was yet barely day-light and the enemy confounded by the suddenness of the attack coming from several quarters, were thrown into inextricable confusion to add to which, their own guard stationed at the bridge over the Nallah, had orders to fire upon any one attempting to cross, with a view of compelling the troops to resistance, a duty which was performed with fearful effect; a heap of dead speedily blocked up that passage. Broome's Bengal Army, Vol. I. 483.

એવા મહાન યુદ્ધ તરીકે ગણેત્ર છે !^૧ પરંતુ મીર કાસિમ આ લડાઈનું જુદી જ રીતે વર્ણન કરી ગયો છે. તેણે જ્યારે આ નામોશી બરી હારની ખબર સાંભળી, ત્યારે તે બહુ ગુસ્સે થયો. તેણે તરતજ (ઈ સ ૧૭૬૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૩ જી તારખે) અંગ્રેજ સેનાપતિને નીચેનો પત્ર લખી મોકલ્યો:—

“ That for these three months you have been laying waste the King's country with your forces what authority have you ? If you are in possession of any Royal Sunad for my dismissal, you ought to send me either the original or a copy of it; that having seen it, and shown it, to my army, I may quit this country, and repair to the presence of his Majesty. Although I have in no resintended any peet breach of public faith, yet Mr. Ellis regarding not treaties or engagements in violation of public faith, proceeded against me with treachery and night-assaults. All my people then believed that no peace or terms now remained with the English, and that wherever they could be found, it was their duty to kill them. With this opinion it was that the aumils of Murshida:

^૧ Broome's Bengal Army.

bad killed Mr. Amyatt, but it was by no means agreeable to me that that gentleman should be killed. On this account I write; if you are resolved on your own authority to proceed in this business, know for a certainty that I will cut off the heads of Mr. Ellis and the rest of your chiefs and send them to you.

Exult not upon the success which you have gained merely by treachery and night-assaults, in two or three places over a few jamadars sent by me. By the will of God, you shall see in what manner this shall be revenged and retaliated.”^૧

ઉધ્યાનાલાની લડાઈથી જ મીર કાસિમનું નખખોદ વળ્યું છે. તે પોતે એ વાત ન સ્વીકારે તોપણ શું? ત્યાર બાદ નવાબનું સૈન્ય અંગ્રેજોને અટકાવી શક્યું નહિ.

મીર કાસિમની કૃપાથી આરમીનિઅન સેનાનાયકો સત્તા વાળા બન્યા હતા. આરાદુન અથવા ખોજ ઝેગરી નામના આરમીનિઅન સેનાપતિએ મીર કાસિમના દરબારમાં બહુ લાગવગ મેળવી હતી. મીર કાસિમને તેના પર વિશ્વાસ હોવાથી તેને તોપખાનાનો ઉપરી બનાવવામાં આવ્યો હતો. કોઈ કોઈ ઇતિહાસલેખકો કહે છે, કે આ માણસે જો પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યું હોત, તો મીર

કાસિમની કદી હાર થાત નહિ. પરંતુ ગર્ગિનખાંએ પેતાનું કર્તવ્ય બળવવામાં શિથિલતા દર્શાવી તેનું કારણ શું, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો કોઈપણ ઇતિહાસમાં મળતો નથી.

ગર્ગિનખાંનો ભાઈ ખોળ પિટુ બંગાળના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે મિરાજદૌલાના સમયથી અંગ્રેજોનો હિતેન્દ્રુ ગણાતો આવ્યો હતો. એક ભાઈ અંગ્રેજોના પક્ષમાં, અને બીજો ભાઈ નવાબના દરબારમાં, અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ હોવાથી, મેજર એડમ્સે ખોળ પિટુની મદદથી ગર્ગિનખાંને હાથમાં લેવાની બાજી રચી હતી આ વાત બીજા કોઈ લોકો જાણતા નહોતા. મેજર સાહેબે ખોળ પિટુ ઉપર કોઈ પણ કારણસર જુલમ કર્યો, તેથી તેણે કલકત્તાની કાઉન્સિલને અરજ કરી, એથી બંધી વાત ફૂટી ગઈ.^૧ આ વાત લોકોએ મીર કાસિમના જાણવામાં આવી હતી. તેથી ગર્ગિનખાંને નિર્દયતાથી મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. ગર્ગિનખાં સાથે અંગ્રેજોને જે મિત્રતા અંધાઈ હતી, તેથી તેઓને ઘણી મદદ મળે તેમ હતું, પરંતુ તેનું ખુન થવાથી એ માર્ગ અંધ થયો હતો.^૨

૧ Your petitioner begs leave to observe to this Hon'ble Board, at Ouda-Nullah, a place where the enemy had strong works and great forces, your petitioner by direction from Major Adams wrote two letters to Marcar and Aratoon two Armenian officers, who, amongst others, commanded the enemy's forces.—Long's Selections, Vol. I. 337

૨ His brother commanded the artillery of the

મીર કાસિમના વિશ્વાસુ સેનાપતિ ખોજા ગ્રેગરી કેઈ ગર્જિનખાં-
એ ખરેખર અંગ્રેજોને મદદ કરી હતી. તેનો આનાસ મેજર એડમ્સે
તેનાં ખુનની વાત કંઈકતા લખી જણાવી તે પત્રમાં જણાઈ આવે છે !
મેજર સાહેબનો એ પત્ર આ પ્રમાણે છે :-

“ Dear Sir,—We had a report yesterday that Coja Gregory has been wounded some days ago by a party of his Mogul Cavalry who mutinied for want of the pay between Sovage Gurru and Nabab Gunj, it is just now confirmed by a hurcarra arrived from the enemy with this addition that he died next day and that 40 principal people concerned were put to death upon the occasion; though it was imagined that the Moguls were induced to affront and assault Coja Gregory, by Cossim Ally Khan who began to grow very jealous of him on account of his good behaviour to the English.^૧

Nawab at Patna, and was subsequently murdered there, the Nawab suspecting him of being too friendly to the English. Had he been alive the massacre (of Patna) might have been prevented through his influence—Reved. Long.

^૧ Long's Selections Vol. I. ૩૩૩,

આ બધી ઘટના ન બની હોત, તો કેવળ બાહુબળ વડે ઉધ્ધ-
યાનાલાની લડાઈ જીતી શકાત નહી, અને જો આ બધી પ્રતિકૂળતા
છતાં મેજર એડમ્સે એ લડાઈમાં જીત મેળવી હોત, તો તે દુનિયા-
ના ઇતિહાસમાં એક અદ્વિતીય વીર પુરુષ ગણાયો હોત. તોપણ
થોડું સરકર હોવા છતાં, અને પ્રતિકૂળ અવસ્થામાં આવી પડ્યા છતાં
તે લડાઈમાં જય મેળવી શક્યો હતો. નવાબના સૈનિકોમાંના
કોઈ કોઈએ વિશ્વાસઘાત કર્યો છતાં, મેજર એડમ્સની આબરૂ ઓછી
થઈ શકતી નથી. ‘શત્રુને ગમે તે રીતે મારવો’ એ આજ્ઞાલાની
નીતિ થઈ પડી છે. માટે આરમીનિઅન વેપારીની મદદથી જય
મેળવ્યો તેથી આરમીનિઅન સેનાપતિ વગોવાયો છે, પણ મેજર
એડમ્સ ઇતિહાસમાં વીર પુરુષ તરીકે ઓળખાયો છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું

પાશાની કતલ

It is true you have Mr. Ellis, and many other gentlemen in your power; if a hair of their heads is hurt, you can have no title to mercy from the English; and you may depend upon the utmost fury of their resentment, and that they will pursue you to the utmost extremity of the earth; and should we unfortunately not lay hold of you, the vengeance of the Almighty cannot fail overtaking you, if you perpetrate so horrible an act as the murder of the gentlemen in your custody.—Major Adams.

ઉધ્યાનાલાની લડાઈમાં હારી જતાં મીર કાસિમ પાગલની પેઠે વિવેક અને શક્તિહીન થઈ ગયા ! તેના સરલ હૃદય કુટિલ માર્ગો શોધવા લાગ્યું. એ ચાર વિશ્વાસઘાતી માણસોનાં આચરણથી છેતરાઈ તે બધાંને શક્રમંદ માણસો ગણવા લાગ્યો; માણસનો સ્વભાવ પારખવાની તેનામાં જે શક્તિ હતી, તે જતી રહી ! તે પટણા કેદમાં સપડાએલા અંગ્રેજોને ભારી નાખવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો.

મેજર એડમ્સે તેને એ પાપ ન કરવા માટે પત્ર લખ્યો; પ્રધાન અમાત્ય અલી ઇબ્રાહીમખાં તેને એ સંકલ્પ તથા દેવા સમજાવવા લાગ્યો; પરંતુ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા !

એ વખતની મીર કાસિમની માનસિક અવસ્થા તપાસતાં તેને પાગલ માની ક્ષમા આપી દેવાનું મત થાય છે. જેઓના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તેણે પોતે લશ્કરની સરદારી લીધી નહોતી, તેઓ જ્યારે એક પછી એક વિશ્વાસઘાતી નીવડયા, ત્યાર પછી મીર કાસિમ પોતાનું મન કાળૂમાં રાખી શક્યો નહિ.^૧ દરરોજ અનતા બનાવોથી તેનો સંદેહ અતિ પ્રબળ થવા લાગ્યો !

વળી આરબ અલીખાં નામના એક વિશ્વાસુ સરદાર પર

૧ the recurrence of such serious disasters had rendered Meer Kassim Khan suspicious of all his officers, and more especially of Georgeen Khan who was reported to be in communication with the English, through the medium of his brother Aga Pedroos.—Broome's Bengal Army, Vol. I 388.

મોંગીરના કિલ્લાનો ભાર નાખી મીર કાસિમ પટણા ગયો. અંગ્રેજો ૧ લી અક્ટોબરે મોંગીર આવી પહોંચ્યા. નવ દિવસ ઘેરો ચાલ્યા બાદ, કિલ્લેદાર આરબ અલીખાંના વિશ્વાસઘાતથી અંગ્રેજો કિલ્લામાં પેડા, બે હજાર સિપાઈઓ કેદ પકડાયા. ૧ વિશ્વાસઘાત પર વિશ્વાસ ! મીર કાસિમ તે શું કરે !

મોંગીરની નવાબસેના અંગ્રેજ લશ્કર સાથે મળી ગઈ, નવાબની સેનાએ નવાબસામે હથિયાર ધારણ કર્યાં ! ૨ આ સમાચાર જ્યારે મીર કાસિમને મળ્યા, ત્યારે કેઈ પણ માણસ તેની આગળ પટણાની કતલ બંધ કરવા સમજાવવા જવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. તેણે તરતજ કતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

આ કતલથી મીર કાસિમનું વીર ચરિત્ર કલંકિત થઈ રહ્યું છે. આ બનાવથી એશિયા અને યુરોપના લોકોના ચરિત્રમાં ક્યાં જુદાઈ છે, તે જણાઈ આવે છે. એલિસ સાહેબના અપરાધનો પાર નહોતો, તોપણ જ્યારે તેણે અને તેના સહયોગીઓએ જાણ્યું, કે અંગ્રેજ સેનાપતિ અમને બચાવવા આતુર થઈ રહ્યા છે, ત્યારે તેણે તરત જ લખી મોકલ્યું, કે “ અમારા દહાડા બરાઈ ચૂક્યા છે; અમે વીરની માફક મૃત્યુને ભેટ્યું; તો પણ અમારી એક પ્રાર્થના છે, કે

૧ The English having had Monghyr delivered up to them by the teachery of the Governor, Arab Ali Khan, were advancing fast towards Patna.—Scott's Bengal Army Vol. 428-429.

૨ Broome's Bengal Army, Vol. 390.

અમને બચાવવા ખાતર આપ લડાઇની પદ્ધતિમાં જરા પણ પરિવર્તન કરશો નહિ. ” જીવનની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાતી હોય, તે વખતે પણ આ પ્રમાણે સ્વદેશનાં, સ્વજાતિનાં બલાંની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા બતાવી, કેટલાંએ નરનારીઓ ઇંગ્લાંડનું મુખ ઉજળું કરી ગયાં છે, તેના દાખલાથી ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ ભરપૂર છે. આ વચનોથી એલિસ સાહેબનાં બધાં પાપો ધોવાઇ ગયાં છે, તે ઇતિહાસલેખકોની શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી અમર થઈ ગયા છે !

રાજા રામનારાયણ, જગતશેઠ, સ્વરૂપચંદ, રાજનગર નિવાસી રાજા રાજવલ્લભ વગેરે આબરૂદાર અંગ્રેજ હિતેચ્છુ દરબારીઓને અગાઉથી જ નિર્દયપણે મારી નાખવામાં આવ્યા હતા ! ગર્ગિનખાં પદ્મચંદ્રમાં પોતાના શરીર રક્ષકોના અસ્ત્રધાતથી મરણ પામ્યા હતા. સરદારોમાંના ઘણા આ રીતે મરણ પામ્યા હતા. હવે અંગ્રેજોની કતલ

૧ Whatever may have been the faults of Mr. Ellis and his advisers, the close of their career was honorable to themselves and the country that produced them; they wrote to Major Adams expressing their conviction that their fate was sealed and their readiness to submit to it like men, and begging that no consideration for their position might for a moment interfere with the plans or measures of the English commander and his troops.—Broome's Bengal, Army P. 388.

કરવાનો હુકમ થયો. સમગ્ર સિવાય બીજું કોઈ આ કામ કરવા તૈયાર થયું નહિ. સમગ્ર ખ્રિસ્તી હતો, તે અધમાધમ ચોર છુટારાને પણ જંગલીપણામાં હરાવી, નિર્દય હૃદયે બંદીવાનોની કતલ કરવા તૈયાર થયો! ૧

પટણાની રૂવાડાં ઉભાં કરે તેવી ખુનરેજીનું વર્ણન કરી શકે તેવી ભાષા હજી સુધી શોધાઈ નથી. ફક્ત ડોક્ટર ફુલરટન સિવાય અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો, બાળક બાલિકાઓમાંનું કોઈ બચ્યું નહિ. ડોક્ટર ફુલરટને જરા પણ ડોળ કર્યા વગર પોતાની સરલ ભાષામાં જે કંઈ લખ્યું છે, તે લખાણના દરેક અક્ષરમાંથી આજે પણ અશ્રુ ઝરતાં જણાય છે ! નવાના અમલદારોમાંના જેઓ હિંદુ અથવા મુસલમાન હતા, તેઓ આ નિર્દય કૃત્ય કરી પોતાના હાથો કલંકિત કરવા તૈયાર ન થયા, એજ આ કતલની એક ઘોણી બાબત છે !

સમગ્રના સૈનિકો જ્યારે પટણાનાં કેદખાના આગળ આ

૧ The intelligence of the fall of Monghir filled up the measure of Meer Kassim's fury, the surrender being attributed to treachery. He now issued the fatal order for the massacre of his unfortunate prisoners, but so strong was the feeling in the subject, that none amongst his officers could be found to undertake the office, untill Sumroo offered his services to execute it.—Broome's Bengal Army, Vol. I. 390.

અમાનુષિક કાર્ય કરવા એકત્ર થયા, ત્યારે સવારનો બાલસૂર્ય પૂર્વ ગગનને વિષે લાલરંગ ધારણ કરી પ્રગટ થતો હતો; સાહેબ લોકો ચા પીતા હતા, એ સમયે સમરૂએ આવી એલિસ, હે અને લ્યુસિંગ્ટન સાહેબને બહાર બોલાવ્યા. તેઓ બહાર આવતાં જ મરાયા. જેને બહાર બોલાવવામાં આવતા, તેઓને આ રીતે મારી નાખવામાં આવતા. થોડીવારમાં કદખાનામાં આ ખબર પહોંચી. અંગ્રેજઓ પોતાની પાસે જે કંઈ-શીશી, ખુરશી, કોચ, છરી, કાટાં વગેરે-હતું, તે છોડી બહાર જવાની સાચ ના પાડી. તેઓ એ સાધનોવડે પોતાનો અચાવ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા, ત્યારે સૈનિકોને ગોળીયાર કરવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. સૈનિકો હુકમ પાળવા માટે આગળ ધસ્યા ખરા, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જોઈ તેઓ કંપવા લાગ્યા; તેઓ પણ હથિયાર વિનાના લોકો પર હાથ ચલાવવાની આનાકાની કરતા કહેવા લાગ્યા; “ આ શું સૈનિકનું કાર્ય છે, -આ તો કસાઈખાનામાં ચાલતી કતલ છે, -અંદીવાનોને હથિયારો આપો; તેઓ લડાઈ નહિ કરે, ત્યાં સુધી અમે કોઈનાં શરીરપર હાથ ચલાવી શકશું નહિ!”

આ તિરસ્કાર પૂર્ણ વચનોથી પણ નરાધમ સમરૂનું હૃદય ચળ્યું નહિ. તેણે ગુસ્સાથી લાલ બનેલી આંખે ગર્જના કરી; જે સૈનિકે તેને ઉપલા શબ્દો દહ્યા હતા, તેને લાત મારી ભોંય ભેગો કર્યો અને ફરીથી તે હુકમ પર હુકમ આપવા લાગ્યો.^૧ હવે કોઈ પણ સૈનિક

૧ Their very executioners, struck with their gallantry, requested that arms might be furnished to them, when they would set upon them and

તેના સામું બોલી શક્યો નહિ ! બીજે ફિસે સવારમાં એ મુઠ્ઠાંઓ-
નો ઢગલો કુવામાં નાખવામાં આવ્યો. તે વખતે ગલસ્ટન ધાયલ-
થયા છતાં જીવતો હતો. સિપાઇઓએ તેને બચાવવાની ઇચ્છા બતા-
વી, પરંતુ તેઓની પ્રાર્થના સ્વીકારવામાં ન આવી. તેને પણ જીવતો
કુવામાં નાખવામાં આવ્યો ! જેઓ માંદાં હતાં, તેઓ પણ ન બચ્યાં.
એલિસ સાહેબનાં નાનાં બાળકની સરલ, નિર્દોષ મુખજી પણ-
એ બિચારાં બાળકને બચાવી ન શકી !^૧

આ કતલના સમાચાર જ્યારે કલકત્તા પહોંચ્યા ત્યારે આખું-
શહેર શોકસાગરમાં ડુબી ગયું. અંગ્રેજ કાઉન્સિલની બેઠક મળી.
બેઠકમાં કોઇ પોતાના હૃદયના ઉદગારો પ્રગટ કરી શક્યું નહિ; રૂંધાઇ
ગએલા કંઠે, આંસુથી ભરપુર નેત્રે, હૃદયમાં વેર લેવાની પ્રબળ ઇચ્છાથી
સઘળા લોકો થોડો વખત હાહાકાર કરી રહ્યા. છેવટે નકી કરવામાં

fight them till destroyed, but that this butchery
of unarmed men was not the work for Sipahis
but for "Hullal Khores". Sumroo enraged, struck
down those that objected, and compelled his men
to proceed in their diabolical work untill the
whole were slain.—Broome's Bengal Army,
Vol. I. 339.

૧ Neither age nor sex was spared, and
Sumroo consummated his diabolical villany by
the murder of Mr. Ellis's infant child.—Ibid.

આવ્યું, કે “ તે દિવસે કોઈએ અપોરનું ખાણું ન લેવું, સંખ્યાકાળ વખતે દેવળમાં એકલા થવું; કિલ્લાપર, નૌકાપર, ગંગાનદીને કિનારે—અધે સ્થળે શોકમુચક તોપોના અવાજ કરવા; ચૌદ દિવસ સુધી દરેક અગ્રેજે શોકચિન્ન ધારણ કરવાં, અને જે કોઈ વ્યક્તિ મીરકાસિયને અગ્રેજોના હાથમાં સોંપે તેને એક લાખ રૂપીઆનું ધનામ આપવું.”

૧ It is therefore agreed and ordered that a general deep mourning shall be observed in the settlement for the space of fourteen days to commence next Wednesday, the 2nd of November.

That the morning of the day shall be set apart and observed as a public fast and humiliation, and that intimation be accordingly given to the chaplains to be prepared with a sermon and forms of prayer suitable to the occasion.

x x x x x

After paying this necessary duty to the memory of our countrymen, we are further agreed and determined to use all the means in our power for taking an ample revenge on the persons who may have been concerned in the horrid execution, and with a view of deterring in future all ranks and degrees of people from ordering or executing such acts of barbarity;

જેઓ મીર કાસિમના ઢોર હુકમથી આ પ્રમાણે અકાળ મોતે પ્રાણ વિસર્જન કરી, અંગ્રેજ સત્તા વધારવામાં સાધનભૂત થયા હતા, તેઓનાં શબો પર પાછળથી એક યાદગીરી ચણાઇ છે, એ યાદગીરી હજુ પણ ચત્તપૂર્વક સાચવી રાખવામાં આવે છે ! એ સ્મૃતિચિહ્ન પર જે અક્ષરો કોતરવામાં આવ્યા છે, તે વાંચતાં અત્યારે પણ હૃદય શોકથી ભરાઇ આવે છે; હજુ પણ મીર કાસિમનો અમાનુષિક જુલમ પ્રત્યક્ષ થાય છે; અને મનમાં વિચાર આવે છે, કે હાલ, આજા જુલમો આ દુનિયા પરથી ક્યારે હંમેશને માટે વિદાય થશે ?

મીરકાસિમ જ્યાંસુધી પોતાનો ધર્મ બચાવવા માટે, અંગ્રેજ વેપારીઓના પંજમાંથી દેશનો બચાવ કરવા માટે પ્રયત્નો કરતો હતો, ત્યાં સુધી અંગ્રેજ ગવર્નર અને વોરન હેસ્ટિંગ્સ પણ તેના પક્ષનું સમર્થન કરવા માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરતા હતા; ત્યાં સુધી મીર કાસિમને માટે ન્યાયસર લાભ મેળવવાની બારી પણ હતી, હિંદની

Resolved, therefore, that a Manifesto of the action be published throughout all the country with a proclamation promising an immediate reward of a lack of rupees to any persons or person who shall seize and deliver up to us Cossim Aly Khan and that he or they shall further receive such other marks of favour and encouragement as may be in our power to show in return for this act of public justice.—Long's Selection, Vol. I. P. 335-336.

મતી સ્થિતિના સમાચાર મળતાં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરે પણ મીર કાસિમનો જ પક્ષ લીધો હતો. તેમણે એલિસ, એમિયટ વગેરે કલ-આપોર અંગ્રેજ અમલદારોને ખરતર કરી મીર કાસિમ સાથે ફરીથી મિત્રતા બાંધવાનો હુકમ પણ મોકલ્યો હતો.^૧

એમિયટનાં ખુનથી એકાએક લડાઇ ન ફાટી નીકળી હોત, મટણાની કતલથી મીર કાસિમનો નિર્દય સ્વભાવ ન પ્રકટયો હોત, તો વાન્સિટાર્ટ જેવા દુભેચ્છક અંગ્રેજ ગવર્નરની કૃપાથી મીર કાસિમની બધી આશા પૂર્ણ થાત. પરંતુ ડિરેક્ટરોનો ઉપલો હુકમ હિંદમાં આવે તે પહેલાં મીર કાસિમનાં જીવન નાટક પર છેલ્લો પડદો પડી ગયો હતો.

^૧ Court's letter dated 8 February 1764, as published in Dong's Selections, Vol. I. 370-372.

પ્રકરણ ૨૨ મું

દેશ ત્યાગ

Conquests are not our aim, and if we can secure and preserve our present possessions in Bengal, we shall rest well-satisfied.—Courts' letter.

વિલાયતના કોર્ટ ઓવ ડિરેક્ટરો હિંદમાં રાજ્ય વધારવા માટે વલખાં મારતા નહોતા. રાજ્યના લોભથી લક્ષ્યગ્રસ્ત થતાં, વેપારનો નાશ થાય; ખુબી દુઃખ વેડી મેળવેલું દ્રવ્ય કેવળ સૈનિકોની સેવામાં જ વપરાય; કદાચ લડાઈમાં હારી જતાં અંગ્રેજોનો હિંદમાંનો વેપાર હંમેશને માટે નાશ પામે ! આવી આવી શંકાઓથી વિલાયત-માંના ડિરેક્ટરો પ્રથમથીજ હિંદમાં રાજ્ય વધારવાની વિરુદ્ધ હતા.

મીર કાસિમના સંબંધમાં પણ તેઓએ લખી મોકલ્યું હતું, કે 'રાજ્ય વધારવું એ આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી; અંગાણામાં વેપાર વધારવા માટે આપણે જે હકો મેળવ્યા છે, તે હકોનું રક્ષણ થાય એટલે બસ.' પરંતુ આ દેશના અંગ્રેજો મીર કાસિમને યોગ્ય શિક્ષા આપવા માટે અને તો તેને કેદ કરવા માટે એટલા તો ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા, કે એ વાત પર ધ્યાન ન આપતાં અંગ્રેજો લશ્કરે મીર બહરનો મુર્સિદાબાદમાં ફરી રાજ્યાભિષેક કર્યો છતાં તેથી તેઓ સંતોષ પામી શક્યા નહિ. તેમણે તો મોંગીરથી પટણા, અને પટણાથી કર્મનાથા નદી સુધી મીર કાસિમનો પીછો પકડવાની તૈયારીઓ કરી.

ઈ. સ. ૧૭૬૩ ના અકટોબરની ૫ મી તારીખે પટણાની ખુનરેજ થઈ! અંગ્રેજસેના મોંગીરમાં ઢાવણી નાખી પડી હતી, ત્યાંથી તે ૧૫ મી અકટોબરે રવાના થઈ, અને ૨૬ મી અકટોબરે પટણામાં પહોંચી ગઈ. ત્યાર પછી તરત જ હલ્લો કરી શકાય તેમ નહોતું. કારણકે મીર કાસિમની આગાથી સુશિક્ષિત સેના નગરનું રક્ષણ કરવા તૈયાર હતી. મેજર એડમ્સે નગરને ઘેરા ધાલી તોપોના માંચડા બાંધવાની તૈયારી કરી. આ કાર્ય પાર ન પડે, એ માટે નવાબની સેના વારંવાર કિલ્લામાંથી બહાર આવી અંગ્રેજ સેના પર હુમલા કરવા લાગી. તેઓના કુશળતા બધાં હુમલાથી અંગ્રેજસેના મુજબ લાગી છેવટે અંગ્રેજ સેનાપતિએ બધા નવાબદાર અમલદારોની લશ્કરી કાઉન્સિલ મેળવી, હવે શું કરવું એ પ્રશ્ન પર ચર્ચા કરી. બધાએ એકમતે જણાવ્યું, કે "આમળ પાછળનો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે, કે હાલમાં તો બધું સહન કરી લેવું, સાહસ ન કરવું," આમળ પાછળનો વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર પડી હતી,

કારણ કે જ્યારે અંગ્રેજસેના પટણા આવી પહોચી, તે પહેલાં મીર કાસિમ કેટલાક કેળવાએલા ઘોડેસ્વારો સાથે પટણા છોડી ચાલ્યો ગયો હતો. કિશામાંનું લશ્કર પણ થોડું નહોતું. જેઓ મીર કાસિમ સાથે કિલ્લો છોડી ગયા હતા, તેઓ પીડા પાછળથી હલ્લો કરે એવો સંભવ હતો. આ રીતે બંને લશ્કરોની વચ્ચે આવી પડેલું અંગ્રેજ લશ્કર કિલ્લાપર હલ્લો કરવાનું સાહસ શી રીતે કરી શકે ? પરંતુ એક જ રોજમાં એ શક જતો રહ્યો. જે ઘોડેસ્વારો મીર કાસિમ સાથે કિલ્લો છોડી ગયા હતા, તેઓ અંગ્રેજો પર હલ્લો કરવા આવતા હોવા છતાં હલ્લો કરી વચ્ચે પડ્યા પડ્યા વળતા ! પ્રકત કિશામાંની સેના બહુજ બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કરતી હતી. આમ થવાથી અંગ્રેજ લશ્કરને એ બાબતોથી હલ્લો થવાની બહુ સંકેત રહી નહિ. ચતુર્થેની આ દુર્બળતા જોઇ, અંગ્રેજ સેનાપતિ કિલ્લાપર હલ્લો કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

પટણાનો કિલ્લો શહેરની ઇશાન તરફ અંગ્રા નદીને કિનારે આવેલો હતો. કિશાની દિવાલ ૩૨ ફૂટ ઊંચી હતી; મીર કાસિમે તેની પડખે માટીની દિવાલ બંધાવી તેને વધુ મજબુત બનાવી હતી. દિવાલની બહાર ૪૦ ફૂટ પહોળા ખાઇ હતી. કિલ્લાની રચના તો સુંદર નહોતી, પણ આ વખતે તેમાંથી લશ્કરની બચાવ કરવાની મુક્તિ મળતી હતી. તેઓએ કિલ્લાનો મુખ્ય દરવાજો બંધ કરી તે દરવાજા પાસે એક નવી દિવાલ બાંધી હતી. એ દિવાલથી દરવાજાનો અંદરનો રસ્તો એવી રીતે ઘેરી લીધો હતો કે, દરવાજો ઉઘડે તોપણ તે વાટે થયું સેનિકો કિશામાં પેસી શકે નહિ. દિવાલપર ડોકડેકાણે તોયો ઝોહરી કિશામાંનું લશ્કર સાંપડેલીથી કિશાનો બચાવ કરતું હતું.

નવેમ્બર માસની શરૂઆતમાં અંગ્રેજ સેનાની તોપોના મારાથી કિલ્લાની દિવાલ એકાદ બે જગાએથી તૂટી. સેનાપતિએ એ જગાએથી કિલ્લામાં પેસવા માટે તા. ૬ ફી નવેમ્બરે કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો. નવાબની સેનાએ કિલ્લો બચાવવા માટે બહુ પ્રયત્નો કર્યા છતાં તેનાથી અંગ્રેજ સેનાની ગતિ અટકાવી શકાઈ નહિ. પ્રખળ પરાક્રમ બતાવી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરતી વેળા રજો-મત્ત અંગ્રેજ અમલદારો એક પછી એક જીવન વિસર્જન કરવા લાગ્યા; છતાં હરોલ તૂટી નહિ. છેવટે આ બધી મહેનત સફળ થઈ; શહેર અને કિલ્લો અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો; પટણામાંથી મુસલમાની સત્તા કાયમને માટે ગઈ. મીર કાસિમે જ્યારે કિલ્લો ઘેરાયાની વાત સાંભળી, ત્યારે પોતાના ભત્રીજા મીર અબુ અલીખાં અને બક્ષી રોશન અલીખાંને ઘોડેસ્વાર સૈન્ય સાથે પટણા તરફ જવાનો હુકમ કર્યો હતો. પરંતુ તેઓ પટણા પાસે આવ્યા એટલે જોયું, કે પટણાના કિલ્લાપર અંગ્રેજોની જય પતાકા ઉડી રહી છે.

આ રીતે જ્યારે અંગ્રેજ સેનાએ મીર કાસિમના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ કરી કટવા, મુર્શિદાબાદ, બેરિયા, ઉધ્ધાનાલા, મોંગીર અને પટણા જીતી લીધાં, ત્યારે મીર કાસિમને ઉભા રહેવાનું સ્થાન પણ રહ્યું નહિ. હજુ પણ તેની પાસે વીશ હજાર મુશિક્ષિત સૈનિકો હતા, સમરની પદ્ધતિ અને મુસલમાન ઘોડેસ્વારો તેની આજ્ઞા પાળવા તત્પર હતા. પરંતુ હવે સેનાપતિ કે સૈનિકોમાં પ્રથમ જોવો ઉત્સાહ રહ્યો નહોતો, તેઓ વારંવાર હારવાથી હતાશ થઈ ગયા હતા ! તેઓનું જોર જતું રહ્યું હતું;—તેઓનું રથપાંડિત્ય અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું; તેઓની આશા ગુમ થઈ ગઈ હતી, સૈનિકોની આવી દશા

બોધ મીર કાસિમને દેશ છોડવાની જરૂર પડી. તેણે સ્ત્રીઓને બચાવવા માટે રોહતાસના કિલ્લામાં રાખી હતી; પણ પટણા અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યાથી તેઓને ત્યાંથી ખસેડવામાં આવી. છેવટે પોતે સૈન્ય સાથે દેશ છોડી ગયો !

મીર કાસિમની વિચિત્ર વાતની ચર્ચા કરતાં કેટલાક અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકો કહે છે, કે “વારંવાર હારવાથી મીર કાસિમ પોતે પણ હતાશ થઇ ગયો હતો !”^૧ આ સિદ્ધાંત ખરો જણાતો નથી. મીર કાસિમે કદી ધાર્યું નથી, કે હું બાહુબળવટે અંગ્રેજોથી હાર્યો છું. દરેક લડાઇ પહેલાં તેણે પોતાના બચાવની બધી તૈયારીઓ કરી સૈન્ય ગોઠવ્યું હતું; પોતાનું લશ્કર બાહુબળમાં કોઇ પણ કેળવાએલ લશ્કર કરતાં ન હતરે એવી તૈયારીઓ કરવામાં તેણે કશી બાકી રાખી નહોતી. ઘેરિયા, ઉધૂયાનાલા, મોંગીર અને પટણા દરેક સ્થળે નવાબ સેનાનો મોરચો અસાધારણ વ્યૂહરચનાથી મજબૂત બનાવવામાં આવ્યો હતો; એક પહ્લનની મદદ માટે તેની પાછળ થોડે દૂર બીજી પહ્લન તૈયાર રાખવામાં આવતી. પરંતુ તેની આ બધી ગોઠવણો અંગ્રેજ સેનાની ગતિ ન અટકાવી શકી એ શું અંગ્રેજોનાં બાહુબળની કીર્તિ છે ? મીર કાસિમ એ કદી સ્વીકારતો નહિ. તેણે અંગ્રેજોને જે છેલ્લો પત્ર લખ્યો છે, તેમાં પણ એજ વાત લખી જણાવી છે. સાચું હો કે ખોટું હો, પણ આ સમયે પણ મીર કા-

૧ Meer Kassim Khan, overcome by this continued series of disasters, gave himself up to the conviction that fortune had turned against him —Broome's Bengal Army, P. 401.

સિમ એમ સમજ્યો હતો, કે સિરાજદૌલાના સમયમાં જે બન્યું હતું, તે અત્યારે પણ બને છે ! એજ અંગ્રેજો, એજ મીરજાદર, એજ જગતશેઠ, રાજવંશી, કૃષ્ણચંદ્ર છે, એજ કાવતરાં રચાયાં છે ! મીર કાસિમ આવા સંશયને હિલોળે ચઢી ગાંડો બની ગયો હતો, અને હિતાહિતનો વિચાર ક્યાં સિવાય કતલ કરવાનો હુકમ આપે જતો હતો ! એ કાવતરું બેઢી કેવળ બાહુબળવડે અંગ્રેજો સાથે મુકાબલો કરવાનો અવસર મેળવવા એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે અને બીજે ઠેકાણેથી ત્રીજે ઠેકાણે લસકર એકત્ર કરતો જતો હતો. જ્યારે બધાં સ્થાનો અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યાં, ત્યારે અયોધ્યાનાં રાજ્યમાં આશ્રય લઈ સાંધી ફરીથી રાજ્ય મેળવવાની આશાથી મીર કાસિમે દેશ ત્યાગ કર્યો. સિરાજદૌલા જેમ પટણા તરફ જતાં રસ્તામાં પકડાઈ જતાં નાસેહુ તરીકે નકામો નિંદાયો છે; તેજ સ્થિતિ મીર કાસિમની થઈ છે. તે નાસવા માટે-જીવ બચાવવા માટે દેશ છોડી ગયો નહોતો; પણ દેશનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ દેશ તજી ગયો હતો. દેશમાં ઉભા રહેવાનું સ્થાન હોત, તો તે કદી દેશત્યાગ ન કરત !

મીર કાસિમ જે જીવ બચાવવા માટે નાસી ગયો હોત, તો અંગ્રેજ સેનાપતિ તેની પાછળ પડવા માટે ઉતાવળો ન થાત. તે વખતે નકામી લડાઈ ચલાવવી, એ અંગ્રેજોને પાલવે તેમ ન હોતું. રાજ્યમાં અધાધુધી ફેલાઈ રહી હતી, ખજાનો ખાલી હતો, મરાઠાઓ હલ્લો કરવા તૈયાર થયા હતા; વૃદ્ધ મીર જાદર નામનો નવાબ હતો ! આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજોને માટે નકામી લડાઈઓ લડવી એ અશક્ય હતું. મીર કાસિમે સ્વીર્ગને રોહતાસના કિલામાં મોકલ્યો હતો,

તેથી અંગ્રેજ સેનાપતિએ એમ ધાર્યું હતું, કે હવે રોહતાસનો કિલ્લો
 મીર કાસિમની નવી રાજધાની બનશે; માટે જેમ બને તેમ જલદી
 મીર કાસિમની પાછળ પડવાનું કાર્ય જરૂરનું થઇ પડ્યું હતું.

મીર કાસિમની પલ્ટનોમાંના અનેક સૈનિકો અંગ્રેજોની પલ્ટ-
 નમાં જોડાયા હોવાથી, મેજર એડમ્સને મીરકાસિમની હિલચાલ પર
 દેખરેખ રાખવાની સગવડ મળી હતી. પરંતુ મીર કાસિમે એકાએક
 રોહતાસનો કિલ્લો તજવાથી અંગ્રેજ સેના તેને અટકાવી શકી નહિ.
 મીર કાસિમને અટકાવવા માટે અંગ્રેજ સેનાપતિ તત્પર થઇ રહ્યો
 હતો, તે માટે પ્રયત્નો કરવામાં પણ કશી કચાશ રાખી નહોતી;
 છતાં મીર કાસિમને પકડવા જેટલું સામર્થ્ય ન હોવાથી મીર કાસિ-
 મની ગતિ તે અટકાવી શક્યો નહિ !

ઇ. સ. ૧૭૬૩ ના નવેમ્બરની ૬ હી તારીખે પટણાનો કિલ્લો
 અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. તુટેલી દિવાલો સમગ્રવતાં, કિલ્લાના
 બચાવ પુરતી સેનાની ગોઠવણ કરતાં અને સૈનિકોના સરસામાન માટે
 ચોગ્ય ગોઠવણ કરતાં વિલંબ થવાથી મીર કાસિમની પાછળ પડ-
 વાનું કામ ઢીલમાં પડ્યું. ૧૩ મી નવેમ્બરે અંગ્રેજ સેનાને આંદો-
 પુરથી છાવણી ઉઠાવી, રોહતાસના કિલ્લા તરફ જેમ બને તેમ જલદી
 કુચ કરવાનો હુકમ મળ્યો. ૧૯ મી તારીખે દાઉદનગરની પાસે આ-
 વતાં અંગ્રેજ સેનાને સમાચાર મળ્યા, કે મીર કાસિમે રોહતાસના
 કિલ્લામાંથી ધનરત્ન અને સ્ત્રીઓને બીજે સ્થળે મોકલી પોતે પણ
 રવાના થઇ ગયો છે. કપ્તાન સિમથ તરતજ મીર કાસિમને પકડી
 પાડવા માટે કર્મનાશા તરફ દોડ્યો; પરંતુ સાસિગામ સુધી ગયા
 બાદ કપ્તાન સાહેબને હતાશ થઈ એ સંકલ્પ તજી દેવાની ફરજ પડી.

વારંવાર છેતરવાથી મીર કાસિમ સમજી ગયો હતો, કે મેં જેઓનાપર આધાર રાખી મુસલમાની સત્તાની પુનઃસ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેઓમાંના કોઈ મુસલમાની સત્તાની પુનઃસ્થાપના કરવાને તલસતા નથી. તેઓમાંના કોઈ કોઈએ તો ખુફી રીતે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે, કોઈ કોઈ છૂપી રીતે અંગ્રેજોનું ભડું કરી, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તત્થર બન્યા છે. જેઓ તનતોડ પ્રયત્ન કરી મુસલમાની સત્તા બચાવવા માટે વીરની માફક છેવટ સુધી લડ્યા હતા, તેઓમાંના કોઈ કોઈ મરી ગયા છે, છે, કોઈ જીવતા છતાં મુવા જેવા છે. આવી સ્થિતિમાં બિહારમાં બેઠો રહીશ તો સિરાજદૌલા જેવી જ મારી સ્થિતિ થશે. ત્યારે શું મુસલમાની સત્તાની પુનઃસ્થાપના કરવાની કશી આશા નથી?” મીર કાસિમ બંધી આશા એકદમ તજી શક્યો નહિ. હજુસુધી દિલ્હીનું નામ વિલુપ્ત થયું નહોતું; હજુ સુધી અયોધ્યાનો વજીર મુસલમાની સત્તાની છેલ્લી આશા સફળ કરી અયોધ્યાના ફગદુપ મુલકપર સ્વતંત્ર પથે રાજ્ય કરતો હતો.

વજીરનો આશરો લઈ વજીર મારફત બાદશાહની મદદ લઈ, મુસલમાની સત્તા ફરીથી જમાવવાની આશાથી મીર કાસિમે મૂલ્યવાન નજરાણું સાથે વજીર પાસે એક દૂત મોકલ્યો. અયોધ્યાનો વજીર સુબઝદૌલા વીરપુરુષ તરીકે પંકાતો હતો. તે શું વીરતાની કદર નહિ ખુઝે? સુબઝદૌલા વીર પુરુષ છતાં પોતે દિલ્હીની મુસલમાની સત્તા તોડી પાડી અયોધ્યામાં પોતાની સત્તા દબા કરવાના પ્રયત્નો કરતો હતો. એથી મુસલમાનાની શક્તિ શિથિલ થતી જતી હતી, એ વાત મીર કાસિમે ઊંડી રીતે વિચારી જોઈ નહિ. અંગ્રેજોની જીવણીમાં અતિથિ તરીકે રહી, જે બાદશાહ અંગ્રેજ વેપારીઓને

અંગાળા બિહાર ને ઓરિસ્સાની, દિવાની સનદ આપવા તૈયાર થયો હતો. તે બાદશાહ તક મળતાં મીર કાસિમને છોડી પોતાનો સ્વાર્થ નહિ સાધે, એ વાત મીર કાસિમના મગજમાં આવી નહિ હોય, એમ જણાય છે. ઉપરાઉપર હાર પામી, નદીના પ્રવાહમાં તણાતા અસહાય મનુષ્યની પેઠે મીર કાસિમ સાધારણ તણખડાંને મહાન મદદ રૂપ માનવા લાગ્યો. મુળદોષાતઃ વ્યવહારથી પણ મીર કાસિમની આશા પ્રમાણ થઈ હતી.

મોકલી હતી. મીર કાસિમે આથી અતિ આનંદ પામી પરિવાર સહિત અયોધ્યાના રાજ્યની હદમાં આશ્રય લેવાની આશાથી નદીપાર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. દરબારીઓએ તેને આમ ન કરવા માટે ઘણું સમજાવ્યું, છતાં તેણે કોઈનું માન્યું નહિ. મુસલમાન કુરાનનો સ્પર્શ કરી જૂઠી પ્રતિજ્ઞા લઈ કોઈને પણ છેતરી શકે, એ વાત અસંભવિત માની, બાળક સિરાજદૌલા અકાળે વિનષ્ટ થયો હતો ! મીર કાસિમ પણ વજીર સાહેબ પાસેથી કુરાન આવેલું જોઈ છેતરાયો. જરાપણ આનાકાની ન કરતાં, દરબારીઓની સલાહ ન માનતાં પરિવાર સાથે અયોધ્યાના પ્રદેશમાં આશરો લેવાની આશાથી વારાણસીના રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો. વારાણસીનો રાજા બળવંત સિંહ અયોધ્યાના વજીરનો મુખ્ય સામંત ગણાતો હતો. તેણે મીર કાસિમને યોગ્ય આદરમાન આપવામાં કશી કચાશ ન રાખી !

તે જમાનામાં સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું. મીર કાસિમ પુષ્કળ દોલત લઈ કુટુંબ સહિત નાસી છૂટ્યો હતો. જે તેની સાથે દેહરક્ષક સેના ન હોત, તો તેના પોતાના નોકરો જ એ દોલત લુટી લેત. મીર કાસિમની દોલત હોમયાં કરી જવાનો અવસર મેળવવા માટે તેના દરબારીઓ તેને જુદી જુદી સલાહ આપતા હતા. પરંતુ મીર કાસિમ જાણતો હતો, કે એ સલાહ સ્વાર્થ સાધવા માટે આપવામાં આવે છે, માટે એ તેમની સલાહ માનતો નહિ. તેણે ધાર્યું હતું, કે મુગલદૌલા કદી પણ મારી સાથે છેતરપિંડી કરશે નહિ. આવી ધારણાથી તે મુગલદૌલાની મિત્રતાથી બહુ ખુશ થયો, અને પોતાના એ દિલોગ્ગન મિત્રને ભેટવા તત્પર થઈ રહ્યા.

મેજર એડમ્સને આ સમાચાર મળતાં અકળામણનો વાર રહ્યો.

નહિ, તેનાથી એકદમ અયોધ્યાના રાજ્યપર હલ્લા કરી શકાય તેમ ન હોવું. તેણે દુર્ગતી નદીને કિનારે છાવણી નાખી સુબ્બકૌલાને લખી જણાવ્યું, કે “ મીરજશર ખરો નવાબ છે; મીર કાસિમ રાજ-
ગદી છે, અંગ્રેજોની કતલ માટે ગુનેહગાર છે. માટે તેને આશ્રય આપીને અમારી સાથે નકામી લડાઈમાં ઉતરવું પડશે” પરંતુ સુબ્બકૌલાએ એ વાતપર ધ્યાન ન આપ્યું.

ત્યાર બાદ મેજર એડમ્સ વધુ વખત જીવ્યો નહિ. કામના અસહ્ય બોળને લીધે તેવું શરીર લથડ્યું. તે આરામ લેવા માટે પટણા એને મોંગીર તપાસી કલકત્તા પ્રહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચ્યા બાદ થોડા રોજમાં તે મરણ પામ્યો. અંગ્રેજોમાં હાહાકાર ફેલ્યો. જે માણસે અંગ્રેજોના વાનટે કલકત્તાથી પટણા સુધી ઉડાડ્યો હતો, તે માણસનાં અકાળ મોતથી અંગ્રેજો ખુબ દિલગીર થયા.

મીર કાસિમ પોતાનાં સૈન્ય સાથે અલાહાબાદમાં છાવણી નાખી પડ્યો હતો. બાદશાહ તે વખતે વજરનો આશ્રય લઈ લખ-
નોરમાં રહેતો હતો. સુબ્બકૌલા અત્યારે બાદશાહનો ખરો માલિક થઈ પડ્યો હતો. દિલ્હીનો બાદશાહ પોતે તેની કૃપા માગવા આવ્યો હોવાથી વજરની પછી સર્વત્ર ખુબમાનાસ્પદ થઈ રહી હતી. રોહિલા-
એંડ બાદશાહને મદદ આપવાનું કબુલ્યું હતું; સુબ્બકૌલા પણ બાદ-
શાહને આશરો આપી રહ્યો હતો. કેવળ ખુદેલખાંડનો રાજા કોઈની આધીનતા સ્વીકારતો નહોતો. તે વચ ન થાય, ત્યાં સુધી બાદશાહને ગાદી મળવાની આશા નહોતી. સુબ્બકૌલાના મુખ્ય મંત્રી વેણી અકાદુરને ખુદેલખાંડના રાજાને તાબે કરવાનો હુકમ મળ્યો હતો.

ખરાખર એજ સમયે મીર કાસિમ સૈન્ય સાથે અલાહાબાદ આવી પોતાના જતી મિત્રને ભેટવા તૈયાર થઈ રહ્યો હતો.

મુજકદૌલા અલાહાબાદ આવ્યો. તેણે મીર કાસિમને મળવાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. મીર કાસિમની છાવણીમાં વજીર સાહેબની સ્વીકાર કરવાની તૈયારીઓ થઈ રહી. સુંદર કારીગીરી વાળા મૂલ્યવાન તંબુમાં મુજકદૌલાના સત્કાર માટે સિંહાસન મુકવામાં આવ્યું. સિંહાસન પાસે મીર કાસિમના દરબારીઓ યોગ્ય પોશાક પહેરી વજીર સાહેબના શુભાગમનની વાટ જોવા લાગ્યાં. તંબુના દરવાજાથી બહુ દુર સુધી મીર કાસિમના સુશિક્ષિત સૈનિકો જે હારમાં ગોઠવાઈ વીરચિત પોશાકની છટાથી રસ્તો શોભાવતા હતા. તે જે હાર વચ્ચેથી. સૈનિકોના જયધ્વનિ અનુભવ કરતો કરતો, દસ હજાર ઘોડેસ્વારોના ઘોડાની ખરીઓથી ધૂળ ઉડાડી દિગ્મંડલ છાવરી દેતો દેતો, મહાવીર મુજકદૌલા મીર કાસિમના તંબુમાં આવી પહોંચ્યો. તેને સિંહાસન પર બેસાડી, મીર કાસિમ મૂલ્યવાન નજરાણું લઈ તેની સામે આવ્યો. બંને પક્ષ વચ્ચે શિષ્ટાચારની મળ્યા ન રહી. અંગાળા, બિહાર અને આંધ્રિસાના છેલા સ્વતંત્ર નવાબના દબદબાથી મુજકદૌલા વિસ્મય પામ્યો. તેણે બધા દરબારીઓ સમક્ષ મીર કાસિમને ભેટી તેને પોતાના ધર્મભાઈ તરીકે કબૂલ્યો. મીર કાસિમની આશા પ્રબળ થઈ. થોડી વાતચીત થયા બાદ બંને નવાબ એક સજાગારેલા હાથીપર બેસી આદર્શાહના તંબુમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓએ યોગ્ય આદરમાન પુર્વક આદર્શાહને નજરાણું કર્યું. તે જમાનામાં જે વધુ મુસલમાન વીરો આર્યાવર્તમાં મુસલમાની ભત્તા દહ કરી શકે તેવા હતા, તેઓને એક જ ચએલા જોઈ અંગ્રેજોને બહુ ગભરાવા લાગ્યા.

એ સમયે અંગ્રેજો પર વિપત્તિનાં વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યાં હતાં. મેજર એડમ્સનાં મરણ બાદ અંગ્રેજ લશ્કરે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. બિહારની જીત પૂરી થતાં જ મીરજાદરે અંગ્રેજ સૈનિકોને ધનામ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પરંતુ બિહાર જીતાયું; મીર કાસિમ અયોધ્યાના રાજ્યમાં નાસી ગયો; અંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં મીરજાદરનું હરીફ બીજું કોઇ ન રહ્યું; મીરજાદર એ ત્રણ પ્રાંતનો નવાબ છે, એવી મતલબનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ થયું;—છતાં અંગ્રેજ સૈનિકોને કમુલેલું ધનામ તો ન મળ્યું. આથી પ્રથમ ગોરા લોકોએ અને પછી કાળા સિપાઓએ બંડ ઉઠાવ્યું. આ સિપાઇઓનો પહેલો બળવો હતો. આ બળવો દબાવતાં મીરજાદર અને અંગ્રેજોને બહુ જ શ્રમ વેઠવો પડ્યો. જ્યારે કમુલેલું ધનામ આપી બળવો શાંત કરવામાં આવ્યો, ત્યારે પણ અંગ્રેજ સેના તરફ તેના અમલદારો પૂરો વિશ્વાસ દર્શાવી શકતા નહિ. બળવો ઉઠાવનારી સેનાને છૂટી પાડી નાખવામાં આવી. તેઓની નાની નાની દુકડીઓ ફરી તેને જુદે જુદે સ્થાને મોકલી દેવામાં આવી. આ રીતે બળવો ઉઠાવનારા સૈનિકો એકઠા ન થઈ શકે, એવી પેરવી થઈ. પરંતુ એ વિશ્વાસઘાતી સૈનિકોને પોતાના પક્ષમાં ખેંચવા માટે મીર કાસિમના જાસુઓ છુપા વેશમાં અંગ્રેજ લશ્કરમાં ફરવા લાગ્યા, તેથી અંગ્રેજ સેનાપતિનો ભય બહુ વધી ગયો. આવી સ્થિતિમાં મીરજાદર સિવાય બીજા કોઇ અંગ્રેજોના ખરા હિતેચ્છુ નહોતા. જે વિદ્યાથી મીરજાદર ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે, તે વિદ્યા અત્યારે અંગ્રેજોના બચાવનું મુખ્ય સાધન મનાયું.

મીરજીદર સ્વદેશદ્રોહી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે. અને એ કલંકને લીધે તેનું લડાયક ખમીર તથા કુનેહબાજી ઠંકાઈ ગયાં છે. કુનેહબાજીમાં મીરજીદર બહુ કુશળ હતો; તેનો સલાહકાર મહારાજ નંદકુમાર કુનેહબાજીનો પ્રબળ પ્રવાહ હતો, એમ ઇતિહાસ એક વાક્યે કહે છે. કાવતરાં ચાલવા લાગ્યાં. તે વખતે જે કાવતરાં રચાયાં તે તે સમયને લાયક હતાં, એમ કહેવામાં કશું ખોટું નથી. મીરજીદરે છુપી રીતે સુબહદૌલા આગળ દૂત મોકલ્યો; મીર સમસુદ્દીન નામના છુપા જાસુસની મારફત મીરજીદર અને સુબહદૌલા વચ્ચે પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો. આથી વેણી બહાદુર ઇર્ષાવશ થઈ બાદશાહના દરબારમાં નાના પ્રકારનાં તરકટો રચી બાદશાહને મીરજીદરના પક્ષમાં લઈ જવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. આ પ્રયત્નો સફળ થયા. મીર કાસિમ નાસેડુ હતો; મીરજીદર નવાબ હતો; મીર કાસિમ એકસો હતો; મીરજીદર અગ્રેજોનાં બાહુબળવડે બળવાન હતો. આથી મીર કાસિમને છોડી મીરજીદરને મદદ કરવાથી બાદશાહ દિલ્હીની ગાદી જલદી મેળવી શકશે, આવાં પ્રયોજનોથી લોભાઈ બાદશાહે સનદ અને ખિસ્સત સાથે રાજા સિતાબરાયને મીરજીદર પાસે મોકલ્યો. “મીરજીદર બધી લડાઈઓમાં અગ્રેજોની મદદથી જય પામ્યો છે, તેથી બાદશાહ બહુ ખુશ થયા છે, એવી મતલબનું લખાણ સિતાબરાય સાથે મોકલવામાં આવેલા પત્રમાં લખ્યું હતું. આ તરફથી મીર કાસિમ સાથે પણ મિત્રતાનાં શિષ્ટાચાર પહેલાનાં જેવાજ ચાલવા લાગ્યાં. આ રીતે મીર કાસિમ મિત્રો મળ્યા હતાં છેતરાયો. તે પણ કુનેહબાજીને સુવર્ણ સુધ્રાથી ભૂતવા તૈયાર થયો; તે છટે હાથે સૌનું વેરવા લાગ્યો. આ રીતે તેણે બાદશાહના દરબારનાં

પણ ખરા દરબારીએને વશ કરી લીધા. મીરજીશ્વરના મોંના ફડાકા, અને મીર કાસિમના સુચર્યાના સિક્કા-કોનું વજન વધે? હમરાવો મીરજીશ્વરની વાતોથી બોલાયા હતા છતાં પેસાનેો લોભ નજી શક્યા નહિ.^૧

બાદશાહના દરબારમાં મીરકાસિમનો પક્ષ પ્રબળ થવા લાગ્યો. તેને માટે મીર કાસિમને જે પૈસા ખર્ચવો પડતો, તેથી તેનો ખજાનો ખાલી થતો જતો હતો, છતાં તેણે તે તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. જે હમરાવ આશાથી પ્રકુલ બની જે કંઈ માંગતો તે મીર કાસિમ આપ્યા સિવાય રહેતો નહિ. છેવટે નક્કી થયું, કે બુદ્દેલખંડ છત્યા સિવાય બાદશાહ અથવા વજીર-એમાંનું કોઈ મીર કાસિમને મદદ કરી શકે તેમ નથી. કારણ કે તક મળતાં બુદ્દેલખંડનો રાજા અયોધ્યાપર ચડાઈ ક્યાં સિવાય રહે તેમ નથી માટે પ્રથમ બુદ્દેલખંડનું નકી થયા વિના મીર કાસિમને મદદ આપી શકાય તેમ નથી.

આમ થવાથી બહુ વિલંબ થાય તેમ હતું. તરકટી વેળી બહા-

૧ Thus the Emperor and the Nawab Vazier were at the same time in communication with, and pledged to both the opposing parties and it appeared doubtful for sometime which side they would finally esponse,—a circumstance that coupled with the earnest entreaties of Meer Jaffier Khan, who was very sanguine in his expectations on this subject had so long retained the English inactive.—Broome's Bengal Army, P. 427.

હર થોડી મુદતમાં બુદ્ધિભંડ જીતી શકે એવો સંભવ નહોતો. મીર કાસિમે જોયું કે હું પોતે બુદ્ધિભંડ પર હલ્લો ન કરું, ત્યાં સુધી કશું વળે તેમ નથી. આથી તે પોતે બુદ્ધિભંડ પર ચઢાઈ કરવાને તૈયાર થયો. બાદશાહે પણ તેને જ સેનાપતિ નીમ્યો. નવાબ થયા પહેલાં મીર કાસિમ હાથમાં તરવાર લઈ લડાઈના મેદાન પર ઝુમતો; નવાબ પદ પરથી પદબ્રજ થયા બાદ વળી તે લડાઈમાં ઝુમવા તૈયાર થયો. મીર કાસિમ અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં બીરૂ તરીકે વર્ગીકરણ થયો છે, પણ ખરી રીતે તે બીરૂ નહોતો. તેણે થોડા વખતમાં બુદ્ધિભંડ પર વિજય મેળવ્યો. વિજય મેળવી તે બાદશાહ પાસે આવી પહોંચ્યો.

હવે મીર કાસિમને તરછોડાય તેમ નહોતું. તેથી તેની સાથે સંધિ કરી સુબકદોસ્ત બિહાર જીતવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. નવાબજીની સેના ગંગા કતરી બિહારમાં પેસે કે તરત મીર કાસિમે દર માસે અગીઆર લાખ રૂપિયા પગાર તરીકે આપવા; પોતાનું સગવડ પાછું મેળે, એટલે બાદશાહને ખંડણી આપવી અને વજર આપીને પણ જરૂર પડે, ત્યારે લશ્કરી મદદ આપવી; આ મતલબની બંને પક્ષ વચ્ચે સંધિ થઈ. હવે બિહાર પર ચઢાઈ કરવાની તૈયારીમાં ખમ્મોઝર થવા લાગી. નવાબની સેના ચારાણાસી તરફ આગળ વધવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૪ મું

વિજયયાત્રા

The Moguls, who are the only good horsemen in the country can never be brought to submit to the ill treatment they receive from gentlemen wholly unacquainted with their language and customs.—Major Carnac.

મેજર કર્નાક મુખ્ય સેનાપતિ બની લશ્કરી ડાવણીમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પ્રથમ અંગ્રેજ લશ્કરની સ્થિતિ સુધારવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે સમયે ઘોડેસ્વાર મોગલ સેના અંગ્રેજ લશ્કરમાં આગેવાન ગણાતી. અંગ્રેજ અમલદારો પોતાના ઉદ્ધત સ્વભાવને લીધે ઘણી વેળા તેના તરફ વિના કારણે ખરાબ વર્તન ચલાવતા. તેઓ પણ

તેનો યોગ્ય જવાબ આપતાં અચકતા નહીં. આથી અંગ્રેજ લશ્કરની હાવણીમાં હંમેશાં કળ્યાદંટા થયા કરતા. મેજર કર્નાકે આવી સ્થિતિ સુધારવા માટે મીર મહેદીખાને મોગલ ઘોડેસ્વારોનો ઉપરી બનાવવાનું નક્કી કર્યું.

મીર મહેદીખાં પટણાનો મુખ્ય સત્તાધીશ હતો. તે મીર કાસિમનો પગાર ખાતો હતો, છતાં ખરે વખતે મીર કાસિમને છોડી મીર જાફરના પક્ષમાં બળ્યો હતો. આથી કલકત્તાની કાઉન્સિલે મેજર કર્નાકના વિચારને અનુમોદન ન આપ્યું. મેજર કર્નાકને પોતાનો વિચાર બદલવો પડ્યો. પણ આ બહાને તેણે અંગ્રેજ અમલદારોના ઉદ્ધત સ્વભાવ વિરુદ્ધ જે કંઈ લખ્યું છે, તે ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય થઈ રહ્યું છે.

મેજર કર્નાક બકસર પાસે - હાવણી નાખી હુમલાની રાહ જોતો બેઠો. તે દરમિયાન ખોરાહી એકત્ર કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા; ખોરાહીનો તોટો એ મોટી મુશ્કેલી જણાવા લાગી બલવંતસિંહ મીર કાસિમની સેના માટે ખોરાહી એકત્ર કરતો હોવાથી, અંગ્રેજ સેનાપતિને ખોરાહી માટે બહુ પ્રયત્નો કરવા પડ્યા. ફકાળ પડવાનો સંભવ હોવાથી ખોરાહી પણ અતિ મોંઘી થઈ ગઈ હતી. એક તરફથી મીર કાસિમના અનુચરો ખોરાહીના ભાવ વધુ આપી જેમ બને તેમ વધુ ખોરાહી સંઘરવા લાગ્યા; બીજા તરફથી મહારાજ નંદકુમાર વધુ નફો મેળવવાની આશાથી અંગ્રેજ સેનાની ખોરાહીના ભાગ અતિ મોંઘા કરી બેઠો.^૧

આવી અવસ્થામાં સામે હલ્લો કરી શકાય તેમ નહોતું. મીર કાસિમની સેના આગળ વધવા લાગી; અંગ્રેજ સેના હાવણીમાં બેઠી બેઠી દિવસો ગણવા લાગી. કલકત્તાની કાઉન્સિલને અયોધ્યાના વજીરપર વિશ્વાસ નહોતો. તે મીર કાસિમને આ રીતે મદદ કરશે એવી સંપૂર્ણ ખાત્રી નહોવાથી, તેણે અંગ્રેજ સેનાપતિને લખી મોકલ્યું, કે “વજીર સાહેબ જો ખરેખર આયણી સાથે લડવા હચ્છતા હોય, તો તે બિહારમાં પગ મુકે તે પહેલાં તેના રાજ્યપર હલ્લો જઈ જવો”.

અંગ્રેજ સેનાપતિ શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. જ્યારે તેને કંઈ પણ ન સૂઝ્યું, ત્યારે તેણે લશ્કરી કાઉન્સિલની સભા બોલાવી. તે સભામાં જેઓ હાજર થયા, તેઓમાંના કોઈએ સરસામાન વિના શત્રુના રાજ્યપર હલ્લો લઈ જવાનું સાહસ કરવાની હા પાડી નહિ. તેઓ ઉલટા પટણા તરફ પાછા ફરવાનો આયત્ન દર્શાવવા લાગ્યા. આવાં કારણોને લીધે એપ્રિલ માસની શરૂઆતમાં અંગ્રેજ સેના પટણા તરફ પાછી ફરી આથી અંગ્રેજ હાવણીના સિપાઇઓ અંગ્રેજ સેનાપતિની મરફરી કરવા લાગ્યા. પટણામાં હાવણી નાંખ્યા પછી એક બનાવ એવો બન્યો, કે મૈસૂર કર્નાકને સિપાઇઓ આગળ બહુ જ સરમાવું પડ્યું. એક દિવસ સેનાપતિ મહાશય સવારનો નાસ્તો લીધા પછી, પોતાના તંત્રીમાં બેસી ગંજી રમતા હતા. એ

Nand Kumar, the infamous but able minister of Meer Jaffir Khan was deeply concerned in creating and profiting by the scarcity.—Bengal Army. P. 424.

વખતે એકાએક શત્રુનું લશ્કર તેના તંબુ પાસે આવી પહોંચ્યું. સેના-
પતિજી કંચો શ્વાસે લઈ નાદા અને સિપાઈઓના તંબુમાં ભરાયા.
સિપાઈઓ સેનાપતિજીની આવી સ્થિતિ જોઈ બહુ જ હસવા લાગ્યા.
આ બનાવ માટે સેનાપતિને પાછળથી ખૂબ ઈષકો સાંભળવો પડ્યો
હતો. તેને છુપા જસુસો માટે દર માસે પુષ્કળ પૈસા મળતો હતો,
તોપણ શત્રુની સેના આ પ્રમાણે તેના તંબુ આગળ કેમ આવી
પહોંચી? કોઈ કોઈ એવું ધારતા હતા, કે સેનાપતિ છુપા જસુસોના
પ્રમારના પૈસા છુપી રીતે હોઠયાં કરી જતા હતા.

અંગ્રેજ સેનાપતિ લડાઈની શરૂઆતમાં જ પટણા તરફ હરી
ગયો હોવાથી મીર કાસિમનાં લશ્કરને આગળ વધવાની તક મળી,
મીર કાસિમનું લશ્કર પટણા સુધી આગળ વધ્યું. અંગ્રેજ છાવણી
ઘેરાઈ; પટણાની પશ્ચિમનો બધો પ્રદેશ વગર લડકે મીર કાસિમના
હાથમાં આવ્યો.

લગભગ એક માસ સુધી નવાબનું લશ્કર અંગ્રેજ છાવણી
ઘેરી બેસી રહ્યું, આ લાંબા વખત દરમિયાન કોઈ કોઈનાં પરાજય
કરી શક્યું નહિ. એક દિવસ મુઘલદૌલાએ લશ્કર સાથે અંગ્રેજ
છાવણીપર હલસો કર્યો. તે દિવસ અંગ્રેજને માટે બહુ બારીક હતો.
સવારથી સાંજ સુધી લડાઈ ચાલુ રહી, બંને પક્ષના સેનિકોએ બહાદુરી
બતાવવામાં ક્યાસ ન રાખી; પરંતુ અંગ્રેજોની સિપાઈ સેનાએ આ
વખતે લાજ રાખી. તે દિવસ મુઘલદૌલાએ જે વીરતાથી અંગ્રેજ
છાવણીપર વારંવાર હલસો કર્યો હતો, તેવીજ વીરતાથી મીર કાસિમ
તેને મદદ કરી શક્યો હોત, તો તેજ દિવસે પટણા મીર કાસિમનાં

હાથમાં આવત; અંગ્રેજોનું જોર વધત. પરંતુ દેવચોગે બધો શ્રમ વ્યર્થ ગયો. છેવટે વર્ષાઋતુ આવી પહોંચી. મીર કાસિમને બહુસર આચળ ધાવણી નાખવી પડી.^૧

મીર કાસિમ પાસે પૈસો પુષ્કળ હતો, અને એ પૈસાના જોરથી આટલું બધું કરવાને સક્તિમાન થયો હતો, તે વાત અંગ્રેજો જાણતા હોવાથી તેઓ તેને બિખારી બનાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. દિલ્હી-જર પૈસા માટે મીર કાસિમને મદદ કરતો હતો. તેને મીર કાસિમનાં દ્રવ્યનો પતો આપવાથી તે મીર કાસિમ પાસેથી એ બધું દ્રવ્ય છિનવી લેશે, એવી આશાથી અંગ્રેજ ગવર્નર બાદશાહપર એક પત્ર લખ્યો હતો.^૨ એ પત્રથી મીર કાસિમને તરતમાં તો કંઈ તુકસાન થયું

૧ આ લડાઇનું વર્ણન મેજર કર્નાકે કલકત્તાની અંગ્રેજ કાઉન્સિલને લખી મોકલ્યું હતું. તેનો થોડો ભાગ આ પ્રમાણે છે:—

All the principal officers distinguished themselves in their respective stations, and I can not say too much of the good behaviour of the army in general and particularly of the Sepahis, who sustained the front of the attack.

૨ May it please your Majesty, Meer Kassim has carried away with him the money due to the Imperial Court, which was collected in the Treasury together with all the riches of the country. I hope and trust that your Majesty will

નહિ. જે કે બાદશાહ અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. પરંતુ અંગ્રેજ સેનાપતિએ સમર અને ખીર કાસિમને પોતાના કબજામાં સોંપી દેવાની માગણી કરવાથી સંધી થઈ નહિ. બાદશાહ અથવા અયોધ્યાનો વજીર શરણાગત વ્યક્તિને સોંપી દેવાને તૈયાર થયા હોત, તો સંધિ થતાં વાર લાગત નહિ.

મુનકદ્દૌલા પટણા છોડી ગયો, છતાં અંગ્રેજ સેના તેની પાછળ પડી નહિ. મેજર કર્નાક એટલો તો ભય પામ્યો હતો, કે તે કલકત્તાની અંગ્રેજ કાઉન્સિલની આજ્ઞા પાળવાની આનાકાની કરવા લાગ્યો. એક તો વર્ષાઋતુ, તેમાં વળી સૈન્યની સંખ્યા થોડી; વળી લશ્કર પણ બેદિલ હોવાથી, મેજર કર્નાક આગળ વધવાની અસંમતિ દર્શાવવા લાગ્યો. કલકત્તાની અંગ્રેજ કાઉન્સિલ મેજર કર્નાકના એક પણ વાંધા તરફ ધ્યાન ન આપતાં, તેને આગળ વધવાના હુકમો પર હુકમો આપવા લાગી. છેવટે તદ્દન નિરૂપાય થઈ મેજર કર્નાકે લશ્કરી

take from him the balances due to the Court. From the time of Meer Kassim's expulsion. Meer Jaffir Khan has been heartily ready to obey your commands, and we, Englishmen are strict allies to him and obedient servants of your Majesty, but Mahamud Jaffir Khan is exhausted by the expenses of the present war and the country is ruined by the violences and oppressions of Meer Kassim —Letter from Governor to the King of Delhi.

કાઉન્સિલ ભેટાવી; અને બહુમતિ આગળ વધવાની તરફેણમાં હોવાથી તેને આગળ વધવાનો હુકમ આપવાની ફરજ પડી. પરંતુ તેને લડાઈ કરવી પડી નહિ. તેને રાજનામું આપી મેજર મનરો નામના નીર પુરુષને પોતાની જગ્યા ભોંપી ચાલ્યા જવું પડ્યું.

મેજર મનરો બ્યારે અંગ્રેજ છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે મુળદ્વિલ્લા બંકસરમાં વર્ષા ઋતુ ગાળવાની તૈયારી કરતો હતો. તે સમયે એકાએક તેના પર હલ્લો લઈ જઈ શકાય તેમ નહોતું. વર્ષાઋતુ ચાલતી હતી. ખોરાકી પુરતા પ્રમાણમાં નહોતી, તેમાં વળી ઇનામ માટે સૈનિકો ઉશ્કેરાયેલા હતા. ગોરા અને કાળા બંને જાતના સિપાઈઓ ઉશ્કેરણીમાં સામેલ હતા. તેમાં પણ દેશી સિપાઈઓના અસંતોષનું કારણ અતિ પ્રબળ થઈ પડ્યું હતું. લડાઈના મેદાનમાં જઈ આપતી વેળા તેઓને મોખરે રાખવામાં આવતા; છતાં ઇનામ આપતી વેળા તેઓને ગોરા લોકો કરતાં ઓછું આપવામાં આવતું, મેજર મનરોએ આ ઉશ્કેરણીનું મૂળ કારણ દૂર કર્યું; અને કોવાણી આપી સેનાને લડાઈ કરવાને માટે તૈયાર કરવા આખું યોગામું પંટણમાં ગાળ્યું.

બંકસરની છાવણી પણ કુલઆટંટાથી હલમલી થઈ હતી. વર્ષાઋતુના પ્રતાપથી લડાઈ તો બંધ પડી હતી, પણ અંદર અંદરના વિખવાદે ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું હતું. એક નાની સરખી છાવણીમાં ત્રણ પ્રબળ પરાક્રમી સ્વતંત્ર રાજાઓ લાંબા કાળ મુઠી એકત્ર રહે, ત્યારે આવા કુલઆટંટા થાય, એમાં કંઈ નવાઈ નથી. ખદ-પટ્ટી દરબારીઓ નજીવી બાબતમાં સામા પક્ષ સાથે કુલઓ કરવા

લાગ્યા. લડાઈ વખતે ગૃહકલહનાં વાદળાં એકત્ર થતાં જતાં હતાં, વર્ષા ઋતુમાં સમય મળતાં એ વાદળાં અથડાઈ ગર્જના થવા લાગી, વખતો વખત ચમકારા પણ થવા લાગ્યા. ધર્મીનું સામ્રજ્ય આવ્યું. એક તંબુથી બીજે તંબુ એકજ વાત જુદા જુદાં સ્વરૂપ ધારણ કરી વિસ્તાર પામવા લાગી. છેવટે મુન્નઉદૌલાએ. સાંજે, કે “ મીર કાસિર ખટણાની લડાઈમાં મુખ્ય ભાગ લેનાર મુન્નઉદૌલાને મારી નાખવા માગે છે ! ” આવી તદ્દન તરકટી વાતમાં કોઈ વિશ્વાસ રાખે નહીં. પરંતુ વિશ્વાસઘાતી સમજાએ જાતે આ વાત મુન્નઉદૌલાને કહી. વજીર સાહેબ આ વાતથી બહુજ ગુસ્સે થયા. શાહનદો શાહઆલમ વધુ દિવસ ઢાવણીમાં પડ્યું રહેવું પડતું હોવાથી મુંઝાઈ ગયો હતો. તે છુપી રીતે અંગ્રેજ સેનાપતિ સાથે સંદેશા ચલાવવા લાગ્યો. આ રીતે મીર કાસિમની છેવટની આશાઓ પર પાણી ફરવા લાગ્યું, પરંતુ એ વાત તે જાણતો ન હોવાથી તે તો પોતાની ઢાવણીમાં એટો એટો સુખનાં સ્વપ્નાં જોતો હતો !

પ્રકરણ રપમું

લાગ્ય રું

As a last resource Meer Kassim Khan endeavoured to work upon the feeling of shame in the breast of Shooja-oo-Dowla, and assuming the garb of a *fakcer* he seated himself outside his tent with the few of his still faithful adherents clad in like manner.—The Bengal Army.

મુજબદ્દોલાએ ક્યા ઉદ્દેશથી મીર કાસિમને ધર્મ ભાઇ તરીકે સંબોધ્યો હતો, તે વધુ દિવસ ઘુપું રહી શક્યું નહીં; તે ક્યા લોભથી એટલે સુધી આવ્યો હતો, તે ધીમે ધીમે જણાવા લાગ્યું. પ્રથમ મન મેલાં થયાં, પછી ઘુપો દેવ વધવા લાગ્યો, છેવટે ખુલ્લી રીતે

ઠપકા સંભળાવા લાગ્યા. મીર કાસિમે સુન્નકદૌલા તથા આદશાહને સેનિકોના પગાર પેટે અગિયાર હજાર લાખ રૂપીઆ દર માસે આપવા કબુલ્યું હતું. જ્યારે તેણે એ પ્રમાણે કબુલાત આપી, ત્યારે તેની પાસે પુષ્કળ પૈસા હતા, ત્યારે પટણા જીત્યા બાદ બિહારમાંથી મહેસુલ ઉઘરાવવાની આશા હતી. પરંતુ પટણા હાથમાં ન આવવાથી એ આશા નિર્મૂળ થઈ;—આદશાહ અને વજીરના દરબારીઓને લાંચ આપવામાં ખજાનો ખાલી થઈ ગયો. જે કંઈ હતું તે પણ મીર સુલેમાન નામનો વિશ્વાસઘાતી ધનરક્ષક ચોરી ગયો, અને સુન્નકદૌલાની છાવણીમાં આશ્રય મેળવી રહ્યો. મીર કાસિમ લાચાર થઈ સુન્નકદૌલા પાસે ન્યાય મેળવવા ગયો. પરંતુ સુન્નકદૌલાએ તો મીર સુલેમાન પાસેથી જ્યાં ખજાનો પોતે લઈ તેને સમ્પૂર્ણ કરવાનું કે મીર કાસિમને સોંપવાનું માંડી વાળ્યું. ઉલટું મીર કાસિમ કબુલેલા પૈસા ન આપતો હોવાથી, તેને સખત ઠપકા આપી પોતાની છાવણીમાંથી હાંકી કાઢ્યો. સુન્નકદૌલા સ્વાર્થમાં સારાસારનું જીવન ભર્યો હતો. તેણે જરા પણ વિચાર ન કર્યો. બંગાળા, બિહાર અને આરિસાના નવાખરો સામાન્ય માણસની પેઠે હાંકી કાઢ્યો. મીર કાસિમના વખત કર્યો હતો, તેનું નસીબ ફર્યું હતું, નહીં તો એ આતું ઘેર વાળ્યા વગર રહેત નહિ. પણ શું કરે? અત્યારે તેની પાસે કશું નહોતું. પૈસા નહોતા અને લશ્કર વિશ્વાસઘાતી નીવડ્યું. મીર કાસિમની છાતી ફાટી જવા લાગી, તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલી, તેણે પોતાના તંબુમાં પ્રવેશ કર્યા વગર પોતાના વિશ્વાસુ નોકરો સાથે ફફીરનાં વસ્ત્રો પહેરી ઝાળી બ્રહ્મણ કરી. આવે વેશે તે તંબુની બહાર એકાં. જે માણસોએ આ દેખાવ જોયો, તેઓ પોતાનાં આંસુ અટકાવી

શક્યાં નહી. અધા મુજબદૌલાના નામ પર તિસ્કારનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યાં. આથી મુજબદૌલાને પોતાને મીર કાસિમ પાસે આવવું પડ્યું, તેણે મીર કાસિમને ખુબ સમજાવ્યો, છેવટે શકીરનો વેશ તો બિતરાવ્યો, પરંતુ વધુ દહાડા લાજ રહે તેમ નહોતું. પૈસા વગરના નામના નવાખ ખતી રહેવું મીર કાસિમને ન ગમ્યું. તે અર્થ ઘટાડી પૈસા એકત્ર કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો.

મીર કાસિમ સમરના સૈનિકોને રજા આપવા તૈયાર થયો. યુરોપી પદ્ધતિ મુજબ લડાયક કેળવણી આપવાથી આ દેશના લોકો યુરોપિઅનોના જેવાજ નીવડે છે, એ વાત સિદ્ધ કરવા માટે મીર કાસિમે કેટલી મહેનત લીધી હતી. કેટલો પૈસો વાપર્યો હતો? એ સૈનિકોને પૈસાની ભીડને લીધે રજા આપતાં મીર કાસિમનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું; દુરાચારી સમર આથી ન પીગળ્યો. તેણે અગાઉથી જ છુપી રીતે મુજબદૌલાનો આશરો ગેળવ્યો હતો. તેણે પોતાના સૈનિકોનાં હથિયારો મીર કાસિમને સોંપવાની ચાકુખી ના પાડી; કિલતું ઉદ્ધતાઈથી બોલ્યો, કે “જે અમને રાખી શકે નહિ, તેના હાથમાં આ હથિયારો શોભે નહિ!” મીર કાસિમે રડતાં રડતાં જોયું, કે પોતાની છાવણીમાંથી તંબુઓ ખાલી કરી સમરના સૈનિકો મુજબદૌલાની છાવણીમાં જતા રહે છે; એક પાયદળ કે ભેરી વગાડનારો પણ પોતાને સલામ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી! હાય! અદૃષ્ટ!!

પરંતુ હવે ઉપર ઉપરનું શિષ્ટાચારનું સુક્ષ્મ આવરણ પણ ઉઘડી ગયું. મુજબદૌલાના હુકમથી સમરના સૈનિકોએ આવી મીર કાસિમનો તંબુ ઘેર્યો. ચારે તરફથી હાહાકારના ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા;

કોઈએ તે તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. બધા સૈનિકો મીર કાસિમને બંદી-
વાન બનાવી લઈ ગયા; તંબુ હુંટવામાં આવ્યો; સ્ત્રીઓનાં લુગડામાં
પણ હુંટારાઓનો કઠોર હાથ ફરી વળ્યો; જોત જોતામાં મીર કાસિ-
મનું બધું હુંટાઈ ગયું. આ હુટકાટમાં એક જણ સિવાય મીર કાસિ-
મના બધા નોકરોએ ભાગ લીધો. કેવળ એક જણ—તેનું નામ હતિહાસમાં
અમર થયું છે—કેવળ એક જણ,—શેખ મહમ્મત અસુર—થોડું ઝવેરાત
લઈ મીર કાસિમનાં કુટુંબને લઈ રોહિલ ખંડ નાસી ગયો! ત્યાં
બધી વ્યવસ્થા કરી મીર કાસિમના છુટકારાની રાહ જોતો બેઠો.

આ તરફ મુન્નઉદ્દૌલા અકસરમાં બેઠો બેઠો નાયગાનમાં ગુલતાન
થઈ બેઠો હતો; મેજર કર્નાકની વર્તણૂકથી મુન્નઉદ્દૌલા અંગ્રેજ
લશ્કરની દુર્જંગતા જાણી ગયો હતો, તેથી તેને તે તરફની કશી
ગિંતા નહોતી. મેજર મનરો આ અવરસનો લાભ લેવા પટણથી
આગળ વધ્યો.

આરાની પાસે આવતાં અંગ્રેજસેના પર મુન્નઉદ્દૌલાની ઘોડેસ્વાર
સેનાએ હુમલો કર્યો. હુમલાનું જોર એટલું બધું હતું કે આગળ
વધવું તો રહ્યું, પણ પાછળ હડવાનું પણ બની શકે તેમ નહોતું.
અંગ્રેજ સેનાપતિએ પોતાના ઘોડેસ્વારોને નાળું કુદી આજુએ હડી
જવાનું જણાવ્યું. મોગલ ઘોડેસ્વારો તેની પાછળ પડ્યા. પરંતુ તેમના
ઘોડાઓને નાળું કુદવાની ટેવ નહોતી, તેથી તેઓ નાળું કુદી શક્યા
નહિ. વિજયના ગર્વમાં છલકાઈ જવાથી મુસલમાન સેનાએ બધું
હિંદુ વાળું. અંગ્રેજ સેના વધુ સાવચેતી રાખી આગળ વધવા લાગી.
બધે તે રમી લડાઈ કરવાને તૈયાર હોય, એ રીતે આગળ વધવા

લાગી. છેવટે અંગ્રેજસેના બહુસર આગળ આવી પહોંચી. જે દિવસે અંગ્રેજ સેના બહુસર આવી પહોંચી તેજ દિવસે તેનાપર હલ્લો થયો હોત; તો અંગ્રેજ ટકી શકત નહિ. સુબકદૌલા પોતાના લશ્કર સાથે આગળ વધતો હોવાથી અંગ્રેજ સેનાને ખીક તો લાગી; પરંતુ તે દિવસે સુબકદૌલાએ હુમલો ન કર્યો, તેથી અંગ્રેજોને વિસામો લેવાની તક મળી. તે સત્રે અંગ્રેજસેનાના અમલદારો ઉંધી શક્યા નહિ; તેઓએ લશ્કરી કાઉન્સિલ મેળવી શું કરવું એ નક્કી કરવા માંડ્યું. એ નિશ્ચય કરવામાં સવાર પડી.

ઈ. સ. ૧૭૬૪ ના અક્ટોબરની ૨૩ મી તારીખે સવાર પડતો જ, સુબકદૌલાનું લશ્કર તબુ બહાર નીકળવા લાગ્યું. તે દિવસે અંગ્રેજ સેના લડાઈ કરવાને તૈયાર નહોતી, છતાં તેને સેનાપતિના હુકમથી તૈયાર થવું પડ્યું. પ્રથમ બંને તરફથી તોપોના ગોળા છુટ્યા. લડાઈ શરૂ થઈ. ત્યારબાદ બંને સૈન્યો સામસામાં આગળ વધ્યાં, ભેટયાં, કાપાકાપી ચાલી. સુબકદૌલાને વિજયની ખાત્રી હોવાથી તે પોતાની છાવણીમાં પૈસો ટકો, બૈરાં છોકરાં વગેરે બધું મુકી આગળ વધ્યા હતા. કેવળ કોણુ જણે ક્યા વિચારથી તેણે મીર કાસિમને છુટો કર્યો હતો. આ બાબત હજુ મુઠ્ઠી વિસ્મયનો વિષય થઈ રહી છે. મીર કાસિમ છુટી, છાવણી છોડી ગયો, કે તરત લડાઈ શરૂ થઈ. તે દિવસે મુસલમાન સૈનિકોએ વીરત્વની પરાકાષ્ટા બતાવી હતી; અંગ્રેજ સૈનિકોએ પણ વીરત્વની પરાકાષ્ટા બતાવી હતી. અંગ્રેજસેના જીતે એવો સંભવ નહોતો. છતાં અંગ્રેજોને જય મળ્યો, મુસલમાન સેનાના અમલદારો મરાયા, તેથી મુસલમાન સૈનિકો નાહા. આ રીતે હરોળ તુટવાથી અંગ્રેજોને જીત મળી. હિંદના ઇતિહાસમાં ઘણી

ખરી લડાઈઓમાં આ એક જ કારણથી મળેલી જીત બન્યું કર હારના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ છે.

મેજર મનરોએ લડાઈનાં મેદાન પરથી કલકત્તા વિજયના સમાચાર મોકલ્યા; ત્યારબાદ વિસ્તારથી લડાઈનો રિપોર્ટ મોકલ્યો. એ બ્રહ્મસરની લડાઈ તરીકે ઇતિહાસમાં નોંધાયેલ છે. આ લડાઈમાં ગોરા કરતાં સિપાઈઓએ જ વધુ યૌર્ધ્વ ખાતાવ્યું હતું; પરંતુ ઇતિહાસમાં તેઓનું નામ આ લડાઈમાં મુખ્ય ભાગ લેનાર તરીકે જણાતું નથી. મેજર સાહેબના રિપોર્ટમાં જે માર્યા ગયેલા અને ધાયલ થયેલા સૈનિકોની સંખ્યા ખતાવેલી છે, તેપરથી જણાય છે, કે ગોરા પટ્ટનના ૧૯૧ અને સિપાઈઓમાંના ૬૮૫ માણસો માર્યા ગયા હતાં, તથા ધાયલ થયાં હતાં,—ગોરા પટ્ટણમાં ફક્ત ૩૯ માણસો મરણ પામ્યાં હતાં તથા ૬૨ માણસો ધવાયાં હતાં; સિપાઈઓમાં ૨૫૦ મરણ પામેલાં અને ૪૩૫ ધવાયેલાં હતાં. આમ બંને પટ્ટનો વચ્ચે બેઠ હોવાનું કારણ એ હતું, કે જે સૈનિકોએ લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો, તેમાં ગોરા હતા ૮૫૭ અને સિપાઈઓ હતા ૭૦૭૨. સિપાઈઓનાં બહુબળ વડે બ્રહ્મસરની લડાઈમાં જય મળ્યો હતો, એ વાત અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં ચોક્કસી રીતે સ્વીકારાય નથી.

એક જ ગદ્ગલતને લીધે બ્રહ્મસરની લડાઈમાં મુખ્યકદોલાની હાર થઈ. તે ખેતાનું બધું જરજવાહીર જાવણીમાં રાખી આગળ વધ્યો હતો. તેના કોઈ કોઈ સરદારો મરાયા કે તરત તે તે સરદારોના સૈનિકો જાવણી તરફ ખાજી ર્યા, અને જાવણી લુટવા લાગ્યા. આથી જાવણીનો બચાવ કરવા બધાને યુદ્ધનાં મેદાનપરથી જાવણી

તરફ નાસતું પડ્યું. સુળકઢૌલા પોતે જે કંઈ બચાવાયું તેટલું બચાવી એક નાળું ઉતરી સામે પાર જતો રહ્યો. જતી વખતે તે નાળાંપરનો પુલ તોડી નખાવતો ગયો; તેથી જેઓ નાળું ઉતરી ન શક્યા, તેઓ અંગ્રેજોના સંગીન પ્રહારથી મરણ પામ્યા. આ લડાઈમાં એટલી બધી ખુવારી થઈ, કે લડાઈ પુરી થયા બાદ એક અઠવાડિયાં સુધી તો ધવાએલા સૈનિકોની સારવારનો બદોબસ્ત થઈ શક્યો નહિ. અંગ્રેજોના ધવાએલા સૈનિકો લડાઈનાં મેદાન પર પડ્યા રહ્યા. સેનાપતિ દરરોજ તેઓને તપાસતો, અનાજ પાણી આપતો, પરંતુ ઘણાંખરા ધાયલો સારવાર વિના તરેડવા લાગ્યા. છેવટે ઘણી મહેનત કર્યા બાદ તેઓની સારવારની વ્યવસ્થા થઈ.

બાદશાહ શાહઆલમ લડાઈનાં મેદાનની પૌસે છાવણી નાખી તટસ્થની માફક બકસરની લડાઈ જોતો હતો; અંગ્રેજો જીત્યા કે તરત તેણે તેઓને અભિનંદન આપ્યું, અને પોતાને અંગ્રેજોના ખરા હિતેચ્છુ તરીકે જોળખાવવાનું પણ બૂલ્યો નહિ. તેણે અંગ્રેજોને બંગાળા, બિહાર અને આરિસ્સાની દિવાની અને અગ્રોધ્યાની વજીરાત આપવાની માગણી કરી. મેજર મનરોએ તેનાં રક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારી આ સમાચાર કલકત્તા મોકલ્યા. જે ત્રણ મુસલમાન રાજાઓ મુસલમાની સત્તા દબ કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા હતા, તેઓમાંના મીર કાસિમે નિરૂપાય થઈ શકીરી ગ્રહણ કરી; શાહઆલમે અંગ્રેજોનું રક્ષણ સ્વીકાર્યું; સુળકઢૌલા હારી નાઠો, અને પોતાનું રાજ્ય બચાવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ બધું સ્વપ્નની માફક અણધાર્યું બની ગયું.

મીર કાસિમનું શું થયું ? એ કરણા ઉપજાવે એવી વાતનું યોગ્ય વર્ણન કરવા જોઈએ. ઐતિહાસિક સાહિત્ય મળતું નથી. તે સુન્નઉદ્દૌલાની હાવણીમાંથી છૂટી થોડે દૂર ગયો, ત્યાં તો બકસરની લડાઈમાં હારી નાસતા સૈનિકો ચારે તરફ પથરાઈ ગયા હતા. સુન્નઉદ્દૌલાએ મીર કાસિમ તરફ દયા બતાવી તેને એક હાથી આપ્યો હતો. હાથી લંગડો હતો, અને તેના પર બેસનાર અબાગીઓ મર કાસિમ કુટી કોડી વગરનો હતો. તેને પકડી અંગ્રેજોના હાથમાં સોંપનારને એક લાખ રૂપિયા દંડિય મળે તેમ હતું. નાસેકુ સૈન્ય આ સુયોગ જ્યાં દે તેમ નહોતું. આથી મીર કાસિમને હાથી છોડી ચેર લુટારાની માફક જંગલમાં ધ્રુપાઈ રહેવું પડ્યું. જંગલમાં લોકોની નજરે ન પડાય એવી રીતે બંગાળના છેલ્લો સ્વાધીન નવાબ મુસાફરી કરવા લાગ્યો. ભૂખથી, તરસથી, થાકથી, નસીબનાં દારણ ચક્રમાં પિસાવાથી તેની દશા એવી તો શોચનીય થઈ પડી હતી, કે તેને કોઈ બંગાળના નવાબ તરીકે ઓળખી શકે તેમ નહોતું. તેથી મીર કાસિમનો જીવ તો બચ્યો. પરંતુ જીવ બચ્યો છતાં જીવન ટકાવી રાખવાની વ્યવસ્થા તો ન થઈ. મહા મહેનતે તે રોહિલખંડ પહોંચ્યો. ત્યાં નિમકહલાલ નોકર સેજ મહમ્મદ અસુરના પ્રયત્નથી થોડા રોજ ખાવાનું મળ્યું, પણ થોડા રોજ પછી તે પાછો ભુખે મરવા લાગ્યો. તેની દુર્દશાથી દુઃખી થઈ નબિહુદ્દૌલાએ તેને થોડા દિવસ મદદ કરી હતી. ત્યાર પછી મીર કાસિમનું શું થયું તે કોઈ જાણી શક્યું નહિ.

ઇ. સ. ૧૭૭૭ ના જુનની ૬ થી તારીખે દિલ્હીના પાદશાહ એક જુની ઝૂંપડી આગળ એક અજાણ્યા પુરુષનું શબ ધૂળમાં રગ-

દોળાતું પડ્યું હતું; તેને કમરમાં દાટવા જોટલી સામગ્રી પણ એ જુપડીમાં નહોતી. છેવટે દિલ્હીના નાગરિકોને તપાસ કરતાં એ જુપડીમાંથી એક જુની શાલ મળી. તે વેચી જે કંઈ ઉપજ્યું, તે વડે એ શખને દાટવામાં આવ્યું. દાટતી વેળા એકાએક કોઈ રડી પડ્યું, રડતાં રડતાં તેણે જાહેર કરી દીધું, કે આ તે જ મીર કાસિમ ! એ આત્મનાદ આકાશમાં તિલીન થઈ ગયો છે.

উপসংহার

দ্বিবারী সনদ

At this happy time, our Royal Firmaun, indispensably required obedience, is issued;—that whereas, in consideration of the attachment and service of the high and mighty, the noblest of exalted noble,, the chief of illustrious warriors, our faithful servants and sincere well-wishers, worthy of our Royal favours, the *English Company*, we have granted them the *Dewanee* of the Provinces of Bengal, Behar and Orisa from the beginning

of the Fussul Rubby of the Bengal year 1771.
—The Sunnud.

બક્સરની લડાઈને બીજે દિવસે અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર મનરોને શાહઅલમ શાહઆલમ તરફથી એક પત્ર મળ્યો. એ પત્ર કંપની બકાદુરનાં અસાધારણ સૌમાગ્યનું ઐતિહાસિક મૂળ છે. શાહઆલમે લખ્યું. કે “ હું અંગ્રેજના વિજયથી બહુ ખુશી થયો છું; આટલે દિવસે હું મુક્ત થયો છું; અત્યાર સુધી હું સુખદૌલાની છાવણીમાં કેદી તરીકે રહેતો હતો; હવે મેં અંગ્રેજ કંપનીને બંગાળા બિહાર અને ઓરિસ્સાના દિવાની સત્ત્વ આપી, તેનો આશરો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ” ૧ જે ત્રણ મુસલમાન રાજાઓ એકત્ર થઈ મુસલમાની સત્તાનું રક્ષણ કરવા માટે લડાઈ કરવા તૈયાર થયા હતા, તેઓમાંના મીર કાસિમે કપીર ધારણ કરી અને સુખદૌલા હારી નાંદા તેથી શાહઆલમ વિજયી અંગ્રેજ સોદાગરોનો આશરો લેવા

1 on the day following the battle of Buxar, the Emperor Shah Allum wrote to the British Commander, congratulating him upon the victory and representing that he himself had been hitherto a mere state-prisoner in the hand of Shooja-oo-Dowlah, that he had at length been freed by this fortunate event and was now only desirous to place himself once more under British protection. Broome's Bengal Army, P, 485.

તૈયાર થયો. આ કારણોને લીધે અંગ્રેજ વેપારીઓને બાંગ્લા બિહાર અને એશિયાની દિવાની સનદ મળી. આ સનદની રૂએ કંપની બહાદુરને હિંદમાં રાજ્ય ફેલાવવાનો અવસર મળ્યો.

અગાઉ પણ એક વેળા શાહઆલમે અંગ્રેજ વેપારીઓને દિવાની સનદ આપવાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો હતો. કર્નલ ક્લામ્પિટો તે તે માટે તૈયાર હતો. પરંતુ વિઠાયતમાંના કંપનીના ડિરેક્ટરો તે વખતે હિંદની ખરી સ્થિતિથી અજાણ હતા. તેઓ એમ ધારતા હતા, કે રાજ્ય મેળવવાની ખટપટમાં પડવાથી વેપાર ખોરબાઈ જશે. આમ હોવાથી મેજર મનરો આ વખતે શાહઆલમે દર્શાવેલા વિચારો સાથે એકદમ સંમત થઈ શક્યો નહીં. કલકત્તાની કાઉન્સિલમાં આ બાબત વાદવિવાદ ચાલ્યો, તે દરમ્યાન શાહઆલમ અંગ્રેજોની છાવણીમાં ધામો નાખી પડ્યો.

ઈ. સ. ૧૬૬૪ ના નવેમ્બરની ૧૯ મી તારીખે કલકત્તાની કાઉન્સિલની સંમતિ મળી. મેજર મનરોએ દિલ્લીશ્વરના સત્કારની તૈયારીઓ કરી. ૨૪ મી તારીખે અંગ્રેજ સેનાપતિએ બાદશાહ સમક્ષ હાજર થઈ દિવાન તુજબ નજરાણું ધર્યું.^૧ ત્યાર બાદ ચુનારના

૧ Such of the officers as will be off duty to-morrow, who choose to wait on the King and wish him joy of being put in possession of Shoo-ja-oo-Dowl's country by the English, are desired to meet at the Head Quarters at 9 o'clock to-morrow morning; it is necessary to acquaint them that it

કિશાપર હલ્કો લઈ જવાની તૈયારી થઈ. મુજબદદૌલાના સેનાપતિ મહમ્મદ ખુસીરખાંએ સુનારને ટકાવી રાખવા પુરતી તૈયારીઓ કરી રાખી હતી, તેથી અંગ્રેજોને જીત ન મળી. વારંવાર હલ્કો કરવા છતાં, દરેક હલ્કા વખતે હારવું પડ્યું, ઘણા સૈનિકો માર્યા ગયા; સુનારનો કિલ્લો તો ન જ જીતાવ્યો. અંગ્રેજોએ વારાણસી આગળ જે છાવણી નાખી હતી, તે છાવણી પર સામા પક્ષ તરફથી હલ્કો થવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં. આથી અંગ્રેજ સેનાપતિને સુનાર તજ દૂર હટી જવું પડ્યું. કલકત્તાની કાઉન્સિલ પણ મુજબદદૌલા સાથે સંધિ કરવાની કિતાવળ દર્શાવવા લાગી.

મુજબદદૌલા સંધિ કરવા તૈયાર નહોતો, વેણી બહાદુર સાથે મેજર મનરો સંદેશ ચલાવવા લાગ્યો. પરંતુ અંગ્રેજો વારંવાર મીર કાસિમ અને સમરને પોતાને હવાલે કરવાની શરત કરવા માગતા હોવાથી, મુજબદદૌલા એ શરતો સ્વીકારવા માગતો નહોતો. તે વખતે મુજબદદૌલા પોતાનાં કુટુંબ સાથે રોહિલખંડમાં આશ્રય લઈ, હાફિઝ રહેમતખાં સાથે સંધિ કરી, રોહિલા વીરોનાં આહુબળ વડે વિજય મેળવવાની આશાથી અલાહાબાદમાં છાવણી નાખી પડ્યો હતો. રોહિલાઓની સલાહથી મરાઠા સરદાર મહારાવ હોલકરની મદદ માગવાનો ઠરાવ થયો હતો. આ પ્રમાણે શક્તિસંચય કરી મુજબદદૌલા પોતાનાં રાજ્યમાં પાછો ફર્યો.

is customary to make him a Salam on the occasion, and the best that could be given by a Captain is five gold mohurs, and three by a Subaltern.—
Caraccioli Vol. II. 62-63,

આ વખતે દેશની શી દશા થઇ હશે ? જે દેશની અસહાય પ્રજાના વેપારનું રક્ષણ કરવા જતાં મીર કાસિમને ફકીરી મહલ કરવી પડી હતી તે દેશની દશા વિષે લખતાં અંગ્રેજ લેખકો પણ સમવેદના જાહેર કરી ગયા છે. દેશમાં અંધાધૂંધી ફેલાઈ; અંગ્રેજો બળવાન થયા; મીરજીવર નામનો નવાબ હોવાથી પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. તેની તંદુરસ્તી ગુમ થઈ ગઈ હતી. તે કલકત્તા પાછો ફર્યો કે તરત ચોતરફથી પૈસા, પૈસા ને પૈસાના અવાજો સંભળાવા લાગ્યા ! તે વખતે કંપની બહાદુર પૈસા વગર ગાંડી બની ગઈ હતી. દેશમાં અંધાધૂંધી ફેલાઈ ગઈ હોવાથી કોઈ કર આપતું નહિ ! ખજાનો ખાલી હતો;—મીરજીવરનું કુટુંબમય પણ પુરું થતું નહિ. અંગ્રેજ વેપારીઓએ વિનાબદ્ધતા વેપાર માંડ્યો હોવાથી જકાતની ઉપજ બહુ જ ઓછી થઈ ગઈ હતી; દેશના લોકોનો વેપાર ભાંગી પડ્યો હતો; એ સમયે અંગ્રેજોનો ધનસોભ પણ દિવસે દિવસ વધવા લાગ્યો. ^૧ મીર કાસિમના જીવનમયી જે અંગ્રેજ વેપારીઓને તુકસાન થયું હતું, તે તુકસાન મીરજીવરે ભરી આપવાનું કયુલ્યું હતું. એ તુકસાની બદલ પાંચ લાખથી વધુ રૂપિયા આપવા નહિ

૧ The disturbed state of the country, and the abuse of the English privileges of trade, together with the infamous conduct of the native agents employed by those so engaged, added to the confusion and difficulties in collecting the revenues, and crippled the resources and industry of the country.—Broome's Bengal Army P. 497

પડે, એમ જણાવવામાં આવ્યાથી મીરજીદરે એ નુકસાની બરી આપવાની કબુલાત આપવામાં આનાકાની કરી નહોતી. પરંતુ એ પાંચ લાખ તો ધીમે ધીમે દસલાખ, વીસલાખ, ત્રીસલાખ અને છેવટે ત્રેપન લાખ થઇ ગયા ! મીર કાસિમે દરેકને બીનજકાતે વેપાર કરવાનું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું હોવાથી, અંગ્રેજોને નુકસાન થયું છે, એ બહાનું આગળ કરી દરેક અંગ્રેજોને નુકસાનીનો ખરડો તૈયાર કરવા લાગ્યા. આ બાબત સાથે કંપનીને કશો સંબંધ નહોતો. પરંતુ નોકરોનું મન સતોષવા ખાતર કંપનીનું દેવું બાકી રાખી મીરજીદરે તેમને એ કાદપનિક નુકસાની બદલ પચીસલાખ રૂપીઆ આપ્યા. છતાં તેમનું દેવું તો ભરપાઇ થયું નહિ.^૧ કંપનીના નોકરોએ આ રીતે પૈસા હોઇઆ કરી બાકીનું લેણું સેંકડે ૮ ટકાનાં વ્યાજે કંપ-

૧ The amount of which compensation, it was stated would not exceed five lakks of Rupees; but the demand gradually increased to ten-twenty-thirty—and finally to fifty-three lakhs of rupees, chiefly on account of alleged losses by the interruption of an illicit trade. So strong was the prevelance of personal interest over public duty, that although the claims of the Company were still undischarged more than half of those demands for compensation were extorted from the Nawab, and the money immediately lent to Government at 8 per cent interest by their own servants, who, however

નોને વસુત્ત કરવાનો હક આપ્યાથી મીરજીદર પર કંપનીનું લેણું ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. ગરીબ બિચારો મીરજીદર ! ત્યારે તેની આવી શોચનીય અવસ્થા હતી, ત્યારે કંપનીના નોકરો તેને કંપનીના લેણાં માટે સતાવણી કરવા લાગ્યા ! સ્ટ્રેફ્ટન લખી ગયો છે, કે એ સમયે અંગ્રેજ અમલદારો મીરજીદરને “કામધેનુ” ગણતા હતા.^૧

આ પ્રમાણે કલકત્તામાં હરકતો વેડી, કોટીઓ મીરજીદર મુશિં-દાબાદ આપ્યો. ત્યાં ઇ. સ. ૧૭૬૫ ના જાનેવારી માસમાં મરણ પામ્યો. મરણ વખતે પોતાનાં પાપો ધોવા માટે મહારાજ નંદકુમારે કિરીટીશ્વરી દેવીનું ચરણામૃત લાવી આપ્યું હતું. તે પી મીરજીદરે પોતાની તરસ છિપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

મીરજીદરે જે યુક્તિથી જી ગાળા, બિહાર અને આરિસાની ગાદી મેળવી હતી, તે યુક્તિ ઇતિહાસમાં વારંવાર વખોડાઇ છે. તેણે જે હિંદુશથી ગુલામગીરી સ્વીકારી હતી, તે હિંદુ પણ ઇતિહાસમાં પ્રશંસા મેળવી શક્યો નથી. એક અંગ્રેજ સ્પષ્ટ રીતે લખી ગયો છે, કે “આ દેશના લોકો જો કદી પણ પરદેશી પ્રજાના અમલથી પિડાશે,

regardful of private advantage were rapidly sinking the pecuniary affairs of the Company into a state of ruin.—Broome's Bengal Army P. 497.

૧ The Nawab was in fact no more than a banker for Company's servants, who could drain upon him as often and to as great an amount as they pleased.—Scrafton.

તો તેઓ મીરજીદરને જ તેનું મૂળ કારણ ગણી તિરસ્કારશે. મીરજીદર નવાબી આડંબરની ખાતર પોતાના દેશને ગુલામ બનાવતો ગયો છે! ”^૧ આ ઐતિહાસિક સિદ્ધાંત સાથે એક બીજો સિદ્ધાંત જોડવો જોઈએ; મીરજીદર કોઈપણ ઉપાયે પોતાના વંશનું પ્રાધાન્ય સ્થપાય એવી ઇચ્છાથી આટલું બધું કરતો હતો; પરંતુ એ પ્રાધાન્ય નામનુંજ રહ્યું; તેની પાસે જે કંઈ સત્તા હતી, તે સત્તા પણ તેના વારસ પાસેથી છિનવી લેવામાં આવી; જેઓએ હારજીતના સહચર થવાથી સંધિ કરી હતી, તેઓએ જ દિવાની સનદ લઈ મીરજીદરના પુત્રને ‘નવાબ નાજિમ’ની પદવી આપી!

નવાબની નિમણૂક કરવામાં દેશના લોકોનો કશો અવાજ નહોતો. અંધકાર હોત તોપણ તેઓ કદાચ જે જુલમગારોને બદલે એક જણને વિદાય કરી અંગ્રેજ કંપનીને જ નવાબ તરીકે નીમત. શાહઆલમ દિવાની સનદ આપવા તૈયાર થયો, છતાં અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો અનેક કુતુહલતા પૂર્ણ વાતો લખી ગયા છે. એક જણે લખ્યું છે, કે “પૈસો લૂટવાને માટે એકાદ નામના નવાબ વિના ચાલે તેમ ન હોવાથી, અંગ્રેજ કાઉન્સિલ એક જણને નામના નવાબ તરીકે રાખવા તત્પર હતી”^૨

મીરનનો પુત્ર છ વરસનો હતો. મીરજીદરનો બીજો પુત્ર

૧ If the people of this country ever writhe under a foreign sway, they have to thank this man,—this Mir Jaffir, who sold his country that he might wear the pagdantry of royalty.—Malleison.

૨ Possibly they considered that, were the Dewanee to pass into the hands of the Company,

નજમુદ્દૌલા યોગ્ય ઉમરનો હતો. અંગ્રેજ કાઉન્સિલે તેને જ નવાબ નાજિમની પદવી આપી. વિલાયતમાંના કંપનીના ડિરેક્ટરો આથી સંતોષ પામ્યા. આ પ્રમાણે કેમ થયું, તેનું રહસ્ય જાણવા માટે બહુ પ્રયત્નો થયા છે. મિલ લખી ગયો છે, કે “ મીરનનો બાળક પુત્ર લાંચ આપી શકે તેમ ન હોવાથી આમ બન્યું હશે ! ”^૧ અંગ્રેજ કાઉન્સિલના સભાસદોને આ પ્રસંગે લગભગ બાર લાખ રૂપીઆ મળ્યા હતા !^૨ માટે અંગ્રેજ ઇતિહાસ લેખકોનો આ સિદ્ધાંત ખોટો માની શકાય તેમ નથી. પરંતુ તે વખતે અંગ્રેજ કાઉન્સિલે કેવળ પૈસાના લોભથીજ દિવાની સનદ સ્વીકારવા ના પાડી હતી, એવું કમુલ કરી શકાય તેમ નથી. કાઉન્સિલથી એ સાહસ કરી શકાય તેમ ન હોવાથી જ તેણે સનદ લેવાની ના કહી હતી. વિલાયતમાંના ડિરેક્ટરોએ પણ કલકત્તાની કાઉન્સિલને આ બાબતમાં વારં-

there should be no Nawab, from whose treasury they could enrich themselves on the plea of presents restitutions, compensation &c,—the frequent periodical assertion of which demands had been reduced to system.—Broome's Bengal Army, P. 498.

૧ Nudjum-oo-Dowla could give presents; the infant son of Meerun—whose revenues must be accounted for to the company,—could not.—Mill's History of British India

૨ Second Report P. 21.

વાર એતવણી આપી હતી. દિવાની સનદ સ્વીકારવાથી બાદશાહને ખંડણી આપવી પડે; દેશમાં એવી તો અંધાધુંધી ફેલાઈ રહી હતી, કે તરતમાં મહેસૂલ ઉધરાવી શકાય તેમ નહોતું, તેથી બાદશાહની ખંડ-ણી બરવા માટે વેપારના નફા પર હાથ નાખવો પડે; તેથી કંપનીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માર્યો જાય. આ બધાં કારણોને લીધે કલકત્તાની કાઉન્સિલ દિવાની સનદ લઈ શકે તેમ નહોતું. છેવટે લોર્ડ કલાઇવે આવી સાહસ કર્યું; દિવાની સનદ લીધી. થોડા રોજમાં કંપની બ્રહ્મદુરનું નામ સર્વત્ર જાહેર થઈ ગયું. અત્યારે પણ આ દેશના લોકો વિપત્તિમાં આવી પડતાં એ 'કંપની બ્રહ્મદુર' ના નામની દુહાઈ આપે છે.

परिशिष्ट

(क)

अंग्रेज कम्पनी साथे भीरजदरआंतुं छुपुं करारनामुं

“ I swear by Good, and the Prophet of god,
to abide by the terms of this treaty whilst I have life.

(भीरजदरआंती सही)

Article I.—Whatever articles were agreed to
in the time of peace with the Nabob Surajah
Dowlah, I agree to comply with.

II. The enemies of the English are my enemies,
whether they be Indians or Europeans.

III. All the effects and factories belonging to the French in the province of Bengal, the paradise of nations, and Behar, and Orissa, shall remain in the possessions of the English, nor will I ever allow the many more to settle in the three provinces.

IV. In consideration of the losses which the English Company have sustained by the capture and plunder of Calcutta by the Nabab, and the charges occasioned by the maintenance of the forces, I will give them one crore of Rupees.

V. For the effects plundered from the English inhabitants of Calcutta I agree to give fifty lacks of rupees.

VI. Gentoos, Moors and other inhabitants of Calcutta twenty lakhs of Rupees shall be given.

VII. For the effects plundered from the Armenian inhabitants of Calcutta I will give the sum of seven lakhs of rupees. The distribution of the sums allotted to the English, Gentoo, Moor, and other inhabitants of Calcutta, shall be left to Admiral Watson, Colonel Clive, Roger Drake, William Watts, James Kilpatrick, and

Richard Becher Esquires, to be disposed of by them, to whom they think proper.

VIII. Within the ditch, which surrounds and borders of Calcutta, are tracts of land belonging to several Zemindars; besides these, I will grant to the English Company 600 yards without ditch.

IX. All the land lying south of Calcutta, as far as Culpee, shall be under the Zemindary of the English Company; and all the officers for these parts shall be under their jurisdiction. The revenues to be paid by the Company in the same manner as other Zemindars.

X. Whenever I demand the assistance of the English, I will be at the charge of the maintenance of their troops.

XI. I will not erect any new fortifications near the river Ganges below Hughley.

XII. As soon as I am established in the three provinces, the aforesaid sums shall faithfully be paid.—Dated the 15th of the month of Ramazan, in the second year of the present reign.”

The treaty written and signed by the English,

contained the sense of all these articles, but not expressed in the same words; and it likewise had one more of the following tenor:—

“XIII. On condition Meer Jaffier Cawn Bahadur solemnly ratifies and swears to fulfil the above articles, we the underwritten do, for and in the behalf of the Honourable East India Company, declare on the Holy Evangelists, and before God, that we will assist Meer Jaffier Cawn Bahadur with our whole utmost force to obtain the Subahdarshih of the Province of Bengal, Behar, and Orissa, and further that we will help him to the utmost against all his enemies whatever, whensoever he calls upon us for that purpose, provided that when he becomes the Nabab he fulfils the above articles. ”

(४)

भीरु क़ासिम साथेनुं करारनामुं

First,—The Nabob Meer Mahomed Jaffier Cawn, shall continue in the possession of his dignities, and all affairs be transacted in his name, and a suitable income shall be allowed for his expences.

Second,—The Neabut of the Soubadaree of Bengal, Azimabad, and Orisa, &c., shall be conferred by his Excellency the Nabab, on Meer Mahomed Cossim Cawn. He shall be vested with

the administration of all the affairs of the provinces, and after his Excellency he shall succeed to the government.

Third,—Between us and Meer Mahomed Cossim Cawn, a firm friendship and union is established His enemies are our enemies and his friends are our friends.

Fourth,—The Europeans and seepoys of the English army shall be ready to assist the Nabob Meer Mahomed Cossim Cawn in the management of all affairs, and in all affairs dependent on him they shall exert themselves to the utmost of their abilities.

Fifth,—For all charges of the Company, and of the said army and provisions for the field, &c. the lands of Burdwan, Midnapoor, and Chittagong shall be assigned, and sunnuds for that purpose shall be written and granted. The Company is to stand to all losses, and receive all the profits of these three countries; and we will demand no more than the three assignments aforesaid.

Sixth,—One-half of the Chunam produced at

Silhet for three years shall be purchased by the Gomastahs of the Company from the people of the Government, at the customary rate of the place. The tenants and inhabitants of that place shall receive no injury.

Seventh,—The balance of the former iuncaws shall be paid according to the Kistbundee agreed upon with the Royroyan. The jewels, which have been pledged shall be received back again.

Eighth,—We will not allow the tenants of the Sirkar to settle in the lands of the English Company. Neither shall the tenants of the Company be allowed to settle in the lands of the Sirkar.

Ninth,—We will give no protection to the dependants of the Sirkar in the lands or factories of the Company, neither shall any protection be given to the dependants of the Company, in the lands of the Sirkar; and whoever shall fly to either party for refuge shall be given up.

Tenth,—The measures for war or peace with the Shahzada, and raising supplies of money, and concluding both these points, shall be weighed

in the scale of reason; and whatever is judged expedient shall be put in execution; and it shall be so contrived by our joint counsels that he be removed from this country, nor suffered to get any footing in it. Whether there be peace with the Shahzada or not, our agreement with Meer Mahomed Cossim Cawn, we will, by the grace of god inviolably observe, as long as the English Company's factories continue in the country.

Dated the 27th of September, 1760,
in the year of the Hegira, 1174.

(ग)

भीरन्नकरणां साधेनुं श्रीनुं करारनामुं

On the part of the Company.

“ We engage to reinstate the Nobob Meer Mahomed Jaffir Cawn Behader, in the Subahdaree of the provinces of Bengal, Behar^m and Orissa, by the deposal of Meer Mohomed Cossim Cawn; and the effects, treasure, jewels, &c., belonging to Meer Mahomed Cossim Cawn, which^m shall fall into our hands, shall be delivered up to the Nabob afore-named.

On the part of Nabob.

First, The treaty which I formerly concluded

with the Company, upon my accession to the Nizamut, engaging to regard the honor and reputation of the Company, their Governor and Council as my own, granting perwannahs for the currency of the Company's trade, the same treaty I now confirm and ratify.

Secondly,—I do grant and confirm to the Company, for defraying the expences of their troops the chucklas of Burdwan, Midnapoor and Chittagong, which were before ceded for the same purpose.

Thirdly,—I do ratify and confirm to the English, the privilege granted them by their formaun and several husbul-hookums free from all duties, taxes and impositions, in all parts of the country, excepting the article of salt, on which a duty of two and a half *per cent* is to be levied on the Rowana or Hooghly market price.

Fourthly,—I give to the Company half the saltpetre, which is produced in the Country of Poornca, which their gomastahs shall send to Calcutta; the other half shall be collected by my

fougedar, for the use of my offices; and I will suffer no other person to make purchases of this article in that country.

Fifthly,—In the chucra of Silhet for the space of five years, commencing with the Bengal year 1170, my fougedar, and the Company's gomastah shall jointly prepare Chunam, of which each shall defray half the expenses; and half the Chunam so made, shall be given to the Company, and the other half shall be for my use.

Sixthly,—I will maintain twelve thousand horse, and twelve thousand foot in the three provinces; and if there should be occasion for more, the number shall be increased proportionably to the emergency. Besides these, the force of the English Company shall always attend me when they are wanted.

Seventhly,—Wherever I shall fix my Court either at Moorskedabad or elsewhere, I will advise the Governor and Council; and whatever number of English forces, I may have occasion for, in the management of my affairs, I will demand them,

and they shall be allowed me; and an English gentleman shall reside with me, to transact all affairs between me and the Company; and a person shall also reside on my part at Calcutta, to negotiate with the Governor and Council.

Eighthly,—The late perwanna issued by Cossim Allee Cawn, granting to all merchants the exemption of all duties, for the space of two years, shall be reversed and called in, and the duties collected as before.

Ninthly,—I will cause the rupees, coined in Calcutta, to pass in every respect equal to the siccas of Moorshedabad, without any deduction of batta; and whosoever shall demand batta shall be punished.

Tenthly,—I will give thirty lacks of rupees, to defray all the expenses and loss accruing to the Company, from the war and stoppage of their investment; and I will reimburse to all private persons the amount of such losses, proved before the Governor and Council as they may sustain in their trade in the Country; if I should not be

able to discharge this in ready money, I will give assignment of land for the amount.

Eleventhly,—I will confirm and renew the treaty which I formerly made with the Dutch.

Twelfthly—If the French come into the country I will not allow them to erect any fortification, maintain forces, or hold lands, zemindarrees, &c. but they shall pay tribute, and carry on their trade as in former times.

Thirteenthly,—Some regulations shall be hereafter settled between us for deciding all disputes which may arise between the English agents and gomastahs in the different parts of the country, and my officers.

In testimony whereof, we the said Governor and Council have set our hands, and affixed the seal of the Company to one part hereof; and the Nabob aforementioned, hath set his hand and seal to another part hereof; which were mutually done

and interchanged at Fort William, the 10th day of July, 1764.

(Signed) HENRY VANSITTART,
JOHN CARNAC,
WILLIAM BILLERS,
JOHN CARTIER,
WARREN HASTINGS,
RANDOLPH MARRIOTT,
HUGE WATTS."

*Demands made on the part of the Nabob
Meer Mahomed Jaffier Cawn, to the Governor and
Council, at the time of signing the treaty.*

"First—I formerly acquainted the Company with the particulars of my own affairs, and received from them repeated letters of encouragement with presents. I now make this request, that you will write in a proper manner to the Company, and also to the King of England, the particulars of our friendship and union, and procure for me writings of encouragement, that my mind may be assured from that quarter, that no breach may

ever happen between me and the English and that every Governor and counsellor, and Chief, who are here, or may hereafter come, may be well-disposed and attached to me.

Secondly,—Since all the English gentlemen, assured of my friendly disposition to the Company, confirm me in the Nizamut, I request, that to whatever I may at any time write, they will give their credit and assent, nor regard the stories of designing men to my prejudice, that all my affairs may go on with success, no occasion may arise for jealousy or ill-will between us.

Thirdly,—Let no protection be given, by any of the English gentlemen, to any of my dependents, who may fly for shelter to Calcutta, or other of your districts; but let them be delivered up to me on demand. I shall strictly enjoin all my fougedars aumils on all accounts, to afford assistance and countenance to such of the gomastahs shall act otherwise, let them be checked in such a manner, as may be an example to others.

Fourthly,—From the neighbourhood of Cal-

cutta to Hooghly, and many of the pergunahs bordering upon each other, it happens, that on complaints being made, people go against the taalookdars, reiat, and tenants of my towns, to the prejudice of the business of the sircar; wherefore, let strict orders be given, that no peons be sent from Calcutta on the complaint of any one, upon my taalookdars or tenants; but on such occasions, let application be made to me, or the Naib of the fougedaree of Hooghly, that the country may be subject to no loss or devastation. And if any of the merchants and traders which belonged to the Buxbuder and Azim gunge, and have settled in Calcutta, should be desirous of returning to Hooghly, and carrying on their business there as formerly, let no one molest them. Chander-nagore, and this French factory, was presented to me by Cononel Clive, and given by me in charge to Ameer Beg Cawn. For the reason, let strict orders be given, that no English gentlemen exercise any authority therein, but that it remains as formerly, under the jurisdiction of my people.

Fifthly,—Whenever I may demand any forces

from the governor and Council for my assistance, let them be immediatly sent to me, and no demand made on me for their expenses.

The demands of the Nabob Shujaa-ool Moolk Hissam-o Dowla, Meer Mahomed Jaffier cawn Bahader, Mohabut Jung, written in five articles. We the president and Council of the English Company do agree, and set our hands to, in Fort william, the 10th of July, 1763."

दिवानी सनद

“ Firmaun the King Shah Aulum, granting the Devanee of Bengal, Behar, and Orissa to the Company, Dated August 12th, 1765.

At this happy time, our royal firmaun, indispensibly required obedience, is issued : that whereas, in consideration of the attachment and service of the high and mighty the noblest of the exalted nobles, the chief of illustrious warriors our faithful servants and sincere well-wishers, worthy of our royal favours, the English Company, we have granted them the Dewanee of the provinces of Bengal, Behar, and Orissa, from the beginning of the Fussul Rubby of the Bengal year 1171, as a free gift and ultumgau, without the association of any other person, and with an exemption from the payment of the customs of the Devanee, which used to be paid to the court. It is requisite that the said Company engage to be security for the sum of twenty-six lacks of rupees a year, for our royal revenue, which sum has been appointed from the Nabob Nadjum-ul-Dowla Bahadar, and regularly remit the same to the royal Sircar ; and in

this case, as the said Company are obliged to keep up a large army for the protection of the province of Bengal, &c. we have granted to them whatsoever may remain out of the revenues of the said provinces, after remitting the sum of twenty-six lacks of rupees to the royal Sircar, and providing for the expenses of the nizamat; it is requisite that our royal descendants, the Viziers, the bestowers of dignity, the Omrahs high in rank, the great officers, the Muttasuddies of the Dewanee, the managars of the business of the Sultanut, the Jagheerdars and Croories, as well the future as the present, using their constant endeavours for the establishment of this our royal command, leave the said office in possession of the said company, from generation, for ever and ever; looking upon them, to be ensured from dismissal or removal, they must on no account whatsoever give them any interruption, and then must regard them as excused and exempted from the payment of all the customs of the Dewanee, and royal demands, knowing our orders on the subject to be most strict and positive, let them not deviate therefrom.

Written the 24th af Sophar of the 6th year of the Jaloos (the 12th Aug. 1765.)

Contents of the Zimmunn.

Agreeably to the paper which has received our sign manual, our royal commands are issued : That, in consideration of the attachment and services of the high and mighty, the noblest of exalted nobles, the chief of illustrious warriors, our faithful servants and sincere well-wishers, worthy of our royal favours, the English Company, we have granted them the Dewanee of the provinces of Bengal, Behar, and Orissa, from the beginning of the Fussul Rubby of the Begal year 1772, as a free gift and Ultumgau, and with an exemption from the customs of the Dewanee, which used to be paid to the court on condition of their being security for the sum of twenty-six lacs of rupees a year for our royal revenue; which sum has been appointed from the Nabob Nudjum-ul-Dowla Bahadur; and after remitting the royal revenue, and providing for the expenses of the Nizamot, whatsoever may remain we have granted to the said Company.

THE DEWANEE OF THE PROVINCE OF BENGAL.

THE DEWANEE OF THE PROVINCE OF BEHAR.

THE DEWANEE OF THE PROVINCE OF ORISSA.
